

ISSN 2312-8348

Ғылыми
журнал

Научный
журнал

**С.Бәйішев атындағы
Ақтөбе университетінің
ХАБАРШЫСЫ**

**ВЕСТНИК
Актюбинского университета
имени С.Баишева**

2019

№ 1 (63)

**С.БӘЙШЕВ АТЫНДАҒЫ АҚТӨБЕ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ
ғылыми журналы**

**ВЕСТНИК
АКТЮБИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМ. С.БАИШЕВА
научный журнал**

Қазақстан Республикасының ақпарат министрлігінде 2004 жылдың 29 қаңтарында тіркелген, куәлік № 4645-Ж
Зарегистрирован в Министерстве информации Республики Казахстан, свидетельство № 4645-Ж от 29.01.2004 г.

Үш айда бір рет шығады Выходит один раз в три месяца

**№ 1 (63)
Март
2019**

2000 жылдан бастап шығады Издаётся с 2000 года

**БАС РЕДАКТОР
ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР**

Ахан Б.А.

**БАС РЕДАКТОРДЫҢ
ОРЫНБАСАРЫ
ЗАМ. ГЛАВНОГО
РЕДАКТОРА**

**РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ
РЕДКОЛЛЕГИЯ**

Агзамова А.Б. (Қазақстан)

Кусанова Б.Х. (Қазақстан)

Абрахам Алтонаян

(Великобритания)

Асаров А.А. (Қазақстан)

Бияшев Б.Г. (Қазақстан)

Жанпейсова Н.М. (Қазақстан)

Камаруль Хавари (Малайзия)

Корченко А.Г. (Украина)

Ли Дзень Хун (КНР)

Абдикаликов К.А. (Қазақстан)

Мухитдин Бин Исмаил (Малайзия)

Султангареева Р.А. (Россия)

Тяпухин А.П. (Россия)

Терегулов Ф.Ш. (Россия)

Кереев Я.М. (Қазақстан)

Махамбетова У.К. (Қазақстан)

МАЗМҰНЫ СОДЕРЖАНИЕ CONTENTS

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМДАРЫ - ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

<i>Абильдаева К.М., Ниязова Г.К.</i> Фразеологизмы как средство выражения казахского языкового сознания	5
<i>Абильдаева К.М., Черненко О.С.</i> К вопросу об особенностях русской национальной языковой картины мира в творчестве С. Есенина	10
<i>Алдашев Н.Т., Курбангазиева Р.К.</i> Поэзиялық шығармалардағы тұрақты тіркестердің құрылымы	17
<i>Еркебұлан Ж.Қ.</i> Қазақ отбасы: дәстүрлер мен қазіргі заман	22
<i>Жолмурзаева Р.Б.</i> Советизмы в казахском языке	27
<i>Kishkenebayev R.U., Rzabayeva T.K.</i> The role of english in the modern world	33
<i>Миралиева А.Ж., Бокенбаева А.К.</i> Формирование профессиональных компетенций у студентов вуза	36
<i>Тулегенова Г.Е.</i> Названия растений в лексической системе языка	41

**ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР –
ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ**

<i>Ажниязов Р. А., Калаганова Н.К.</i> Теоретические аспекты экономической стратегии фирмы	47
<i>Барышева Ж.Б.</i> Исламское финансирование и деятельность исламского банка в Казахстане	54
<i>Бухарбаев Ш.М., Адилулы Т.</i> Қазақстан Республикасында несиелік операцияларды қалыптастырудың теориялық аспектілері	62
<i>Еділқызы І., Баймукашева Ж.З.</i> Қазақстан Республикасының индустриялық-инновациялық дамуы	67

Адрес редакции:

г.Актобе

ул.Бр.Жубановых д.302 «А»

для писем: 030000 г. Актобе,

а/я 64

e-mail: vestnik@ausb.kz

тел.:8(7132) 974081,82

Жарияланған мақала авторларының пікірі редакция көзқарасын білдірмейді. Мақала мазмұнына авторлар жауап береді. Опубликованные материалы авторов не отражают точку зрения редакции.

Авторы несут ответственность

за выбор и представление фактов.	<i>Ержанова З.К.</i> Жергілікті қаржыны дамытуда шетелдік тәжірибені қолдану ерекшеліктері	71
Редакционная коллегия оставляет за собой право корректировки по ГОСТ 7.5.-98 «Журналы, сборники, информационные издания. Издательское оформление публикуемых материалов», ГОСТ 7.1-2003 СИБИД «Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».	<i>Есенкелдіқызы С., Баймукашева Ж.З.</i> Конкурентоспособность товаров, услуг, факторы и условия ее обеспечения	77
	<i>Есентаева Г.Н., Конакова Г.М.</i> Особенности автоматизированной системы бухгалтерского учета	83
	<i>Кайырғалиева М.Г.</i> Еңбек нарығындағы жастар жұмыссыздығы мәселелері және оны шешу жолдары	86
	<i>Кенбейлова Г.А., Даулетова Р.С.</i> Нарықтық жағдайдағы бухгалтерлік есептеменің құралы мен маңызы	90
Сдано в набор 25.03.2019 Подписано в печать 25.03.2019 Формат 21x29,7. Печ.л.8,4 Тираж 100 экз. Отпечатано в РИО АУ им.С.Баишева	<i>Капанов Т.М., Алямова З.А.</i> Подбор персонала, способных к изменениям внешних условий	95
	<i>Машиарикова Г., Баймукашева Ж.З.</i> Кәсіпорынның меншікті қаражаттарын пайдалану тиімділігі	100
	<i>Мусиров Г., Сисекенова А. Қ.</i> Аймақтарды индустриалды бағытта дамытудың алғы шарттары	106
	<i>Мусиров Г., Зайтжанова М.З.</i> Қазақстандағы банк жүйесін реформалау ерекшеліктері	113
	<i>Мусиров Г., Қасен Т. Ә.</i> Өңірлік әлеует – әлеуметтік-экономикалық дамудың объектісі ретінде	121
	<i>Салыков Г.С.</i> Өндірістік - қойма шаруашылығын ұйымдастыруды жетілдіру	127
ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ - ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ		
	<i>Айтлесов К.К., Аликулов З.А.</i> Фиторемедиациялық көгалдарды төмен және орташа деңгейде ауыр металдармен ластанатын топырақтарда жасаудың келешегі	133
	<i>Кайракбаев А.К., Абдрахимов В.З.</i> Исследование технических свойств отхода черной металлургии — ферропылы из самораспадающихся шлаков низкоуглеродистого феррохрома	139
	<i>Масабаева А.Н., Тайгузин Р.Ш.</i> Инфекционная болезнь ящур	145
	<i>Сейлова Р.Д.</i> О некоторых проблемах преподавания математики в высшей школе	151
ТЕХНИКА ҒЫЛЫМДАРЫ - ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ		
	<i>Джумабаев М. Д., Джумабаева К. М., Конысбаева Ж. О.</i> Предпосылки создания арболитобетонов на основе минеральных и органических отходов промышленности и сельского хозяйства	155
	<i>Касанова Г. Б., Аукажиева Ж.М.</i> ЖКЗ деректерін камералдық өңдеуге арналған заманауи аппараттық-бағдарламалық жабдықтар және қолданысқа енгізуге арналған методикалық ұсыныстарды жасақтау	159
	<i>Оспанова Д., Кылышбаев И.</i> О расчете наносного режима работы ирригационных отстойников	164
	<i>Тоқсанбаева Б.А., Қалиева А.А.</i> Темір жол автоматикасында электромагнитті релелерінің маңызы	168

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМДАРЫ
ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

МРНТИ 16.21.35

Абильдаева К.М.¹, Ниязова Г.К.¹
¹ Учреждение «Баишев университет»

**ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ КАК СРЕДСТВО ВЫРАЖЕНИЯ КАЗАХСКОГО
ЯЗЫКОВОГО СОЗНАНИЯ**

Аннотация

Анализ русских и казахских фразеологизмов показывает, что национальная маркированность выражаемого ими сознания достигается за счет устойчивых компонентов фразеологизмов – реалий, передающих информацию о быте, хозяйственном укладе русских и казахов, об их ценностных особенностях национальной психологии, причем устойчивые реалии – компоненты у казахов и русских неадекватны, что связано со спецификой быта и мировосприятия народов

Ключевые слова: *фразеологизмы, возрастные особенности человека, жизненный опыт, менталитет, национальный*

Языковое сознание казахов проявляется и в пословицах, поговорках, приметах и поверьях. Особенным в проявлении языкового сознания казахов мы видим на примере фразеологизмов.

Фразеологизмы отражают национальную культуру комплексно (всеми своими единицами, т.е. идиоматичными значениями) и расчленено – единицами своего состава. Ср.: комплексно: «отведать каши», толочь воду в ступе, калачом не заманишь, как блин по маслу, демьянова уха, как кур во щи, ат құйрығын кесісу, атқа мінер, ат ізін салу, қоңыр қозыдай, бие сауым уақыт, қозы көш жер и др.; расчлененно: семь верст с гаком, семи пядей во лбу, мерить на свой аршин, седьмая вода на киселе, два вершка от горшка, қыз ойнақ, отқа май құю, ақ жол, бата беру, садағасы болайын, сырға тағар и др.

Особенно четко национальная маркированность выражается в исконно казахских фразеологизмах. Сопоставительный анализ лингво-культурологического поля эксплицитных концептов «исконно русские фразеологизмы» и «исконно казахские фразеологизмы» показывает их неадекватность, отражение ими национального языкового сознания, различную детерминированность хозяйственно-бытовыми и социальными условиями, национальным менталитетом.

Фразеологизмы языка в символической форме выражают черты культурно-национального самосознания народа. В образном содержании его воплощается

его культурно – национальное мировоззрение. Так, чувство времени и отношение этнического сознания к категории времени является по словам Л.Н.Гумилева, индикатором определения состояния народа [1, с. 144-145].

Национально – культурная специфика языкового сознания казахского народа находится в отражении устойчивых сочетаний, обозначающих возрастные различия.

В зависимости от того, какие качества человека характеризуются, фразеологизмы со значением возрастного обозначения, можно разделить на два семантических разряда, характеризующих:

возрастные особенности, обозначаемые фразеологизмами с положительной окраской;

фразеологизмы, характеризующие возрастные особенности человека с негативной стороны;

фразеологизмы, построенные на противопоставлении молодых и старых;

фразеологизмы, построенные на противопоставлении: «небольшой жизненный опыт», «большой жизненный опыт».

Рассмотрим эти группы на примере метронимов возраста в казахском языке и отметим их различия.

Большую группу таких фразеологизмов составляют фразеологические единицы, обозначающие лиц юного и пожилого возраста: 1) фразеологизмы с возрастным обозначением юного возраста, молодых людей, ср.: беті ашылмаған, уыздай жас; жарылмаған қауын, шайқалмаған уызы, жас өмір (өрімдей жас), бозбала, жігіт желең, ср.: «Сол елдің жарылмаған қауын, шайқалмаған уызы – екі сұлу жасы бопты» (М.Әуезов. Қараш – қараш, 417- б.); 2) фразеологизмы, обозначающие лиц пожилого возраста: сары кідір, шар тартқан, ескі көз, сары жілік, сары қарын, кәрі тарлан, тіс қаққан и др., ср.: «Баяғы етженді қыз сарықарын бәйбіше болды» (К.Найманбаев. От пен ойын, 284-б.); «Жас болсаң бір сәрі. Отыздың ортасынан астың. Қырыққа келген сарықарын әйел болдың» (М.Қосшығұлов. Бұғалылық, 190-б.); «Шәкір шал Әділгереймен туыс болып келді: Несібелі ескі көз, кәрі жеңгелерінің бірі» (К.Жұмадилов, Сәйгүліктер, 131-б.); «Бізде кейінге кезде жастар жағы молайып, тәжірибелі тіс қаққан жігіттер сиреп кетіп еді» (К.Жұмадилов, Сәйгүліктер, 311-б.).

Вторую, значительную по обмену группу, составляют фразеологизмы, построенные на противопоставлении: а) негативная характеристика лиц молодого возраста, ср.: шөп желке, шүйке бас, шикі өкпе, сары ауыз балапан, ср.: «Ал, енді әлгі баласының бір күні ігір де жоқ, шігірде де жоқ білегінен жетектеп әкеп кіргізетін шүйкебасы қайда?» (Ә. Кекілбаев. Құс қанаты, 83-б.); «Әке шешесі әбден қартайып барады. Шай –суларын дайындайтын бір шүйкебас алып бермей ме?» (І.Есенберлин. Маңғыстау майданы, 110-б.); «Қарасұр сұсты Ақпе-аңға ұстамдылық жетпей: - Әй, давай қозғал. Сенімен тәжікелесуге уақыт аз маған, абзалы, ылғи ескерту жасауыңды қой, - деді. Сендей шикі өкпелерді тәртіпке шақыруға менің әлі де құзырым мол» (М.Сүндетов. Бітуажа, 231-б.). б) негативная характеристика лиц пожилого

возраста, ср.: сақалды басымен, сақалын сатып и др.: «Алыпқашты өсек-отірік деген осындайдан шығады-ау. Бала емес, сақалды бастарымен, сонша үрікпесе несі кетеді екен?» (Қазақ тілі фразеологиялық сөздігі, 449-б.); Сақалын сатқан кәріден, еңбегін сатқан кәрі артық (Абай).

В фразеологизмах казахского народа отражены также характерные черты людей, их нравственные качества. Анализ таких устойчивых сочетаний показывает, что и они выражают положительную или отрицательную этноценностную ориентацию народа. Приведем примеры фразеологизмов: а) с положительной (позитивной) ориентацией: ақ жүрек (радушный), қолы ашық (щедрый) бел бермеді (выдержанный), ауызы берік (молчаливый), сары табан (трудяга), жүрек жұтқан (храбрый), егі тірі (живой и др.); б) с негативной ориентацией: тас бауыр (жестокий), без бүйрек (черствый), бұқа мойын (упрямый), бос кеуде (хвастливый), буынсыз (разговорчивый), аяғына шаң жұкпау (непоседливый), ақ көз (безрассудный), зор кеуде (чванливый), ала аяқ (пройдоха), жел өкпе (легкомысленный), бейпіл ауыз (безответственный), ащы тіл (желчный), арамтамақ (лодырь), бет моншағы түсу (быть чрезмерно застенчивым) и др.

Специфика национального сознания казахов тесно связана с «төрт түлік», четырьмя видами скота - основой его кочевнического уклада, поэтому значительное место в его этноценностной системе занимают фразеологизмы, восходящие к образам животного мира. В сферу таких фразеологизмов включаются нами, во-первых, такие, метафоричность которых опирается на входящий в состав фразеологического оборота лексический компонент с названием животного (ат ізін салу, ат құйрығын кесісу, ат құлағында ойнау, ала қозыдай құлпыру, кәрі қойдың жасындай, мысық тілеу, ат үсті и др.); во-вторых, фразеологизмы, не содержащие названия черты характера, особенности внешнего облика человека, определяющие свойства неодушевленных предметов и явлений действительности с повадками, поведением и внешним обликом животных: маймақ қағу, арыстандай ақыру, түлкі бұлғақ, итше үру и др.

Следует сказать, что таких фразеологизмов, в которых названия животных, метафорически связывают черты внешности, характера с особенностями повадки животных, мало в казахском языке. В большинстве случаев животные обязательно упоминаются в составе фразеологизма: түймедейді түйедей ету (хвастливый), түйені түгімен, биені жүгімен жұту (ненасытный), мысық боп тындады (коварный, мягко стелет), егіз аяқ (медлительный), қырқылжың түлкідей (қу, хитрый), құралай көз (красивый), қу мүйіз (хитрый), қоян жүрек (трусливый), қойдан қоныр (смирный), көкжал бөрі (смелый), көк бақа (худой), кәрі тарлан (старый), ит жанды (выносливый), итаяқтан сары су ішкізу (властный) и т.д.

По своей грамматической организации, фразеологизмы, восходящие к образам животного мира, разноструктурны. К наиболее распространенным типам в русском языке относятся: 1) субстантивные словосочетания: ит шығыс, ит желіс, ит жанды, өгіз қозыдай, бота тірсек, бөкен қабақ, ай мүйізді көк серке,

ат өтті, ақтылы қой, алалы жылқы, арыстанның аузы, түрікпеннің төрі, ат ұстар, (сын.) ат – шапан (штраф), ердің құны, нардың пұлы, есек дәмі (воздушные замки), ит жеккен (далекый), ит басына іркіт төгілген заман (счастливое время), ит байласа тұрғысыз (собачий холод); 2) глагольные словосочетания: ат сауырына мінгізу (посадить на круп коня), ат жалын тартып міну (сесть на лошадь), ат құлағында ойнау (лихо скакать); 3) сравнительные обороты: ботадай боздау, егіз қозыдай, асау тайдай ойнақтап, орман түлкісіндей, сұр жыландай, ақ тайлақтай монтайып, көк бұқаша көз алартып, ақ маралдай керілген и др., ср.: «Әлгінде ғана мұның түрінен шошып, бала тастай жаздаған жеңгелері де у - шу боп қозылы қойдай жамырасты – ойбай-ау, өзіміздің дәу қайным екен ғой» (Ә.Сараев. Еділ-жайық, 357-б.); «Әсіресе бота көзі өзіне жаудырап қарап тұрғандай көрінеді» (І.Есенберлин. Маңғыстау майданы. 169-б.).

Специфика национального сознания казахов проявляется и в этикете приветствия семантической наполняемости обращений, ср.: «Қарағым, аман ба? (Ғ.Сланов. Дөң асқан, 208-б.); «Жат, құлыным, жата ғой, - деді Айғанша, баласына мейірлене қарап» (С.Досанов, Жылдың он үшінші айы, 11-б.); «По одной узкой тропе едем мы с тобой темной ночью, қарағым! Кони наши шагают в ногу. Оборвется тропа – разом в пропасть упадем. Будем же мужчинами» (А.Сергеев. Петербургский посол, с. 159); «Светик мой, ягненок мой маленький Абай, сердечко мое! – говорила бабушка» (М.Ауезов Путь Абая, с. 30); «Бауырым, сен айтты деп жұрт бірдемені бықсытып жүр, ол не нәрсе? Әрі ойлап, бері ойлап, өрем жетпеген соң, айыпқа бұйырмас, барын білейінші деп келдім» (М.Скакбаев, Ұят туралы аңыз. 248-б.).

Имплицитный способ выражения национального языкового сознания связан с понятием социального архетипа, включающего в себя ценностные ориентации этноса, личностей и определяющего черты национального менталитета. По словам К.Касьяновой в основе этнического характера лежит некоторый набор предметов или идей, которые в сознании каждого носителя определенной культуры связаны с интенсивно окрашенной гаммой чувств или эмоций («сантименты»). Появление в сознании любого из этих предметов приводит в движение всю связанную с ним гамму чувств, что в свою очередь является импульсом к более или менее типичному действию. Вот эту «единицу» принцип знаменателя личности состоящую из цепочки «предмет-действие» мы впервые будем называть архетипом [2, с. 32].

Социальный архетип, передаваемый человеку по наследству, являясь основой национального характера, формирует ценностную структуру личности и способствует к типическим действиям, лежащим в основе индивидуального характера.

Что же лежит в основе самого социального архетипа? Ученые по-разному характеризуют набор культурных предметов, входящих в структуру социального архетипа и отраженных в сознании феноменов материального и духовного мира. К составляющим социального архетипа Г.Г. Гиздатов относит

слова-стимулы (концепты) представляющие собой закодированную модель опыта [3, с. 28].

Таким образом, сопоставительный анализ русских и казахских фразеологизмов показывает, что национальная характеристика выражаемого ими сознания достигается за счет устойчивых компонентов фразеологизмов – реалий, передающих информацию о быте, хозяйственном укладе русских и казахов, об их ценностных особенностях национальной психологии, причем устойчивые реалии – компоненты у казахов и русских неадекватны, и это связано со спецификой быта и ментальности народов

Использованная литература:

1. Гумилев, Л.Н. Экофера: история людей и история природы [Текст] / Л.Н. Гумилев. - М.: Экопрос, 1993. – 254 с.
2. Касьянова, К. О русском национальном характере [Текст] / К. Касьянова. – М.: Ин-т национальной модели экономики, 1994. – 154 с.
3. Гиздатов, Г.Г. Ассоциативные поля в русском и казахском языках [Текст] / Г.Г. Гиздатов. – Алматы: РНК, 1997. – 132 с.

*Abildayeva K.M.¹, Niyazova G.K.¹
¹Baishev University*

IDIOM AS A MEANS OF EXPRESSING THE KAZAKH LANGUAGE CONSCIOUSNESS

Abstract

The analysis of Russian and Kazakh phraseological units shows that the national labeling of the consciousness expressed by them is achieved through stable components of phraseological units — realities that convey information about life and the economic structure of Russians and Kazakhs, about their valuable features of national psychology, and stable realities are components of Kazakhs and Russians inadequate. that is associated with the specifics of life and worldview of peoples

Keywords: *idioms, age characteristics of a person, life experience, mentality, national*

*Абілдаева К. М.¹, Ниязова Г. Қ.¹
¹«Баишев университеті» мекемесі*

ФРАЗЕОЛОГИЗМ ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ САНА-СЕЗІМІН БІЛДІРУ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ

Аннотация

Орыс және қазақ фразеологизмдеріне талдау қазақ және орыс тілдерінің құрамдас бөлігі болып табылатын ұлттық психологияның құндылық

ерекшеліктері туралы орыс және қазақ халқының экономикалық құрылымы мен өмір туралы ақпарат беретін шындықтар - фразеологиялық бірліктердің тұрақты компоненттері арқылы қол жеткізілгенін көрсетеді. бұл өмірдің ерекшеліктері мен халықтардың дүниетанымына байланысты

Кілт сөздер: *идиома, адамның жас ерекшеліктері, өмір тәжірибесі, менталитет, ұлттық.*

МРНТИ 16.21.35

Абильдаева К.М.¹, Черненко О.С.¹
¹ Учреждение «Баишев университет»

К ВОПРОСУ ОБ ОСОБЕННОСТЯХ РУССКОЙ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЫ МИРА В ТВОРЧЕСТВЕ С. ЕСЕНИНА

Аннотация

Поэзия С.Есенина, исследуемая в данной работе, актуальна для русской культуры, так как она связана с традициями этноса, а значит, дает представление о культурной картине мира данного народа. Художественный текст – отображение индивидуально-авторской картины мира, которая является вариантом художественной картины мира.

Ключевые слова: *русская языковая картина мира, художественный текст, поэзия*

Культурный компонент значения – неотъемлемое свойство единиц любого национального языка на всех уровнях. Интегрированный подход к языку позволяет учитывать национальную специфику отдельно взятого языка, так как способы языкового выражения изменяются в зависимости от конкретного языка, культуры и традиций. Выбор форм выражения, отбор языковых единиц в составе языков — это отражение индивидуального этнического мировосприятия. Языковая картина мира представляет собой часть общей концептуальной картины мира, которая включает в себя знания социума о предметах объективной действительности, знания и представления народа о внешнем и внутреннем мире. Эти знания формируются в виде системы концептов.

Антропоцентрический характер современной лингвистики обусловил рассмотрение языковых явлений в их тесной взаимосвязи с человеком, его сознанием и миропониманием, что явилось основой исследования процессов концептуализации и категоризации действительности, основным средством которой является концепт.

Особый интерес представляет изучение художественных концептов на текстовом материале, так как речь в данном случае идет об особом

художественном видении мира и способах его языковой репрезентации [1, 66-95.].

Художественный текст – отображение индивидуально-авторской картины мира, которая является вариантом художественной картины мира. Художественная картина мира включает в себя общую часть – языковую картину мира и интерпретирующую, в которой отражено индивидуально-авторское восприятие действительности, знания автора, его опыт [2, 69-75.].

Диссертационная работа выполнена в области пересечения актуальных направлений современного языкознания и литературоведения – лингвокультурологии, лингвоконцептологии, поэзии. Настоящее диссертационное исследование посвящено выявлению содержательных признаков фольклора как основы художественной картины мира в поэзии С. Есенина; художественным особенностям лирики С. Есенина, лингво - философскому осмыслению поэтом эпохи и места человека в ней.

Актуальность исследования обусловлена выдвиганием на первый план проблем когнитивной семантики, связанных с культурно-этническими представлениями человека о мире. Концепты, как базовые категории, участвуют в формировании фонда знаний индивида и передаче информации и поэтому представляют большой интерес для сравнительно-сопоставительного исследования. Религия и фольклор являются главными носителями этнического начала в русской языковой картине мира.

Поэзия С.Есенина, исследуемая в данной работе, актуальна для русской культуры, так как она связана с традициями этноса, а значит, дает представление о культурной картине мира данного народа. Актуальность исследования определяется еще и необходимостью лингвокультурологического осмысления одного из ключевых для менталитета любого народа особенностей творчества, так как реализуется в рамках антропоцентрической парадигмы современного языкознания, когнитивной лингвистики и литературоведения, в центре внимания которых - человек как языковая личность, его индивидуальная картина мира и связанные с этим нравственные ценности.

Актуальность исследования обусловлена переходом лингвистики к изучению отражения в языке сознания и мышления человека, особенностей его мировидения. Проблему представляет исследование вопроса о специфике репрезентации индивидуально-авторского мировосприятия посредством языковой концептуализации окружающей действительности. Все выявленные концепты, формирующие образ «русской деревни», исследуются сквозь призму языковой личности поэта.

Данная работа является попыткой исследовать концептуально-языковые особенности лирики С.Есенина, воплощающие его идеи, чувства, настроения. Хотя творчество С.Есенина изучено достаточно хорошо, но до сих пор среди есениноведов ведутся споры по тем или иным особенностям его творчества [3, 494-531.]. Можно говорить о достаточной изученности русского модернизма в мировой науке [4, 465-482; 5, 53-73; 6, 26-32; 7, 63-79; 8, 69-96; 9, 567-590; 10, 91-116; 11, 269-282]. Однако работы, посвящённые творчеству С.Есенина,

написаны в основном на русском и касаются, как правило, тематики его произведений, их нравственного и философского содержания [12; 13; 14; 15].

В данной работе лингвистический анализ творчества поэта направлен на выявление специфики концептуально-языковой репрезентации образа «русской деревни» с учетом ее составляющих – системы когнитивных компонентов.

Цель работы – рассмотреть концептуально-языковые элементы образа русской деревни с позиции отражения в них языковой картины мира автора. В результате исследования необходимо выделить ключевые концепты в поэтической системе образности С.Есенина как систему когнитивно-языковых компонентов. Реализация поставленной цели предполагает решение следующих задач:

1. Анализ научно-теоретической литературы по исследуемой проблеме;
2. Уточнение содержания исходных понятий исследования: лингвокультурология, языковая личность, языковая картина мира, концепт как базовая единица лингвокультурологии, концептуальный анализ;
3. Исследовать языковые особенности системы концептов, формирующих концептуальное пространство русской деревни в лирике Сергея Есенина;
4. Выявить закономерности отражения в них языкового сознания писателя, охарактеризовать механизм формирования индивидуально-авторской картины мира.

Объектом исследования в данной работе является процесс концептуализации как одно из основных средств отражения языковой картины мира.

Предметом исследования является специфика формирования концептуально-языкового пространства русской деревни в аспекте преломления в нем личности писателя, а также национально-культурная специфика реализации языковой картины мира в поэзии С. Есенина.

Основным методом исследования является описательный, предполагающий наблюдение, сопоставление, обобщение. Использовались также элементы когнитивного анализа, с помощью которого исследовалась специфика выражения языковой личности писателя в контексте художественных произведений.

Практическая значимость исследования заключается в возможности использования результатов работы при изучении творчества С.Есенина в школе, а также в качестве иллюстративного материала в вузовском курсе лексики, синтаксиса, стилистики.

Научная новизна работы состоит в том, что впервые в рамках одной работы предпринята попытка систематизации и анализа материала по поэзии С. Есенина в языковом сознании носителя русского языка. Анализ материала проводился с учетом отображения в лексике и фразеологии концептуальной картины мира русского народа, выявлялись значения, являющиеся источниками культурно-национальной интерпретации человеком своего внутреннего мира с позиций нравственных ценностей.

Изучение материала проводилось с широким привлечением данных творчества С.Есенина, славянской мифологии, этнолингвистики, исследований по русскому фольклору, по культуре христианства.

Материалом для анализа послужили этнолингвистические данные, словарные статьи толковых, энциклопедических и специальных словарей, фразеологические, связанные и свободные сочетания и поговорки в поэзии С.Есенина.

Кроме того, в работе широко используются материалы научных статей, диссертаций, монографий, посвященных исследованию данного концепта под различными углами зрения: в мифологии, этнолингвистике, религии, философии, фольклоре, художественно-поэтической речи (Т.Х.Габитов, А.В.Белов, Ю.С.Степанов, И.А.Стернин, В.В.Красных). Это позволило не только определить и обобщить лексические значения в анализируемых контекстах, но и установить особенности интерпретации поэзии С.Есенина как ключевого слова духовной культуры.

В качестве методологической основы исследования взяты теоретические положения лингвокультурологии (В.В.Воробьев, Л.В.Ковалева, В.В.Леонтьев, В.А.Маслова, В.П.Нерознак, Ю.С.Степанов, Л.А.Фатыхова, Н.Л.Шамне, Е.И.Шейгал и др.), аксиологической лингвистики (С.Г.Воркачев, В.И.Карасик, А.П.Седых, Г.Г.Слышкин, И.А.Стернин и др.); лексикографии (Ю.Д.Апресян, А.Н.Баранов, В.Д.Девкин, В.В.Морковкин, В.П.Москвин, Ю.В.Федосов и др.), эмотиологии (Л.Г.Бабенко, А. Вежбицкая, Н.А.Красавский, Е.Ю.Мягкова, В.И.Шаховский и др.).

В исследовании системы концептов в лирике С.Есенина ключевым является понятие языковой картины мира – исторически сложившейся в обыденном сознании данного языкового коллектива и отраженной в языке совокупности представлений о мире, определенного способа концептуализации действительности. Языковая картина мира отображает обиходно-эмпирический, культурный или исторический опыт некоторого языкового коллектива. Она представляет собой центральное понятие концепции человека, выражает специфику его существования.

Языковая картина мира является базовым понятием при рассмотрении концептуальных средств в художественных текстах, в частности, в творчестве С.Есенина. Содержание концепта исследуется в рамках когнитивной лингвистики, выделяющей в сфере своих интересов такие понятия, как «образ мира» [16], «языковое сознание», «языковая личность» и др. Таким образом, концепт – это единица коллективного знания / сознания, имеющая языковое выражение и отмеченная этнокультурной спецификой [17].

Единственным условием терминологизации лексемы «концепт» является потребность в этнокультурной авторизации семантических единиц – соотношении их с языковой личностью, являющейся носителем национального менталитета. Языковая личность, в свою очередь, представляет собой совокупность способностей и характеристик человека, обуславливающих создание и восприятие им речевых произведений (текстов), которые

различаются степенью структурно-языковой сложности, глубиной и точностью отражения действительности, определенной целевой направленностью. При создании речевых произведений языковая личность широко использует образные средства языка. Образность по своей природе неоднородна, поскольку в ней объединены свойства языковой картины мира и языковой личности. Языковые средства формирования системы концептов в «деревенской» лирике С. Есенина Концептуальный анализ «ткани» художественного произведения позволяет сформировать достаточно полное представление о системе понятий в мировосприятии писателя, выраженных в определенных языковых стереотипах [18]. Исследование языковых явлений во взаимосвязи с сознанием, мышлением, духовной жизнью человека позволяет представить наиболее значимые фрагменты языковой картины мира.

Обращение к концептуально-языковому пространству лирики С.Есенина даёт исследователю уникальную возможность проследить движение мысли автора в акте номинации, услышать голос человеческой личности, воспринимающей и отражающей мир.

По мнению исследователей, в большую литературу Сергей Есенин пришел как поэт деревни. Любовь к родной крестьянской земле, к русской деревне, к природе с ее лесами и полями пронизывает все творчество Есенина. Данные факторы обусловили выбор направления нашего исследования. Им стал концепт русской деревни как ключевой в творчестве поэта. Деревня предстает как некоторое пространство, в котором находятся разного рода объекты. То есть семантическое описание концепта «деревня» может быть произведено через указание его связей с другими концептами, формирующими его концептуально-языковое пространство.

Важной составляющей лингвистического исследования, направленного на изучение концепта «деревня», является описание языковых оценок природы, яркая образность которой может рассматриваться как характерная черта русской номинативной системы.

Языковая личность С. Есенина сквозь призму концептуального пространства русской деревни. Исследуемые в данной работе средства создания образности рассматриваются нами в качестве элементов, формирующих когнитивное пространство русской деревни в творчестве С. Есенина. Их подбор детерминирован типом языковой личности, репрезентирующей таким образом индивидуально-авторскую коммуникативную стратегию.

Таким образом, средства языковой образности, выступая в качестве компонентов общего когнитивного фонда автора, конденсируют как индивидуальные, так и социальные специфические черты речевого поведения личности.

Рассмотрение модели языковой личности С. Есенина в аспекте участия в ее построении концептуально-языковых средств целесообразно начать с репрезентации *трехуровневой структуры языковой личности*, предложенной

Ю.Н. Карауловым, каждый из уровней которой представляет определенный этап в подготовке реализации замысла автора [19].

Структурно-семантический уровень, отражающий личностное преломление «владения обыденным языком» предполагает знание и использование поэтом средств национального русского языка со стандартным набором «вербально-семантических ассоциаций» [20].

В частности, в рамках данного уровня рассматривается наличие в тезаурусе поэта *специфических фонетических, лексических, грамматических языковых средств*, а также их функционирование в пределах более крупных языковых единиц.

Вербально-семантический уровень личности С.Есенина включает в себя все средства фонетики, лексики и грамматики – весь арсенал средств, которые он использует для создания лирических произведений. Данный уровень включает концепты в их языковом проявлении, которые присутствуют в сознании автора.

Следующий уровень – лингво-когнитивный, компоненты которого рассматриваются в аспекте формирования базовой, инвариантной части национальной картины мира. Исследуемые языковые единицы представляют собой средства создания когнитивных моделей, отражающих «стереотипные жизненные ситуации разного рода», возникновение которых обусловлено субъективным опытом поэта. Так, лингво-когнитивный уровень личности поэта представлен системой концептов и языковыми средствами, при помощи которых эти концепты создаются автором.

Таким образом, рассматриваемые в работе языковые средства, а также средства образности, формирующие концептуальную основу исследуемых художественных текстов, аккумулируют мироощущение поэта.

Список использованной литературы:

1. Chuprinin, S. A. Concept-Structured Life [Text] // Russian Studies in Literature. 2005. - Vol. 41. - Issue 4. - P. 66-95.
2. Стернин, И.А. Концепт и языковая семантика [Текст] // Связи языковых единиц в системе и реализации. Когнитивный аспект. Вып. 2. - Тамбов, 1999. - С. 69-75.
3. McVay, G. The centenary of Sergei Esenin: A survey of publications [Text] // Slavonic & East European Review. - 1998. Vol. 76. Issue 3. - P. 494-531.
4. Aptekman, M. The problem of language and reality in Russian modernism: The conception of mirotvorchestvo in A. Remizov's Rossiya v pis'menah [Text] // Sign Systems Studies. 2003. - Vol. 31. - Issue 2. - P. 465-482.
5. Bird, R. Envoicing history: On the narrative poem in Russian Modernism [Текст]. // Slavic & East European Journal. 2007. - Vol. 51. - Issue 1. - P. 53-73.
6. Davydov, D.M. Naive Composition in the Context of Twentieth-Century Russian Literature [Text] // Russian Studies in Literature. 2003. - Vol. 40. - Issue 1. - P. 26-32.
7. Hallberg, R. Libertarian Imagism [Text] // Modernism/Modernity. 1995. Vol. 2. Issue 2. P. 63-79.

8. Kassof, B. Glavlit, Ideological Censorship, and Russian-Language Book Publishing, 1922-38 [Text]// Russian Review. 2015. Vol. 74. Issue 1. P. 69-96.
9. Ram, H. Masks of the Poet, Myths of the People: The Performance of Individuality and Nationhood in Georgian and Russian Modernism [Text]// Slavic Review. 2008. Vol. 67. Issue 3. P. 567-590.
10. Sharp, J.A. The Russian Avant-Garde and Its Audience: Moscow, 1913[Text]// Modernism/Modernity. - 1999, Vol. 6. - Issue 3.- P. 91-116.
11. Stone, J. Decadent Style with a Symbolist Worldview: Andrei Bely, Dmitrii Merezhkovskii, and the Perils of Surfaces [Text]// Modernism/Modernity. 2014. - Vol. 21.- Issue 1.- P. 269-282.
12. Марченко, А. Поэтический мир Есенина [Текст] / А.Марченко.- М.: Советский писатель, 1972. - 240 с.
13. Михайлов, А.И. Пути развития новокрестьянской поэзии[Текст] / А.И. Михайлов.-Л.: Наука, 1990. - 277 с.
14. В мире Есенина[Текст]. - М.: Советский писатель, 1986. - 656 с.
15. Базанов, В.Г. Сергей Есенин и крестьянская Россия[Текст] / В.Г. Базанов.- М.: Сов. писатель, 1982. - 303 с.
16. Арутюнова, Н. Д. / цит. по: Фразеология в русской языковой картине мира на примере концепта «ДОМ»[Текст] / Н.Д. Арутюнова. – М., 2006. -170 с.
17. Бабушкин, А. П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка[Текст] / А.П. Бабушкин. – Монография, Воронеж: ВГУ, 1996. - 103 с.
18. Логический анализ языка. Культурные концепты [Текст]/Отв. ред. Арутюнова Н.Д., Янко Т.Е. - М.: Наука, 1991. - 204 с.
19. Караулов, Ю.Н. Русский язык и языковая личность[Текст] / Ю.Н. Караулов. -Изд. 7-е. М.: ЛКИ, 2010. - 264 с.
20. Ейгер, Г.В., Раппорт, И.А. Язык и личность[Текст]/ Г.В. Ейгер, И.А. Раппорт. - Кострома: К-Пресс, 1991. -250 с.

*Abildaeva K.M.¹, Chernenok O. S.¹
¹Baishev University*

Abstract

The poetry of S. Yesenin, studied in this work, is relevant for Russian culture, as it is associated with the traditions of the ethnos, and there fore gives an idea of the cultural picture of the world of a given people. The artistic text is the display of an individual-author's picture of the world, which is a variant of the artistic picture of the world.

Key words: *Russian language picture of the world, literary text, poetry*

*Абильдаева К.М.¹, Черненко О.С.¹
¹Баишев Университет*

Аннотация

Бұл жұмыста С. Есениннің поэзиясы орыс мәдениетіне қатысты қаралған, өйткені бұл этнос дәстүрімен байланысты және сол себепті осы адамдардың әлемінің мәдени бейнесін түсіндіреді. Көркем мәтін әлемнің көркем суретінің нұсқасы болып табылатын әлемнің жеке-авторлық суретін бейнелейді.

Кілт сөздер: *әлемнің орыс тілі, әдеби мәтін, поэзия.*

МРНТИ 16.21.49

*Алдашев Н.Т.¹, Курбангазиева Р.К.¹
¹«Баишев университеті» мекемесі*

ПОЭЗИЯЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРДАҒЫ ТҰРАҚТЫ ТІРКЕСТЕРДІҢ ҚҰРЫЛЫМЫ

Аннотация

Бұл мақалада қазақ тіліндегі тұрақты тіркестердің поэзиялық шығармалардағы қолданысы мен құрылымы туралы қарастырылады. Зерттеу нысанына М.Мақатаев пен И.Сапарбайдың шығармалары алынды. Поэзиялық шығармалардағы тұрақты тіркестердің грамматикалық құрылысы жан-жақты зерттеледі.

Кілт сөздер: *тұрақты тіркестер, фразеологизм, сөз орамдары, фразалық тіркес.*

Тұрақты тіркестер әрбір тілдің өзіндік заңдылықтары бойынша жасалынып, өзінің қағидалары арқылы қолданыс табады. Ол заңдылықтар мен қағидалардың түрлері көп, қыры мен сыры мол. Бұл өзгерістер фразалық тіркестерге тән құрамдық, құрылымдық, дыбыстық және мағыналық тұрақтылық принциптеріне бір қарағанда қайшы келгенімен, олар жалпы жанды тілдің табиғатына жат құбылыстар емес. Мұнда белгілі заңдылықтар бар, олардың әр түрлі өзгерістерге түсуіне негіз боларлықтай факторлары да баршылық. Олардың ең бастысы – тілдің кез келген қарапайым (сөз) да күрделі (сөз тіркесі, фразалық тіркес) элементтері қатып қалған дүние емес, қарым-қатынас ситуациясына, сөйлеу процесі мен оның мақсатына (қара сөз, өлең сөз т.б.) байланысты мың құбылып, өзгеріп отыратын динамикалық құбылыс. Оны тудыратын факторлар мен себептерге, мысалы, авторлық шығармашылық, бір ұғым-мағынаны қара сөзбен де қайталай бермей, басқаша бір тәсілдер мен әдістер арқылы беру, екінші бір сөзбен, астарлы да бейнелі түрде сипаттау т.б. осы сияқты қажеттіліктерден туындаған сөз қолданыстарын жатқызуға болды.

Оларды ғылым тілінде авторлық, стильдік, поэтикалық, перифериялық, окказионалды т.б. факторлар деп айтады. Осы факторларға байланысты іске асатын өзгерістердің өздері де іштей бірнеше түрге – тұлғалық, құрамдық, құрылымдық, мағыналық, дыбыстық т.б. бөлінеді. Ол өзгерістер грамматикалық, лексикалық, фонетикалық, семантикалық өзгерістерден тұрады. Осы өзгерістер жинақтала келе коррелятивтік өзгеріс деп аталады.

«Коррелятивтік өзгеріс» - деген термин (корреляция лат.correlation – «заттар мен құбылыстардың бір-бірімен сәйкестігі, өзара қатыстылығы, үйлесімділігі» мағынасын береді) тіл білімінде сөздің, сөз тіркесінің сөйлем құрамында тұрып, өзінен басқа (бұрын, кейін келетін) сөздермен белгілі грамматикалық тұлғалар және байланыс тәсілдері арқылы өзара сәйкестігін тауып, жымдаса қолдануын білдіреді. [1, 15]

Коррелятивтік өзгерістің сан түрлі болатынын жалпы түрде мысалмен көруге болады. «Ебін табу» фразеологизмін коррелятивтік жүйемен жан-жаққа жүгіртіп, (теория түрінде) былайша құбылтып қолдануға болар еді:

- (ол) ебін тапты;
- (ол) ебін таппады;
- (ол) ебін таба алмады;
- (мұның) ебін кім табар екен?
- ебін тапқан, (екі асар);
- (қайткенде де) ебін табу керек;
- (әйтеуір бір) ебін тапқан жөн;

Қазақ тіліндегі тұрақты сөз орамдары әр түрлі грамматикалық тұлғада түрленіп жасалып, түрлі құрылымдық ерекшеліктерге ие болып келеді. Бұған мысал ретінде бірнеше поэзиялық шығармалардан үзінділерді талдап көрсек:

1. Белгілі бір грамматикалық тұлғада тұрған есім сөздер мен етістіктердің тіркесуінен жасалған тұрақты тіркестер, яғни тәуелденген табыс септігіндегі есім сөз бен етістіктің тіркесуінен жасалған тұрақты тіркестер:

Қашанғы қарақшы боп күнелтеміз,

Адамша күн кешейік, белің байла! (М.М.)

«Бел байлады» - бір нәрсені істеуге шындап кірісті, тәуекел етті мағынасын береді. Тіркесті ақын мынадай өзгеріске түсіріп, қолданған:

Белің –

- **-ің тәуелдік жалғауының II жағы;**
- **табыс септігінің –ді жалғауы жасырын тұр.**

Жайлауда болды Әкітай

Семіртін қойын бірнеше ай.

Шілденің ыстық күнінде,

Мал бабын тапты жалықпай. (М.М.)

Мұндағы «бабын тапты» (Діттеген ойынан шықты, тілегін тапты, күйін, баптауын меңгерді) тұрақты тіркесін Мақатаев ешқандай өзгеріссіз оригинал күйінде қолданған.

Тізгінін тартайыншы жыр-асаудың

Жалғанға, жаратқанға мұңын шағып,

Жазған ән сыңсып тұрып жыласа—ау бір, (М.М.)

«Мұң шақты» фразеологизмін (көрген қиыншылығын, қайғы-қасіретін айтып, көңілдегі шерін кетірді) эмоцияны басым ету үшін ақын адам емес, оның көңіліне әсер ететін ән туралы айтып отыр. Тіркесті қолдануындағы өзгеріс мынадай:

Мұңын –

- -ы тәуелдік жалғауының III жағы;

- -н табыс септігінің жалғауы;

шақты –

- -ып көсемше тұлғасы.

«Өлді» деген мағынаны беретін фразалық тіркесті эвфемизм (сыпайылап айту) тұрғысынан және өлең ұйқасы үшін ақын инверсия әдісімен былай қолданған:

Жақсылар қанша осында жұмды көзін,

Ұға алмай ұйқы-тұйқы құм мінезін.

Үзбейді үміт жібін көңіл бірақ,

Іздейді әлденені мұңды көзім. (М.М.)

Өзгеріске түскен сөз - *көзін* –

- -і тәуелдік жалғауының III жағы;

- -н табыс септігінің жалғауы.

«Бабын тапты» тұрақты тіркесінің басынқы сыңарын ақын тұлғасын өзгертіп былай қолданған:

Қыс болсын мейлі Әкітай,

Мәпелеп қойын бағады.

Өмірден оқып қанымай,

Малының бабын табады. (М.М.)

Табады –

- -а көсемше жұрнағы жалғанудан п дауыссыз дыбысы өзгерген;

- -ды жіктік жалғауының III жағы.

2. Атау тұлғалы есім сөз бен етістіктің тіркесуінен жасалған тұрақты тіркестер:

Жетелеме теңізге сен де, желік,

Жетер, жетер жүргенім пенде болып!

Сен де менің аулама көңілімді

Қырымды іздеп қияннан келген елік... (М.М.)

«Пенде болып» - бейшара, мүсәпір халге түсті. Ақын тұрақты тркесті ешбір өзгеріссіз оригинал күйінде қолданған.

*Қалғып келген, мүлгіп келген кезім көп...
Селт етпеске сергектік кем, сезім жоқ,
Сәл көз ілсем, саябырсыз сақшымдай
Сағат тілі қоя берер безілдеп. (М.М.)*

«Селт етті» күрделі етістіктен жасалған фразеологизмін басыңқы сыңарын өзгертіп қолданған:

етпеске –

- -пе болымсыз етістік жұрнағы;
- -ке барыс септігінің жалғауы.

*Тойып алсам, томпыып жатады екем,
Шамалы екен шешемді мезі еткенім. (М.М.)*

«Мезі етті» (ығыр болды) тіркесін өз атынан, I жақтан өзінің мінезінің бір қырын көрсету үшін қолданған десе болады.

*Аңғармай қап, білмей қап аңғал басың,
Қайғы кешип, қапыда қан болғасың... (И.С.)*

«Қайғы шекті» - уайымға түсті, азапты көп көрді мағынасын береді. Тіркес құрамындағы тұлғалық өзгеріс мынада:

- шекті – кешті синонимдік етістіктерін алмастырып қолдану.

*Желең көйлек, қарғам-ау, жалаңаш тән,
Қадамыңды қайтейін жаңа басқан.
Ерте есейген еліктей немелерді
Ойда жоқта осылай қара басқан... (И.С.)*

«Қара басқан» - оңбаған, ісі қырсыққан мағынасындағы тұрақты тіркес автор тарапынан ешқандай өзгеріске түспей оригинал күйінде қолданылып тұр.

3. Ілік септікті есім сөз бен тәуелденген есім сөздің етістікпен тіркесуінен жасалған тұрақты тіркес:

Сырқатқа Ильичтің көнгені –

Өмірдің шырағы сөнгені! (М.М.)

Өмір сағаты жетті, тіршілік оты өшті мағынасындағы «өмір шамы сөнді» тұрақты тіркесі автор тарапынан мынадай өзгеріске түскен:

өмірдің – -дің ілік септігінің жалғауы оригиналда жасырын тұр;

- шырағы сөзі өзінің синонимі шам сөзімен алмастырылып қолданылған;

сөнгені – -ген есімше қосымшасы; -і тәуелдік жалғауының III жағы;

4. Тәуелденген барыс септікті есім сөз бен етістіктің тіркесуінен жасалған тұрақты тіркес:

*...Сен қалдың қадіріме жетпей менің,
Шын берілсең, қара үзіп кетпей де едім.
Сол сәттен көз алдымда қалғаны тек
Үстіңде желбіреген көк көйлегің. (М.М.)*

Сыйлап, құрмет көрсетті, ардақтап бағалай алды, жақсылығын бағалай алды мағынасын беретін «қадіріне жетті» тұрақты тіркесін М.Мақатаев болымсыз түрде өзгертіп қолданысқа түсірген:

Қадіріме –

- -ім тәуелдік жалғауы;
 - -е барыс септігінің жалғауы;
- жетпей –
- -пе болымсыз етістік;
 - -й көсемше формасы;

Қазіргі қазақ поэзиясы тілінде бұл іспеттес қолданыстар кәнігі, екінін бірінде ұшырасатын болса, Абайдағы үміттің аты, күлкінің ерні, көңілдің жайлауы немесе қырық жамау жүрек, үрпейген жүрек, саңырау қайғы, нұрлы ақыл, өмірдің тоңы, дүниенің есігі, ақылдың көзі сияқты тіркестер, біріншіден, мағыналары шалғай сөздердің жанасуы болғандықтан, бірден тың көрініп, көзге түссе, екіншіден, белгілі бір стильдік жүк көтеріп, экспрессив болып тұрғандығымен тыңдаушыға ерекше есер етеді. Бұлардың сан жағынан едәуір мол кездесуі Абайдың авторлық даралығын, яғни шығармашылық контекстін көрсететін белгі болып танылады.

Қорыта айтқанда, поэзиялық шығармалардағы фразеологизмдердің қолданылуының өзіндік мәні оның көркемдік ерекшелігінде, эмоционалдық-экспрессивтік бояуында екені анық. Мұндай сөз орамдарының қанық бояуына толы шығармалар қазақ поэзиясында көптеп кездеседі, оларды зерттеп, зерделеу мәселесі өте өзекті болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қайыпбаева, А. Фразеологиялық тіркестердің поэзия тіліндегі қолданысы (Мағжан, Сәкен, Ілияс шығармалары бойынша): Филол. ғыл. канд. диссертация. – Алматы, 2001. - 151 б.
2. Мақатаев, М. Шығармалары: 4 томдық – 1,2 том. – Алматы: Жалын, 2001.
3. Сапарбаев, И. Гүласыл: жинақ / И.Сапарбаев. – Алматы: Жалын, 1990. – 205 б.

Алдашев Н.Т.¹, Курбангазиева Р.К.¹
¹ Учреждение «Баишев университет»

СТРУКТУРА ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ОБОРОТОВ В ПОЭТИЧЕСКОМ ТВОРЧЕСТВЕ

Аннотация

В данной статье рассматривается содержание и структура фразеологизмов в поэтических произведениях в казахском языке. На объект исследования были получены произведения М.Мақатаева и И.Сапарбая. Исследуются грамматическое строение фразеологизмов в поэтических произведениях.

Ключевые слова: *фразеологические обороты, фразеологизм, обороты слов, фразы.*

Aldashev N.T.¹, Kurbangazieva R.K.¹
¹Baishev university

STRUCTURE OF REGULAR EXPRESSIONS IN POETIC COMPOSITIONS

Abstract

This article discusses the content and structure of phraseological units in poetic works in the Kazakh language. The object of study were obtained works of Makataev and Saparbay. The grammatical structure of phraseological units in poetic works is studied.

Key words: *regular expressions, phrasalology, vocabulary, phrase expression*

МРНТИ 15.41.49

Еркебұлан Ж.Қ.¹
¹Астан-Тұран университеті

ҚАЗАҚ ОТБАСЫ: ДӘСТҮРЛЕР МЕН ҚАЗІРГІ ЗАМАН

Аннотация

Бұл мақалада ертедегі қазақ отбасына сипаттама беріліп, бүгінгі отбасындағы сол кезеңдерден қалған көріністер жайында айтылады. Қазіргі қоғамдағы қазақ отбасының бейнесі ондағы психологиялық ахуал деңгейі жайында айтылады. Дәстүр мен жаңашылдық жайы қозғалады.

Кілт сөздер: *қазақ отбасы, дәстүр, қазіргі заман, психологиялық дағдарыс, даму, тәрбие.*

Бүгінгі Қазақстан – қазақстандық мемлекеттіліктің негізіндегі бірегей моделін құра білген мемлекет ретінде танылып отыр. Бұл Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев айтқандай бес принципке негізделеді:

1. Қоғамның идеологиялық, адамгершілік, рухани негізін қалайтын, даму үшін қоғамға үнемі күш беріп отыратын этникалық, конфессиялық, мәдени және тілдік көптүрлілік принципі; тарихи қалыптасқан полиэтникалықты және поликонфессионалдықты, Қазақстан стратегиялық үстемділікке және ұлттық күшке де айналдыра білді.

2. Мемлекеттің Қазақстанның барлық этносстарының мәдениеті мен тілдерін дамыту үшін, жағдай жасау үшін мақсаттылық принципі.

3. Толеранттылық және келешек ұрпақ алдындағы жауапкершілік принципі.

4. Қазақ этносының консолидациялық рөлінің принципі.

5. Қазақстан халықтары бірлігінің принципі.

"Қазақ халқы әрқашанда интегратор болған. Келешекте де ол Қазақстан қоғамының консолидациялаушы орталығы болып қала беру керек" - деп атап өтті Н.Ә. Назарбаев.

Өткен ғасырдың 40-жылдары Қазақстанда арнайы қоныс аударғандардың саны бір миллион екі жүз мыңға жеткен болатын. Ол жылдары көптеген немістер, шешендер, ингуштар, корейліктер, гректер, поляктар және басқа халықтар қазақ отбасыларында пана тапты, ағайындық көмек алды.

Одан кейін тың тарихы басталды. Қазақстанға барлық Кеңес Үкіметінің түкпір-түкпірінен 600 мыңнан астам адам келді, оның ішінде 350 мыңы жастар болды. Келгендердің көбі осында қалып, жаңа Отанын тапты. Ұлы даладағы ежелгі қасиетті дәстүрдің бірі қонақжайлылық болып саналған.

Қазақтар қонақтарды шын көңілімен қарсы ала білді. Сондықтан да, бүгінгі таңда қазақ халқына мемлекет ұлттық бірліктің нығайуындағы елдің болашағына үлкен жауапкершілік артады.

Қазақстан аумағындағы тарихи халықтар көшпенділікпен өмір сүрген. Бұл ақиқатпен қазақ отбасының өмірінің тұрмыс-тіршілігін анықтайтын сол дәстүрлерімен байланысты және осымен түсіндіріледі. "Отбасы", "ошақ-бастау" – қазақ үшін киелі ұғым. Туыстық қатынастар – оның өмірінің ерекше құрамдас бөлігі: әрбір қазақ біреуге "туыс" – ұлы немесе қызы, ағасы немесе әпкесі, күйеуі немесе әйелі. Туыстық қатынастарға мұндай ерекше мағына беретін басқа бір халықты табу қиын.

Отбасылық тәрбие идеялары, махаббат, ата-ана, балалар, бабалар туралы түсініктер халық педагогикасында көп ғасырлық тәжірбие негізінде құрылған. Олар ғасырдан ғасырға, отбасыдан отбасыға дәстүрлер, ұлттық-этникалық салттар, фольклор, қолданбалы-декоративті өнер арқылы беріліп, халықтың өзін көрсетуге, өзінің ұлттық мәдениетін, ұлттық мінезі мен психологиясын паш етуге мүмкіндік береді. Қазақтардың көбінің отбасылары әлі күнге дейін ұлттық дәстүрлерді қатаң сақтайды. Дәстүрлерге деген ерекше құрмет қазақ халқына ғасырлардан аман өтіп, бірыңғай ұлттық білім ретінде сақталуына мүмкіндік береді.

Дәстүр бойынша, қазақтар үлкен отбасы болып өмір сүреді, қазіргі кезде де жеке нуклеарлы (құрамына ересектердің бір ұрпағы ғана кіретін) түрде өмір сүріп жатқан отбасыларды сирек кездестіресің: қазақ салты бойынша кенже ұлы ата-аналарымен бірге тұрады және өзінің отбасысын ата-аналарының қаржылық өзін-өзі қамтамасыз етуі тұрақтанып, некеге тұрса да ата-аналарының үйін тастап кетпейді. Сөйтіп, бір отбасыда үш-төрт-бес ұрпақ өкілдері тұрады.

"Бауырым" ("Менің бауырым") - қазақтар туған адамын осылай атайды, туыстық сезімдерге адам ағзасындағы "ауырып, қайғыратын" бауыр мүшесі "жауап береді". Ең жақындары және туғандары, ол, әрине "Ата-Ана". "Әке", талассыз, беделді адам болып саналады. Оның сөзі барлық отбасы үшін заң. "Ана" ("Шеше") әрқашан күйеуімен ақылдасады, немесе сұрақтың шешуін күйеуіне қалдырады, бірақ, күйеулер әйелдерінің пікірінен алыстаған емес.

Қазақ отбасылары – көп балалы болады: 6-8 баласы бар отбасы қалыпты болып саналады, үлкен және кіші балаларының арасындағы жас ерекшелігі 20-25 жыл болуы мүмкін. Ата-ана "парызы" – өз баласына ақыл үйретіп, дұрыс жолға салу: "Жақсы бала әкесінің басын төрге сүйрейді, жаман бала – босағаға сүйрейді" деп айтылған қазақ мақалында. Ұл ұрпақ жалғастырушысы болып саналады. Сондықтан, ұлдарын әкелері қыздан арман бағалаған. Қыз әкесінің үйіндегі қонақ болып саналады, өз кезінде отбасысын құра, басқа үйге кетеді. Балалар қазақ отбасыларында махаббат пен ата-анаға сыйластық ахуалында тәрбиеленеді. Оның үстіне отбасылық тәрбиенің тәрбиелеуші факторлары болып ата-аналардың өз тұлғалары, олардың өмір сүру келбеттері, еңбекке көзқарасы, өмірлік құндылықтары мен басыңқылықтарының жүйелері, мысалы, мақсатқа жету жолындағы қажырлық жауапкершілік, басқа ұлт өкілдері мен діни нанымдағы өкілдерге деген сыйластықтары саналады.

Н.Ә. Назарбаев ата-аналарының өз балаларының азамат болуына ықпалын былайша сипаттайды: "Мен әкемнің қай кезде ұйықтайтыны тіпті, бір минутқа отырғаны есімде емес. Қызылшаны егумен айналысатын, анама да осындай көзқарас. Ол балалар бойына сіңіріп, бірлеген. Әкем жер аударылған балкарлар тілінде жақсы сөйлейтін, олардың арасында өзінің адамындай болып кеткен... Балкарлармен, түріктермен араласып, шешенмен, тіпті, немістің балаларымен анда-санда солардың тілдерінде сөйлесіп қоятын".

Қалыптасып келе жатқан ер балаға бұл құбылыстардың маңыздылығын қайта бағалау қиын. Оның көзінше, Қазақстанның барлық халықтары қазақстандық мелекетті құрушы тең құқылы адамдар болып саналды.

Қазақ отбасысының ішіндегі ортақ негізін қалаушы принцип - "үлкен-кіші" принципі, ол отбасының үлкен мүшесі өзінің мәртебесін сезініп, кішіге үлгі болу керектігін білдіреді, ал кішілері үлкенін сыйлап, одан үлгі алу керек. Осы принципке сәйкес тәрбиеленген адам оны әмбебаптық ретінде қабылдайды: кез-келген ересек адамға сыйластықпен қарау керек, ал олар, өз кезегінде, өзінен кішілердің сыйластығына сенімді болады. Сондықтан, "үлкен-кіші" принципі бойынша тәрбиеленген жас адамдардан көлік ішіндегі қарт адамға орын беру, көшеден өткізу немесе сөмкесін апарып тастау туралы сұрауға болады. Қазақ отбасыларында аға ұрпақтың беделі жоғары болған, қарттық пен қариялыққа сыйластық дамыған. Күш-қуатынан айырыла бастаған қарттарды қолдап, олардың соңғы күндеріне дейін қамқорлық көрсету баланың парызы.

Жоғарыда сипатталған қазақ отбасысының құрылымының көп жерлері қазіргі күнге дейін сақталып келген. Сонымен қатар, қазақ отбасысы халықтың көп ғасырлық тәжірбиесін өзіне жинақтай отырып, XX және XXI ғасырларда болған әлеуметтік-экономикалық және мәдени өмірдегі түбегейлі өзгерістерді нақты көрсетеді.

Тарихи перспективада қазақ отбасысының тұрақтануы мен дамуын зерттеген Х.А. Арғынбаевтың пікірі бойынша қазақ еркектері мен әйелдерінің психологиясы, олардың қарым-қатынасы өзгерген. Халықтың көптеген салттары пайдаланылмайды және кейбіреулері мүлдем жойылып кеткен. Қазақ отбасысының мүшелері арасында көптеген өзгерістер байқалады. Келіннің

күйеуіне де, туған-туыстары мен ата-анасына қатысты тәуелді болу жағдайы тіпті өзгеріске ұшыраған. Қазіргі отбасының стереотипі болып келіннің күйеуінің ата-анасымен ерікті түрде қарым-қатынасы саналады. Қайны ата, әсіресе қайны ене үй шаруашылығын жүргізуге, бала бағуға жақсы көмек көрсетеді, осылайша келіннің қызметтік баспалдақпен көтерілуі үшін өзін жүзеге асыруына жақсы жағдай жасайды.

Қазіргі қазақ отбасысындағы күйеуі мен әйелінің арасындағы қарым-қатынас өзара махаббат, сыйластық, бір-біріне көмек беру және қолдау негізінде құрылады, ал некеге тұрудың басты шарты - еріктілік, өзара сезімнің екі жақтан бірдейлігі, басқа сұрақтар бойынша да жастардың өзара шешім қабылдай алуы. Қазіргі күнге дейін ата-аналардың некелік жар таңдауға ықпалы сақталып қалған. Соған қарамастан, қазіргі кезде бүгінгі еркектер мен әйелдердің жеке өмір стилін өз еркімен таңдау беталысы өсіп келе жатса да, күнделікті өмірге көптеген дәстүрді этникалық құндылықтардың еніп келе жатқанын байқауға болады.

Ұлттық дәстүрлер қайта жаңғырып келеді, әсіресе, қазіргі қазақстандық тарихшы, этнограф С.Х. Шалғынбаеваның айтуынша, республиканың мәртебелі этносы урбанизацияланған қала ортасында жақсы дамыған. Жүргізілген этноәлеуметтік сауалнама анықтағандай, той, бала туу және бала кезеңіне қатысты салт-дәстүрлер тұрақталып қалған салт-дәстүрлер болып шықты. Заманауи қазақ отбасысында "қырқынан шығару", "тұсау кесу", "сүндетке отырғызу" салттары сақталған.

Қазіргі таңда үйлену тойы алдындағы және үйлену тойының өзінде жасалатын рәсімдері тұрақты болып саналады. Мысалы, қалыңдықты көру, жасауын көру, шашу шашу, отқа май құю, күйеу балаға төс жегізу, құдаларға жамбас беру, жар-жар, беташар, сыңсу, құдаларға кит кигізу және т.б.

Қалың мал мен өткен заманның некеге байланысты салдарлары қазір жойылғаны белгілі. Бірақ қызға жасау беру салты сақталып қалды. Қазіргі жасаудың, әрине, мазмұны мен тағайындамасы бойынша көп айырмашылығы бар, және тек қана материалдық-экономикалық көмек пен бірлесіп өмір сүруіне негіз болу үшін жас отбасының мүдделеріне қызмет етеді.

Бірақ, зерттеушілердің пікірінше, қазіргі кезде қызығушылық танытып отырған бірнеше салт-дәстүрлерді де қарастыруға болады. Мысалы, қазақтар ежелгі заманнан бері неке заңы бойынша әйелі күйеуінен 8 жастан артық үлкен болмауы керек болған, ал ер адам өз әйелінен 25 жас үлкен болуы рұқсат етілген. Оған отбасыда қалыптасқан үйлесімділіктің тұрғысынан түсініктеме беруге болады: еркек пен әйелдің арасындағы көп жас бойынша айырмашылық түсінбеушілікті туғызады, ізінше, жұбайлардың әлеуметтік-психологиялық және психо-физиологиялық сипаттамасында келіспеушіліктер мен қауырттылықты болдырады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н.Ә. Қазақстан халықтары Ассамблеясының XII сессиясының материалдары. Қазақстан халықтары Ассамблеясының XII сессиясындағы сөйлеген сөзі. - Астана, 2006. 24 қазан.
2. Әбдиев К.С. Қазақстанның демографиялық жыл сайынғы басылымы. Алматы: Дарын, 2009. - 205 б.
3. Карнеги Д. Достардың сенімділігінде қалай болу керек және адамдарға ықпалынды қалай тигізу керек. ауд: Д.С.Лободенко. ООСЛК., 1997. - 640 б.
4. Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында. Алматы: Атамұра, 2003. - 288 б.

Еркебулан Ж.К.¹

¹*Университет Астана-Туран*

КАЗАХСКАЯ СЕМЬЯ: ТРАДИЦИИ И СОВРЕМЕННОСТЬ

Аннотация

Эта статья рассказывает историю ранней казахской семьи и рассказывает о стереотипах современной семьи. Образ казахской семьи в современном обществе говорит об уровне психологической ситуации в ней. Традиции и инновации движутся.

Ключевые слова: *казахская семья, традиция, современность, психологический кризис, развитие, воспитание.*

Erkebulan J.K.¹

¹*Astana-Turan University*

KAZAKH FAMILY: TRADITIONS AND MODERNITY

Abstract

This article tells the story of an early Kazakh family and talks about the stereotypes of the modern family. The image of the Kazakh family in modern society speaks about the level of the psychological situation in it. Tradition and innovation are moving.

Key words: *Kazakh family, tradition, modernity, psychological crisis, development, education.*

МРНТИ 16.21.35

Жолмурзаева Р.Б.¹

¹ Учреждение «Баишев университет»

СОВЕТИЗМЫ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

В статье рассматриваются «советизмы» в казахском языке. Под советизмами подразумеваются русизмы и образованные от них единицы, которые вошли в казахский язык в советский период и имеют привязку к специфике советской действительности, выступают маркерами советского образа жизни, советского строя.

Ключевые слова: советизм, современный казахский язык, способы образования, речевые клише.

Октябрьская революция стала эпохой, повлекшей за собой глобальные изменения в жизни многих народов, в том числе казахского, затронув не только социально-политическую, но и культурную сферу жизни народа, а также такой важный маркер нации, как его литературный язык.

В данной статье мы отвлечемся от социально-политических аспектов влияния и остановимся на лингвистическом аспекте, а именно на заимствовании казахским языком русской лексики, в первую очередь – советизмов.

Термин «советизм» трактуется исследователями (Н. А. Купина, Н. А. Мещерский, С. В. Павлова, И. Ф. Протченко, Н. М. Шанский) по-разному. Отметим, что И. Ф. Протченко писал о том, что «многие слова, являясь отражением нового уклада жизни, новых отношений, явлений и фактов советского времени, несут на себе приметы нашей советской эпохи и потому с полным правом могут быть названы несколько редко употребляемым термином «советизмы», ибо эти слова дают наименования характерных особенностей, присущих именно советской действительности» [1, с. 29-30].

Советизмы - лексические единицы, несущие в себе систему определенных взглядов, идей и реалий советского времени. «Советизм – слова, сокращения, фразы, лозунги, идеологемы, сформировавшиеся в советскую эпоху» [2].

Под советизмами в казахском языке мы будем понимать не все русские слова и образованные от них единицы, которые вошли в казахский язык в советский период и обозначают разнообразные «цивилизационные» понятия из области общественной жизни, культуры, науки и проч., а только те, которые имеют привязку к специфике советской действительности, выступают маркерами советского образа жизни, советского строя (русские слова *большевик, партийная ячейка, комсомол, агитка, комиссариат, целина, коопторг, красный уголок* и другие; казахские слова и словосочетания *социалистік, одақ, нағыз коммунист, тап тартысы, коллективтендіру, буржуазиялық сарқыншақ, халық жауы* и т.д.) Став речевыми и

идеологическими штампами, нашедшими отражение в научных, художественных, публицистических текстах, они отложились в сознании советского общества.

Советизмы, будучи приметой советской эпохи и являясь отражением более 70-и лет совместной жизни народов, объединенных общей идеологией, маркированы и в казахском языке. Советская картина мира, оказавшая влияние на образ жизни целого поколения, обусловила главную функцию советизмов – оценочную. Советизмы могут использоваться в политическом дискурсе и в советской пропаганде, сохраняясь в языке благодаря трансформированию в нейтральные слова - экономические, политические, исторические термины.

Отмечено, что советизмы воспринимались как особая лексическая группа не только на территории Советского Союза, но и за ее пределами (благодаря писателям-эмигрантам). С помощью этой лексики чиновники и авторы публикаций оправдывали те или иные государственные реформы, критиковали политических оппонентов, констатировали достижения в различных областях.

Общеизвестные советизмы: *блат* (купить по блату), *бюллетень* (больничный лист), *встречный план*, *валютчик*, *декрет* (отпуск по беременности и рождению ребенка), *дефицит*, *колхоз*, *совхоз*, *макулатура*, *самиздат*, *скоммуниздить* (украсть), *соцреализм*, *соцсоревнование*, *субботник*, *стукач*, *сексот*, *стахановец* и др.

Согласно классификации российских ученых В.М. Мокиенко и Т.Г. Никитиной, советизмы подразделяются на *семантические* (переосмысление слов, например, «в магазине *выбросили* финские куртки»); *лексико-словообразовательные* советизмы (неологизмы, в том числе – аббревиатуры и сложносокращенные слова типа *СССР*, *рабфак*, *агитгазета*, *ликбез*); *стилистические советизмы*, под которыми ученые понимают различные речевые клише, предназначенные для создания особого публицистического («лозунгового») стиля («*верный ленинец*», «*вождь мирового пролетариата*»); специфическая ономастика (например, русские имена *Владлен* (от *Владимир Ленин*), *Даздраперма* (от «*Да здравствует Первое Мая*»), *Рево* и *Люция* (имена детей в одной семье) и т.д.

Заимствованию русских слов казахским языком посвящены труды ряда казахстанских ученых (И. Кенесбаев, М. Балакаев, А. Хасенов, К. Аханов, Т. Кордабаев, Х. Махмудов, М.М. Копыленко, З.К. Ахметжанова, М.Т. Тезекбаев, Б.Х. Хасанов, Э.Д. Сулейменова и др.). Советизмы в казахском языке детально рассмотрены на материале советской печати 20-х годов Г. Анес и Н.С. Исаевой [3].

Исследование Г. Анес и Н.С. Исаевой основано на языковом материале, извлеченном из газеты «Еңбекші қазақ», выходившей с 1921 года, и журнала «Қызыл Қазақстан», издававшегося с 1922 года.

Ученые отмечают, что периодическая печать первых лет становления советской власти оказала огромное влияние на формирование казахского литературного языка и его дальнейшее развитие. Стремительные изменения в социально-политической и культурно-экономической сферах жизни казахского

народа, а также новые социальные установки и концепции были представлены народным массам в первую очередь через периодическую печать.

В связи с построением советского общества, нацеленного на «победу коммунизма», лексика казахского языка обогатилась введением общеполитических и административных терминов: возникли многие новые концепты, связанные с политикой и государством, внешней и внутренней политикой, войной и миром, национальными вопросами и государственными органами управления. Особенно много новой лексики возникло в связи с концептами: *революция, большевик, партия, коммунисты, меньшевики, клуб, школа и др.*: *жалынды революцияшы, революцияшылар. революциялы, революциялық жол, революциялық қозғалыс, ревком.* Позднее слово *революция* было заменено казахским эквивалентом *төңкеріс* (букв. «переворот»), что, строго говоря, отражало суть названной номинации, например, «*Россияда ісшілердің қозғалысы 1905ші жылғы төңкерістен басталды*» [7], а также слова и сочетания, связанные с названиями партийных, советских органов и учреждений, должностей: *тап, ереуіл, большевик, көзқарас, әдіс, исполком...* «*К ү н т ә р т і б і н д е төменгі мәселелер тұр: істелген іс туралы баяндама... һәм ағым істер*» [8]. Развивались различные отрасли производства, изменения в области экономики внесли в язык новые слова, например: *азық-түлік салығы, бюджет, тұтыну, жеңіл кәсіп. Мал өсіретін артельдер жасау керек* [6].

Способы образования советизмов – новых слов и терминов – в языке казахской печати послереволюционного периода, согласно классификации Г. Анес и Н.С. Исаевой, сводятся к следующему:

1) Семантический способ - переосмысление значений слов, расширение и сужение значения, а также новые слова и сочетания, образованные посредством семантического калькирования и перевода. Одним из основных источников пополнения и обогащения новыми словами языка печати является реализация внутренних языковых ресурсов, так как любой язык «не может в формах своего выражения и даже своей терминологии оторваться от национально-языковой базы, от общенародного языка» [4]. Слова, ранее бытовавшие в казахском языке, с появлением новых понятий приобретают в языке печати новые значения: *бөлім (секция), үндеу (призыв, обращение), жоба (проект), ұя (ячейка), ұйым (организация), құрал (пособие)* и др. Таким образом происходит расширение семантического объема указанных слов.

2) Заимствования. 20-е годы были одним из основных периодов интенсивного заимствования слов из русского языка, относящихся ко всем отраслям политической, экономической и культурной жизни. Также необходимо указать на процесс обратного заимствования, так как, некоторые слова, заимствованные в этот период из русского языка, являются по происхождению тюркскими, например, слово *артель* [3].

3) Новые слова, образованные при помощи казахских аффиксов. Использование словообразовательных и других потенциальных возможностей грамматики является одним из основных способов пополнения лексики

казахского языка. Наиболее активными в языке периодической печати 20-х годов являются аффиксы:

- суффиксы -шы, -ші: *нұсқаушы, бақылаушы*; -шыл, -шіл: *солшыл, төңкерішіл*. Эти аффиксы, иногда присоединяясь к русским (интернациональным) корням, выполняют функции русских суффиксов *-ист, -изм, -ник* и др. (*капиталшы, социалшыл, маркшіл*), а также не дифференцируются между собой, вследствие чего одни употребляются вместо других: *еңбекшіл – еңбекші, төңкерішіл – төңкеріші*. Ученые объясняют это явление их идентичностью, общностью этимологической природы;

- суффиксы -лық (-лік, -дық, -дік, -тық, -тік). Эти аффиксы присоединяются как к исконно казахским (тюркским) корням, так и к заимствованным словам, которые употребляются как в функции существительного, так и в функции прилагательного: *орталық, белсенділік, демократтық*. Иногда такие аффиксы заменяются родственными формантами: *-лы (-лі, -ды, -ді, ты, -ті): Советті, Россияның белгілі шешені*.

- суффиксы -ландыру (-лендіру, -дандыру, -дендіру, -тандыру, -тендіру): *кеңестендіру, электрлендіру, коллективтендіру, мәдениеттендіру*. Этот способ оказался продуктивным, и в дальнейшем словарный состав казахского языка пополнился новыми лексемами: *механикаландыру, индустрияландыру, автоматтандыру, интенсификация* и т.п.

4) Новые парно-повторные слова: *жұмысшы-шаруа, оқу-ағарту, газет-журнал*.

5) Сложно-слитные слова: *көзқарас, баспасөз, өнеркәсіп*.

6) Сложно-сокращенные слова (аббревиатуры). Они образуются путем словосложения и словосокращения. Появление сокращенных слов - новое явление, характеризующее именно этот период. В языке периодической печати наряду со словами, большей частью заимствованными из русского языка в готовом виде, употреблялись и чисто казахские аббревиатуры. Многие из них совпадают в русском и казахском языках: *ревком, обком, атком-исполком, АҚШ, РОСТА, главпрофобуч, ВЦИК, Қ.А. бөлімі*.

7) Лексикализация синтаксических единиц. Множество таких лексикализованных сочетаний (речевых штампов) образовалось на страницах периодической печати именно в эти годы, конечно, не без влияния русского языка. Например: *күн тәртібі, тап күресі, Қызыл әскер, кәсіпшілер одағы* и т.д.

Советизмы в газетных текстах соответствуют идеологемам ленинской и сталинской эпохи и являются средством коммунистической пропаганды, основанной на противопоставлении советского и несоветского образа жизни в целом. После октябрьской революции в печатном языке постепенно складывались две системы речевых клише: одна для наименования явлений капитализма, другая - социализма. Это разграничение четко просматривалось в научных трудах, в литературе, словарях и, особенно, в публицистике, отражая социальную окрашенность слов.

Кроме того, страницы печати пестрели лозунгами и клише, усердно пропагандируемыми советскими идеологами: *«Ленин - әлемдік пролетариат*

көшбасшысы», «социализм жеңісі», «жаңа социалистік формацияның адамы», «жас коммунистерге үндеу», «комсомол, партия ұясы», «жеке шаруаларды коллективтендіру», «социалистік реализм», «социалистік жарыс» и т.д., которые представляли собой кальки с русских слов и выражений.

Специфически советский сленг характеризовал язык советского обывателя: *блат бойынша (по блату)*, *бюллетенде отыру (сидеть на бюллетене)*, *дефицитті аңдау (караулить дефицит)*, *базға бару (ехать на базу)*, *картонқа бару (поехать на картошку)* и др.

В Толковом словаре современного казахского языка под редакцией Т.Жанузакова, изданном в постсоветское время (2008 г.) и насчитывающем около 50 тыс. слов, представлено немало советизмов, вошедших в казахский язык за 70 лет советской власти: *анархия, антагонизм, бюллетень, бюро, бюрократ, декларация, декрет, делегат, делегация, демагогия, демократия, демонстрация, депутат, диктатор, диктатура, манифест, империализм, империалист, комиссариат, комиссия, комитет, кооператив, кооператор, кооперация, милитаризм, милитарист, оппозиция, революционер, революция, социал-демократ, социал-демократтік, социалистік, социализм, тактика, террор, федерация, фракция* и многие др. [9]

Советизмы, включенные в этот нормативный словарь современного казахского языка, отвечают приведенной выше классификации В.М. Мокиенко и Т.Г. Никитиной: мы можем наблюдать в казахском языке семантические советизмы (*партия ұясы*), лексико-словообразовательные советизмы (*атком, АҚШ*); стилистические советизмы («*жаңа социалистік формацияның адамы*», «*жас коммунистерге үндеу*»), а также проявление специфической ономастики (*Мэлс или Мэлис* - из начальных букв имен классиков коммунизма: *Маркс, Энгельс, Ленин, Сталин*, а также *Совет, Шофер, Трактор* и т.д.)

Появление советизмов в XX веке обусловлено стремлением идеологов коммунизма воздействовать на общественное сознание через язык. Таким образом, лексический пласт советизмов представляет собой особую часть словарного состава языка, которая отражает реалии жизни советского общества в годы существования Советского Союза и характеризуется неоднородностью и многогранностью как в русском, так и в казахском языке. Судя по всему, большая часть советизмов в казахском языке, уже ушедшая в пассив в связи с утратой соответствующих реалий, пополнит ряд устаревшей лексики, т.е. перейдет в разряд историзмов и архаизмов.

Список использованной литературы

1. Протченко, И. Ф. Лексика и словообразование русского языка советской эпохи / И. Ф. Протченко. - М.: Политиздат, 1990. -324 с.
2. [Электронный ресурс]. - Режим доступа <https://dic.academic.ru/nsf/ruwiki/278871> свободный - загл. с экрана - данные соответствуют 15.02.2018

3. Қазақ тіл білімінің мәселелері / Құраст.: ф.ғ.д. Ғ. Әнес және проф. Н.С. Исаева. – Алматы: Абзал Ай, 2014. – 640 б.
4. Материалы объединенной научной сессии, изд. АПН РСФСР. М., 1951, стр. 56.
5. «Қызыл Қазақстан» журналы. - 1922. - №11.
6. «Қызыл Қазақстан» журналы. - 1922. - №4.
7. «Енбекші Қазақ» газеті - 1923 - от 25 мая.
8. «Енбекші Қазақ» газеті - 1923 - от 27 августа.
9. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі: словарь / ред. Т. Жанузаков. - Алматы: Дайк Пресс, 2008. - 965 с.
10. В. М. Мокиенко, Т. Г. Никитина. Толковый словарь Совдепии/ СПб.: Фолио-Пресс, 1998. - 704 с.

Жолмурзаева Р.Б.¹

¹*«Баишев университеті» мекемесі*

ҚАЗАҚ ТІЛІНЕ ЕНГЕН СОВЕТИЗМДЕР

Аннотация

Мақалада қазақ тіліне енген «советизмдер» қарастырылады. Советизмдер кеңестік дәуірде қазақ тіліне кірген және кеңестік шындықтың ерекшеліктерімен байланыстырылған, кеңестік өмір салтын таңбалаушы ретінде әрекет ететін орыстілдіктер мен олардан құралған бірлік деп есептеледі. **Кілт сөздер:** советизм қазіргі қазақ тілі, сөзді қалыптастыру әдістері, сөйлеу клишелері.

Zholmurzaeva R.B.¹

¹*Baishev University*

SOVIETISMS IN THE KAZAKH LANGUAGE

Abstract

The article deals with "Sovietisms" in the Kazakh language. Sovietism means Russianisms and units formed from them, which entered the Kazakh language during the Soviet period and which are tied to the specifics of Soviet reality, are markers of the Soviet way of life, of the Soviet system.

Keywords: Sovietism, modern Kazakh language, ways of word-formation, speech clichés.

МРҰТИ 16.21.35

*Kishkenebayev R.U.¹, Rzabayeva T.K.¹
¹Baishev University*

THE ROLE OF ENGLISH IN THE MODERN WORLD

Annotation

In this article the value and a role of English in modern society is considered. Presently English gains are considerable popularity. We are surrounded everywhere by English, it densely got into our ordinary life. For example, signs in English, names of the companies, firms and organizations, an advertisement in English. Any educated person will not argue with the fact that knowledge of English is just necessary now.

Keywords: *English, linguistics, UN, international language, UNESCO*

Today it is extremely difficult to find the person who would believe that studying of English it something unusual. We do not attach significance any more to whether it is necessary to learn English in general. This foreign language, we wish it or not, appears in our ordinary life more and more, his understanding even at the most primitive level becomes an imperceptible, self-evident phenomenon. And here ignorance is capable to create it a deadlock or difficult situation. Thus it was historically created that English became official language of Great Britain and the United States of America, on it residents of Canada, Ireland, Malta, New Zealand and Australia speak and write. More than 400 million people around the world consider this language native, and for 98 million people it is the second language. He acts as the major language more than in 40 countries. English is the native language for 12 English-speaking nations, and formal it is for the 33rd [1, 113 p.]. It means that every world's seventh person talks in English. Knowledge of English helps people to talk among themselves in an every spot on the globe. According to 1.5 - 2 billion people understand English, and 1 billion – studies it.

English is a working and official language of the UN. Each world act, the technical publication, the book, the instruction, the song, the poster, the letter will be read and understood by the different nations and the people if they are stated in English. Directly this language in the present world became language of international communication. The Turk and the Finn, the Arab and the Hungarian, the German and the Russian, without knowing each other language, will be able to communicate among themselves in this language.

It is difficult to predict present life without computer. It became the same necessity as the notebook, the calculator, the typewriter, a player, the USB stick, a disk. Information, modern society speaks English [3, p. 143]. Many websites on the Internet, the original are presented in English, and already various countries adapt the websites for the national language. Development by the present computer equipment and, in particular, the Internet is unreal without knowledge of English too.

English is to such an extent demanded that became standard style of world communication. Today 70% of world mail and 65% of broadcastings register in English. More than a half of books is around the world translated into English .

In society it is always possible to speak about the importance and a role of English [2, 458]. That circumstance that this language acts as a significant element in life of the present person is considered indisputable, and any will manage to find for itself not one reason for his studying.

Presently a huge number of people study worldwide English as they realize that only with knowledge of language it is possible to become successful and rich if to use it in sets with the abilities. In English all communication between people is based. From elementary grades at school children begin to study English.

Now it is difficult to predict day in what English can be necessary in the future, but the fact that it will be necessary. Today our state becomes the most open for the international partnership. If we aspire to making use of the global experience, to talk and agree with people of different cultures, not to do us without English in any way. And the we will be better to know it and to understand, the more we will be able to receive knowledge of others and to declare oneself.

Today it is difficult to exaggerate importance of English. It was transformed to a certain universal language for a long time. It is enough to note what on it in a varying degree is told by more than 750 million people on all Earth and 80% of information which is available in electronic form are treated in English. It not only language of residents of England, the 31st state of the United States of America, Australia, New Zealand and one of two official languages of Ireland, Canada and Malta, but also actively use it some countries of Africa and Asia. It is language of the international companies such as NATO, UN, and UNESCO [4, p.34]. Several times there were aspirations to create replacement to English, with the purpose to simplify studying and to equal possibilities of all nationalities on mutual interaction. They led to formation of several "general" languages, the most effective of which was Esperanto. But, having designated a certain circle of admirers, it stopped developing. Numerous experts disclosed the idea that as a prerequisite of it the absence at Esperanto of history, roots while English is Dickens, Shakespeare, Oscar Wilde's language, the Beatles, the Rolling Stones and many other great musicians and writers served.

English is necessary everywhere: at work and on vacation. If you will be in Venice or Berlin, in Barcelona or Mexico it will always be support for you: in cafe, in hotel, at movie theater, the museum or during the sightseeing tours. Announcements at all airports of the world, designation on cards, indexes on roads - in the majority of the countries all this is written in English. Understanding English, the person will not be gone in one point of the globe.

English is language of high technologies, programming, language of contracts and negotiations, language of radio, television and, of course, the Internet.

English became obligatory for the educated person for a long time. And matter not only in what free possession will allow you to occupy with it higher step in society and to communicate with interesting people, but also that as residents of Laos speak: "The nobility foreign language – it is all the same what to live one more life".

Список использованной литературы

1. Алефиренко Н. Ф. Культурные концепты в языке и тексте: сборник научных трудов. — Белгород : Изд-во БелГУ, 2015. - 163 с.
2. Кубрякова Е. С. Язык и знание. — М., 2014. - 555 с.
3. Журина Т.Ю. Тематический сборник. - Москва: «Дрофа», 2005. - 186 с.
4. John Rupert Firth, The Tongues of Men. — London: Watts & Co., 1937. - 64 с.

*Кишкенебаев Р.У.¹, Рзабаева Т.К.¹
¹ Башиев университеті*

СОВЕТИЗМДЕР РУСИЗМДЕРДІҢ ЕРЕКШЕ ТОБЫ

Аннотация

Бұл мақалада қазіргі қоғамдағы ағылшын тілінің маңызы мен ролі қарастырылады. Қазіргі уақытта ағылшын тілі айтарлықтай танымал. Бізді барлық жерде ағылшын тілін қоршайды, ол біздің күнделікті өмірімізге тығыз еніп отыр. Мысалы, ағылшын тіліндегі маңдайшалар, компаниялардың, фирмалар мен ұйымдардың атаулары, ағылшын тіліндегі жарнамалық хабарландыруларды күнделікті көріп отырамыз. Бірде-бір білімді адам ағылшын тілін білу қазір қажет деген пікірмен дауласпайды.

Кілт сөздер: *ағылшын тілі, лингвистика, БҰҰ, халықаралық тіл, ЮНЕСКО.*

*Кишкенебаев Р.У., Рзабаева Т.К.
¹ Учреждение «Башиев университет»*

ЗНАЧЕНИЕ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ

Аннотация

В данной статье рассматривается значение и роль английского языка в современном обществе. В наше время английский язык набирает значительную известность. Нас повсюду окружает английский язык, он плотно проник в нашу быденную жизнь. К примеру, вывески на английском языке, наименования компаний, фирм и организаций, рекламное объявление на английском. Ни один образованный человек не будет спорить с тем, что знание английского языка сейчас просто необходимо.

Ключевые слова: *английский язык, лингвистика, ООН, международный язык, ЮНЕСКО.*

МРНТИ 15.81.21

Миралиева А.Ж.¹, Бокенбаева А.К.¹
¹ Учреждение «Баишев университет»

ФОРМИРОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ У СТУДЕНТОВ ВУЗА

Аннотация

В статье рассматриваются особенности перехода от формирования знаний, умений и навыков к формированию компетенций студентов вуза. Особое внимание уделяется рассмотрению необходимых характеристик профессиональной компетентности которые обеспечат выпускнику вуза конкурентоспособность на рынке труда.

Ключевые слова: компетентность, профессиональная компетентность, качество подготовки специалистов.

Формирование профессиональных компетенций - основная задача преподавателя той или иной дисциплины. Процесс изучения любой дисциплины в вузе направлен, прежде всего, на формирование у студента определенных профессиональных компетенций.

Многие исследователи определение компетенции наиболее полно связывают с деятельностным результатом обучения, направленным на развитие способности соединять базовые элементы (знания, умения и навыки) в единое целое для достижения высокого уровня исполнения действия в зависимости от цели, контекста, ситуации, функции.

И.А.Зимняя, под компетентностью понимает интегрированную характеристику качеств личности, результат подготовки выпускника вуза для выполнения деятельности в определенных областях (компетенциях). Компетентность, как и компетенция, включает в себя когнитивный (познавательный), мотивационно-ценностный и эмоционально-волевой компоненты. Компетентность – это ситуативная категория, поскольку выражается в готовности к осуществлению какой-либо деятельности в конкретных профессиональных ситуациях [1].

А.В.Хуторской [3] определяет компетенцию как «совокупность взаимосвязанных качеств личности (знаний, умений, навыков, способов деятельности), задаваемых по отношению к определенному кругу предметов и процессов и необходимых для качественной продуктивной деятельности по отношению к ним». Под компетентностью автор понимает «владение, обладание человеком соответствующей компетенцией, включающей его личностное отношение к ней и предмету деятельности». А.М.Ароновым [2] профессиональная компетентность определяется как «готовность специалиста включиться в определенную деятельность», И.А. Зимней [4] профессиональная компетентность трактуется «как основывающийся на знаниях, интеллектуально

и личностно обусловленный опыт социально-профессиональной жизнедеятельности человека».

Ряд исследователей (А.А.Вербицкий, В.В.Сериков, В.Шершнева и др.) считают невозможной передачу компетентности обучаемому, так как компетентность не существует заранее в готовом виде. Каждый субъект должен создавать ее для себя сам. Компетентность необходимо создавать как продукт индивидуального творчества и саморазвития [2].

Отличие компетентного специалиста от квалифицированного в том, что первый обладает не только знаниями, умения, навыками определенного уровня, но и способностью и готовностью реализовать их в работе. Компетентность предполагает наличие у индивида внутренней мотивации к качественному осуществлению своей профессиональной деятельности, а также профессиональных ценностей и отношение к своей профессии как к ценности. Компетентный специалист должен быть способен выходить за рамки предмета своей профессии, а также должен обладать творческим потенциалом для саморазвития [3].

Ряд авторов в своих исследованиях связывают проблемы качества образования с необходимым уровнем профессиональной компетентности, которой овладевает студент в процессе обучения. «Компетентность – это готовность и способность молодых людей, окончивших вуз, нести личную ответственность за собственное благополучие и благополучие общества» [4].

Профессиональная компетентность формируется как совокупность тех или иных компетенций информационного, коммуникативного, процессуального характера. Считаем, что компетентность предполагает наличие у индивида внутренней мотивации к качественному осуществлению своей профессиональной деятельности, а также профессиональных ценностей и отношение к своей профессии как к ценности. Компетентный специалист должен быть способен выходить за рамки предмета своей профессии, а также должен обладать творческим потенциалом для саморазвития, только в этом случае он может быть конкурентоспособным на рынке труда [5].

Выделяют несколько групп компетенций:

– общекультурные компетенции: включают совокупность знаний, навыков, элементов культурного опыта, позволяют студенту свободно владеть инструментарием изучаемых наук, различных видов технологий, других сфер человеческой деятельности, получивших отражение в учебных предметах и образовательных областях; предполагают свободное владение понятиями, законами, принципами, методами, теориями текстовых, художественных и иных произведений, считающихся фундаментальными достижениями человечества, что позволяет студенту ориентироваться в социальном и культурном окружении, оперировать его элементами;

– общепрофессиональные компетенции, которые имеют системный и междисциплинарный характер, обусловленный общим профилем направлений подготовки студентов, формируются в процессе освоения профессиональных дисциплин;

– профильно-специализированные компетенции связаны со способностью студента привлекать для решения профессиональных задач знания, умения, навыки, формируемые в рамках конкретной предметной области; формируются в процессе освоения специальных дисциплин и дисциплин специализации и включают совокупность знаний, умений и навыков основных современных теоретических и методологических подходов по выбранному профилю [6].

Для формирования профессиональных компетенций необходимо совершенствование образовательного процесса в направлении изменения содержания образования, применения активных технологий и форм обучения, активизации самостоятельной работы студентов [7].

Проектирование, проектная деятельность являются на сегодняшний день одними из наиболее прогрессивных видов продуктивной деятельности, способных сформировать творческого, технологически грамотного и культурного человека, способного конкурировать на рынке труда.

Применительно к учебной деятельности студентов проектирование или проектную деятельность мы определяем как особый, специфический вид продуктивной деятельности, связанный с прогнозированием, планированием и моделированием, направленный на создание каких-либо учебных проектов, а также используемый для решения различных учебных задач и проблем на теоретическом и эмпирическом уровнях. Непременным условием проектной деятельности является наличие заранее выработанных представлений о конечном продукте деятельности, этапов проектирования и реализации проекта, включая его осмысление и рефлексию результатов деятельности.

Теоретический анализ психолого-педагогической литературы по проблеме использования проектного подхода в обучении показал, что в основном проектирование как вид особой деятельности применяется в учебном процессе через метод проектов, а также в виде отдельных элементов, используемых студентами при выполнении учебной деятельности.

Результатом проектной деятельности является проект как образ объекта изменений. Проект характеризуется рядом авторов по-разному. Например, В.П.Беспалько характеризует проект как «результат предварительного анализа и синтеза учебной деятельности»; К.Я.Вазина – как «идеальный образ предстоящей деятельности, цель и программу действий»; Ж.Т.Тощенко – как «духовное образование и реальное средство преобразования действительности»[5].

Целью исследовательских работ и курсового проектирования является получение новых знаний, изучение известных объектов, систематизация и закрепление теоретических знаний, ознакомление с существующими технологиями производства, развитие расчетно-графических навыков и умение выполнять чертежи [6].

Темы исследовательских работ, курсовых проектов могут быть выбраны студентами самостоятельно, если они глубоко изучили проблему исследования или технологию производства. Тематика курсовых проектов должна соответствовать следующим критериям: быть актуальной; отражать реальные

задачи и современные тенденции совершенствования и развития производства в исследуемой области; содержать элементы научных исследований и анализа[8].

Учебный проект с точки зрения обучающегося – это возможность максимального раскрытия своего творческого потенциала. Это деятельность, которая позволит проявить себя индивидуально или в группе, попробовать свои силы, приложить свои знания, принести пользу, показать публично достигнутый результат. Это деятельность, направленная на решение интересной проблемы, сформулированной зачастую самими учащимися в виде задачи, когда результат этой деятельности – найденный способ решения проблемы – носит практический характер, имеет важное прикладное значение и, что весьма важно, интересен и значим для самих открывателей.

Выполнение проектов – процесс творческий, самообразование в значительной степени приближает студентов к творчеству, т.е. проектная деятельность стимулирует процесс самообразования, которое стимулирует творчество и способствует формированию профессиональных компетенций

Таким образом, современное общество, основанное на инновациях, требует от учреждений профессионального образования подготовки компетентных специалистов, способных к общению и сотрудничеству, владеющих умением получать и технологично обрабатывать информацию, принимать решения и действовать оперативно в нестандартных ситуациях. Поэтому проблема формирования профессиональных компетенций в образовательном процессе является актуальной в условиях реформирования образования и её решение возможно путём совершенствовании образовательного процесса в направлении активизации деятельности студентов на учебных занятиях и во внеучебное время, что способствует становлению студента как субъекта образовательного процесса, и это полностью соответствует идеологии компетентностного подхода.

Список использованной литературы

1. Атлягузова Е.И. Формирование базовых компетенций студентов технического профиля: автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических наук / Атлягузова Е.И. – Тольятти, 2011. – 23 с.
2. Дубров А.М. Многомерные статистические методы: учебник/ Дубров А.М., Мхитарян В.С., Трошин Л.И. – М.: Финансы и статистика, 2003. – 352 с.
3. Хуторской А.В. Технология проектирования ключевых и предметных компетенций [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.eidos.ru/journal/2005/1212.htm> (дата обращения 2.05.2012).
4. Шалкина Т.Н. Электронные учебно-методические комплексы: проектирование, дизайн, инструментальные средства: монография
5. Шалкина Т.Н., Запорожко В.В, Рычкова А.А. – Оренбург: ОГУ, 2008. – 160 с.

6. Миннуллин И.П. Диагностика профессиональных компетенций студентов и специалистов медицинской оптики методом компьютерного тестирования / Миннуллин И.П., Ходаков А.И, Сашнева Т.В., Керник Н.Ю., Батракова В.Б., Антонова В.В., Ильясов И. К., 2011. Режим доступа: <http://ecsocman.hse.ru/text/33720883>
7. Середенко, П. В. Психолого-педагогическое исследование: методология и методы / Середенко П. В. — Юж.-Сах., 2010. С.146–150.
8. Середенко, П. В. Формирование готовности будущих педагогов к обучению учащихся исследовательским умениям и навыкам / Середенко П. В. — М., 2007.С.92.

*Миралиева А.Ж.¹, Бокенбаева А.К.¹
¹«Баишев университеті» мекемесі*

ФОРМИРОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ У СТУДЕНТОВ ВУЗА

Аннотация

Мақалада білім, дағдылар мен қабілеттерді қалыптастырудан университет студенттерінің құзыреттілігін қалыптастыруға көшудің ерекшеліктері қарастырылады.

Университетті бітірушіге беретін кәсіптік құзыреттілік талап етілетін сипаттамаларын қарауға ерекше көңіл бөлінеді.

Кілт сөздер: *құзыреттілік; кәсіби құзыреттілік, мамандарды даярлау сапасы.*

*Миралиева А.Ж.¹, Бокенбаева А.К.¹
¹ Учреждение «Университет Баишев»*

ЖОО СТУДЕНТТЕРІНЕ КӘСІБИ ҚҰЗІРЕТТІЛІКТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Abstract

The article discusses the features of the transition from the formation of knowledge and skills to the formation of competencies of students of the university. Particular attention is paid to the consideration of the required characteristics of professional competence, which will provide the university graduate competitiveness in the labor market.

Key words: *competence; professional competence, quality of training.*

НАЗВАНИЯ РАСТЕНИЙ В ЛЕКСИЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ ЯЗЫКА

Аннотация

В статье речь идет о внутренней форме наименований растений (номинативно-мотивационные параметры фитонимов) в казахском и русском языках, которые рассматриваются как составная часть ботанической терминологии. А так же о семах (минимальные смысловые единицы), семантической структуре, типах и способах определения значений, признаках растений.

Ключевые слова: *Лексические значения, названия растений, сема, семантическая структура, предметно-понятийные (денотативные) и стилистические (коннотативные), интегральные и дифференциальные, признаки, структура.*

Ученые рассматривают названия растений в системе общенародной лексики, другие анализируют их как члены терминологических систем. Лексические значения названий растений складываются из набора семантических компонентов – сем (минимальных смысловых единиц), входящих в ее структуру. Совокупность всех этих семантических компонентов дает представление о лексическом значении названий растений как о семантической структуре. Это говорит о том, что конкретные значения названий растений всегда выступают в виде сем и их сочетаний.

Лексическое значение названий растений не является хаотичным, простым, беспорядочным комплексом сем, а достаточным образом сложным и организованным, имеющие определенное семантическое строение. Как правило, значение каждой семемы состоит не менее, чем из трех или более сем: интегрирующей и дифференцирующей. Поэтому значение семемы представляет собой как совокупность этих интегрирующих и дифференцирующих сем. [1]

Также лексическое значение названий растений включает общие и частичные (интегральные и дифференциальные), существенные и несущественные (актуальные и потенциальные) признаки растений, соотносимые с соответствующими семами. Однако в значении лексемы эти семы никогда не представлены в полном объеме. Оно охватывает лишь его существенную, общеизвестную или актуальную часть. А так же лексические значения слов делятся на предметно-понятийные (денотативные) и стилистические (коннотативные).

Предметно-понятийными называются такие лексические значения, у которых предметная направленность является ведущей и определяющей. А в стилистических значениях функция названия, обозначения предметов и

понятий совмещается с функцией характеристики самих этих слов. Так, например, *тал* (ива) и *қарагай* (сосна) различаются только предметными значениями, тогда как *алжұмыр* (помидор), *бадірең* (огурец), *қақы* (одуванчик), *шәснәк* (чеснок) различаются не только предметно-понятийной направленностью, но и стилистически: *алжұмыр* – неологизм, *бадірең* – диалектизм, *қақы*- архаизм, *шәснәк* – просторечный вариант. Однако стилистические элементы значения названий растений нельзя отождествлять с его предметно-понятийной основой, так как последняя является основой значения, в которую заложены наши представления и знания о растениях.

В большинстве случаев названия растений – моносеммы, но среди них есть и полисемные. Так, например, большая группа названий растений в основном имеет два значения. Их можно показать, как – 1) растение и плод этого растения: *өрік* (абрикос), *қараөрік* (слива), *шие* (вишня), *алмұрт* (груша), *таңқурай* (малина) и др.; 2) растение и пищевой, а также сельскохозяйственный продукт из этого растения: *арпа* (ячмень), *бидай* (пшеница), *қына* (горчица), *зығыр* (лен), *сұлы* (овес) и др.; 3) растение и цветок этого растения: *қалампыр* (гвоздика), *інжугүл* (ландыш), *раушан* (роза), *түймедағы* (ромашка) и др.; 4) дерево и древесина этого дерева: *қайың* (береза), *емен* (дуб), *шырша* (ель), *жөке* (липа), *терек* (тополь) и пр.

Например: *қыша* (горчица) – 1. Травянистое растение с желтыми цветками; 2. Острая приправа к пище, изготовленная из семян горчицы. *Зығыр* (лен) – 1. Травянистое растение, из стеблей которого получают волокно, а из семян – масло; 2. Волокно, выработанное из стеблей этого растения. [2, 46-58]

Сложность определения значения названий растений в толковых словарях обуславливается прежде всего насыщенностью признаков, число которых может быть достаточно большим и разнообразным. Так, например, *мендуана* (*белена*) имеет следующий набор семантических признаков: 1) растение, 2) ядовитое, 3) растущее в сорных местах, 4) с лилово-желтыми цветками, 5) одурманивающим запахом, 6) используемое в медицине.

Первый признак показывает *мендуана* по отношению к словам других ЛСГ, например, к словам с общими семами – «животное». Вторым признаком противопоставляет слово *мендуана* другим словам парадигм с общим значением – «кормовое растение», «огородное растение» и т.д. Третьим признаком противопоставляет его лексемами *беде* (клевер), *қияқ* (осока), *қоңырбас* (мятлик) и др., так как они в основном растут не в сорных местах, а на лугах. Пятый дифференциальный признак ограничивает лексему *мендуана* от таких растений, как *жұпаргүл* (душица) и *мамыргүл* (сирень), обладающих приятным (душистым) запахом. [3, 87]

Следовательно, парадигматические отношения слова проявляются через лексико-семантические парадигмы т.е. через его семантические признаки, характеризующие смысловую структуру лексемы *мендуана*, которая может быть определена как: «ядовитое растение, растущее в сорных местах, с лилово-желтыми цветками и одурманивающим запахом, используемое в медицине».

В десятичном «Толковом словаре казахского языка» выделяются следующие основные типы и способы определения значений названий растений: 1) описательный (энциклопедический), 2) отсылочный, 3) комбинированный.

Лексикографы определяют все признаки лексического значения двумя путями: 1) либо перечисляют все признаки конкретного растения, но это больше похоже на энциклопедическое определение; 2) либо выбирают некоторых признаков, наиболее характерных, необходимых и достаточных для дифференциации данных растений. Таким образом, названия растений могут быть определены с помощью ограниченного и сравнительно небольшого числа семантических единиц, наиболее характерных по своей смысловой структуре. Напр.: *Үйеңкі* (клен) – дерево с широкими листьям, похожее по форме на совок или мастерок [3, 95]. Последний компонент (форма листа) является существенным и именно он отличает значение лексемы *үйеңкі* от других широколистных деревьев. Или возьмем другой пример: *Қоңыраубас* (колокольчик) – многолетнее растение, соцветия которого похожи по форме на колокольчик [3, 95]. Здесь семантический компонент «соцветия которого похожи по форме на колокольчик» является исключительно важным и актуальным. Именно он играет главную роль в определении лексемы *қоңыраубас*.

Что касается полноты и точности определений, даваемых в словарных статьях, то они всегда зависят от полноты и точности интегральных и дифференциальных признаков, характеризующих конкретные растения.

При определении названий растений не должны быть упущены никакие необходимые существенные, особенно дифференциальные признаки. Упущения или замена одного из этих существенных признаков другими влечет за собой образование другого значения лексемы. Например, в лексеме *сарбасшөп* (желтоцвет) – луговая трава с желтыми цветами – имеются три основные семы: трава, луговая, с желтыми цветками. Для изменения семантики данной лексемы *сарбасшөп* достаточно заменить одну из этих сем на другую. Например, если вторую дифференцирующую сему «луговая» в значении *сарбасшөп* заменим соответствующей дифференцирующей семой «полевая», то складывается другая лексема, чьим наименованием является слово *өгізкөз* (пупавка) – полевая трава с желтыми цветками.

Далеко не все названия растений отличаются друг от друга только одним признаком. Многие НР отличаются сразу комплексом признаков. Попробуем сопоставить лексический компонент дефиниций *қарағаш* (карагач) и *қайың* (береза).

Қарағаш – южное лиственное дерево из семейства ильмовых с темно-серой корой и ланцетными листьями, древесину которого используют в мебельном производстве, а также на разные поделки.

Қайың – лиственное дерево из семейства березовых с белой корой и сердцевидными листьями, древесину которого используют в мебельном производстве, а также на разные поделки [3, 95]

Здесь наиболее общими т.е. интегральными семами для этих двух названий являются «дерево», «лиственное», «древисину которого используют в мебельном производстве, а также на разные поделки». Именно эти семы объединяют данные названия в одну. Для лексемы *қарағаш* дифференцирующими семами являются: «из семейства ильмовых», «ожное», «с темно-серой корой», «ланцетными листьями», а для лексемы *қайың* - «из семейства березовых», «с белой корой», «сердцевидными листьями». Эти дифференцирующие признаки составляют основу лексического значения каждого из названных слов.

В названиях растений сема «плодовое дерево» выделяет наиболее обширный класс, а сема «из семейства розоцветных» выделяет более узкий класс. Еще более узкий класс можно выделить при помощи семы «разводимое в садах». Семы «небольшой», «съедобный», «сочный плод», «шаровидной формы», «с небольшой косточкой» - тоже являются общими семами, присущими значению обоих названий.

Что касается сем «цвет», «вкус», и «назначение», то они являются дифференцирующими семами. Например, в лексеме *алша* такими семами являются «ярко-красного цвета», «сладкий на вкус», «идущая на приготовление компота», а в лексеме *шие* такими являются «темнокрасного цвета», «кислая на вкус», «идущая на приготовление варенья», которые определяют значение данных названий.

Теперь определим компонентный состав лексического значения *шырша* (ель) и *кедір* (кедр). В них содержатся общие семы: «дерево», «вечнозеленое», «хвойное», «семейства сосновых». Лексема *шырша* в своем значении, помимо вышеназванных сем, содержит дифференцирующие семы: «с широкой густой кроной», «с большими яйцевидными шишками», «дающими съедобные, крупные семена, в виде орешка».

Здесь мы перечислили только те признаки, которые могут быть выделены на основе взаимного противопоставления вышеназванных НР. Дело в том, что все семы в семеме поддаются системному сравнению в основном через четкие бинарные (дикое\культурное, однолетнее\многолетнее, фруктовое\корнеплодное, огородное\садовое, полевое\луговое, ядовитое\съедобное и пр., т.е. наличие или отсутствие какого-то соответствующего признака) или многомерные (например: дерево, кустарник, травянистое растение, цветок, овощи, фрукты, ягоды, злак, сорняк и т.д.) оппозиции.

Сравним лексемы *алма* (яблоня) и *алмұрт* (груша) по признаку наличия или отсутствия плода и семечек. Разумеется, у обоих растений имеется плод и мелкие семечки. Оба съедобны, сочны, крупного размера. Следовательно, эти признаки не могут служить для различения семантики данных лексем. Если это так, то надо найти другие признаки, которые отличали бы эти лексемы друг от друга. В сравниваемых лексемах есть и такие дифференцирующие признаки. Ими являются форма и цвет плодов. Так, яблоко по форме бывает шарообразное, а груша – конусообразная. По цвету яблоко бывает красное,

пурпуровое, желтое, а груша – только лилового или желтого цвета. Теперь обратите внимание на следующие определения, взятые из толковых словарей:

При определении значения названий растений встречаются случаи, когда разъяснительная часть состоит всего лишь из одной семы, что недостаточно для описания основных признаков растений. Напр.: *Кеурек* (ферула вонючая) – растение, трава [3, 76]; *Тарна* (брюква)- корнеплод [3, 88].

В других случаях определение значения ограничивается указанием только двух сем. Напр.: *Жамбыл* (тимьян неверный)- темно-коричневый цветок [604, 95]. *Лақса* (мордовник)-трава с колючками [5, 48]. *Анарғұл* (настурция)- красный цветок [5, 37].

В последнем примере вряд ли признак цвета достаточен, поскольку красным цветом обладают десятки других растений, напр.: *қызғалдақ* (тюльпан), *раушан* (роза), *шұғылық* (маринка) и др. Правильнее было определить его как: *Анарғұл* – однолетнее декоративное растение с одиночными красными цветками, похожими на цветки гранатника [5].

Ряд названий толкуемых в словаре, содержат сведения только о запахе растений. Напр.: *Жұпар* (душица) – своеобразно пахнущая трава [5, 70]. Как видим, это НР обладает всего двумя семами: общая («трава») и конкретная («своеобразно пахнущая»).

Таким образом, семантический анализ казахских названий растений показывает, что изучение их семантических структур имеет большое теоритическое и практическое значение, так как, оно дает возможность установить полный набор семантических признаков каждого из названий. Поэтому при описательном толковании значения важно указывать все эти интегральные и дифференциальные признаки растений. К таким признакам относятся: 1) тип растения (дерево, кустарник, трава, цветок, овощи, фрукты и пр.); 2) внешний вид (высота, ширина, форма и пр.) и цвет растений; 3) основные отличительные различия растений от других (дикое – культурное, однолетнее – многолетнее, сорное, ядовитое, эфемерное, эндемное, зерновое, бобовое, светолюбивое и пр.); 4) место произрастания (садовое, полевое, луговое, горное, водное, болотное, комнатное, южное, северное и пр.); 5) хозяйственное назначение (пищевое, кормовое, фруктовое, лекарственное, дубильное, красильное, декоративное, техническое и пр.). [6]

Использованная литература:

1. Ахметжанова З. К. Принципы сопоставительного исследования казахского и русского языков: Автореф..дис.канд.филол.наук / Ахметжанова З.К. - Алматы, 1989. – 568 с.
2. Арыстанғалиев С. А., Рамазанов Е. Р. Қазақстан өсімдіктері: учебное пособие / С. А.Арыстанғалиев – Алматы: сөздік-словарь баспасы, 1977. – 122 б.
3. Мұсақұлов Т. Қазақша-орысша терминология сөздігі (Биология терминдері) / Т.Мұсақұлов. – Алматы: сөздік-словарь баспасы, 1962. – 262 б.
4. Головкин Б.Н. О чем говорят названия растений / Б.Н. Головкин, М.: Наука, 1992. – 199с.

5. Уюкбаева Г.И. О мотиваций народных наименований растений в казахском языке / Г.И. Уюкбаева.- Москва: Наука, 1983. - с. 215.
6. Пермякова О.С. Сопоставительный анализ особенностей номинаций фитонимов разными народами (на материале русского и английского языков) / О.С. Пермякова. Тамбов: Грамота, 2012. - №6 (17). – 316 с.

Tulegenova G.E.¹
¹ Baishev University

NAMES OF PLANTS IN THE LEXICAL SYSTEM OF LANGUAGE

Abstract

The article deals with the internal form of plant names (nominative-motivational parameters of phytonyms) in the Kazakh and Russian languages, which are considered as an integral part of botanical terminology. And so about seme (minimum sense units), semantic structure, types and methods of determining definitions, signs of plants.

Key words: *Lexical meanings, plant names, seme, semantic structure, subject-conceptual (denotative) and stylistic (connotative), integral and differential, signs, structure.*

Тулегенова Г.Е.¹
¹«Баишев университеті» мекемесі

ТІЛДІҢ ЛЕКСИКАЛЫҚ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ӨСІМДІКТЕРДІҢ ЕСІМДЕРІ

Аннотация

Мақалада, ботаникалық терминологияның ажырамас бөлігі ретінде қарастырылатын, қазақ және орыс тілдеріндегі өсімдік атауларының ішкі формасы (фитонимдердің номинативті-мотивациялық параметрлері) туралы айтылады. Сонымен қатар сема (минималды мағына бірлігі), семантикалық құрылым, мағынасын анықтаудағы әдістері мен түрлері және де өсімдіктер белгілері туралы жазылған.

Кілт сөздер: *лексикалық мағыналар, өсімдік атаулары, семантика, семантикалық құрылым, пәндік-концептуалды және стилистикалық (коннотативті), интегралды және дифференциалды, белгілер, құрылым.*

ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР
ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

МРНТИ 06.81.12

Ажниязов Р. А.¹, Калаганова Н.К.¹
¹ Учреждение «Баишев университет»

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ СТРАТЕГИИ
ФИРМЫ

Аннотация

В данной статье рассматриваются научные подходы к понятию стратегии и экономической стратегии, особенности экономической стратегии, отличающие ее от краткосрочного (текущего) управления фирмой, правила и приемы экономической стратегии фирмы.

Ключевые слова: стратегия, экономическая стратегия, стратегические транзакционные издержки, стратегическое управление.

Современный процесс глобализации хозяйственных связей требует от предприятий повышения эффективности производства, конкурентоспособности продукции и услуг на основе внедрения достижений научно-технического прогресса, инновационных форм хозяйствования, и, следовательно, разработки эффективной стратегии. В Послании Президента-Лидера Нации Н. Назарбаева народу Казахстана «Социально-экономическая модернизация – главный вектор развития Казахстана» подчеркивается: «Новый этап казахстанского пути – это новые задачи укрепления экономики, повышения благосостояния народа. Казахстану жизненно важно найти оптимальный баланс между экономическим успехами и обеспечением общественных благ» [1].

В условиях рыночной экономики важное значение для казахстанских предприятий приобретают вопросы формирования и реализации стратегии. Для успешного продолжения хозяйственной деятельности необходимо, чтобы фирма могла быстро и адекватно реагировать на требования, предъявляемые рынком. Такая способность определяется правильным выбором стратегии развития предприятия, обеспечивающей создание и поддержание устойчивого конкурентного преимущества и долговременную прибыль. Успех такого сложного дела зависит, прежде всего, от экономической образованности, собственных усилий, умения анализировать ситуацию, предвидеть долговременные последствия принимаемых сегодня решений.

Преимущества в конкурентной борьбе получает то предприятие, которое быстро и адекватно реагирует на изменения, происходящие в его окружении, и строит свою деятельность на основе стратегии. Одним из путей повышения эффективности деятельности предприятий является выбор рационального

направления развития на основе формирования стратегии развития и управления, обеспечивающей соответствие внутренней среды внешним условиям.

Анализ хозяйственной практики свидетельствует, что вопросы выработки эффективной стратегии являются в настоящее время одной из наиболее важных проблем, осложняющих экономическое положение хозяйствующих субъектов. Только во взаимосвязи и взаимозависимости производственных и экономических стратегических ориентиров хозяйствующие субъекты получают возможность выработки обоснованных управленческих решений. В современных экономических условиях многие отечественные предприятия вынуждены вести свою деятельность в условиях хозяйственной неопределенности и повышенного риска.

Стратегия - это идеология и направление развития предприятия.

Стратегия - это план, программа действий по достижению целей предприятия.

Стратегия фирмы - разновидность долгосрочного плана развития коммерческой или производственной организации.

Применительно к экономической сфере деятельности понятие стратегии неоднозначно трактуется различными авторами. Так, венгерский экономист Б. Санто под стратегией понимает долгосрочное планирование и программу рабочих действий, которые распространяются на всю его продолжительность по времени [2].

Согласно А. Чандлеру, стратегия - «это определение основных долгосрочных целей и задач предприятия и утверждение курса действий и распределения ресурсов, необходимых для достижения этих целей». Определение стратегии Чандлер А. дополняет требованием экономичности для принимаемых курсов действий, он отмечает: «Стратегическая альтернатива определяется путём сопоставления возможностей и ресурсов корпорации с учётом приемлемого уровня риска» [3].

Уваров В.В., Лаптев А.А. в классическом определении понятия «стратегия» выделяют три, по их мнению, наиболее существенных фактора, кардинально влияющих на правильный выбор фирмой оптимальной рыночной стратегии. Они определяют: «стратегия – это комбинация из запланированных действий и быстрых решений по адаптации фирмы к новой ситуации, к новым возможностям получения конкурентных преимуществ и к новым условиям ослабления ее конкурентных позиций» [4, с. 37].

Макаренко М.В., Махалина О.М. определяют: «Рыночная (экономическая) стратегия - это совокупность частных, взаимоувязанных и взаимообусловленных составляющих элементов, объединенных единой глобальной целью - создания и поддержания высокого уровня конкурентного преимущества фирмы» [5].

Горемыкин В.А., Богомолов О.А. отмечают: «Сегодня можно определить экономическую стратегию как долговременный способ достижения экономических целей системы, включающий распределение ресурсов между

альтернативными траекториями движения системы, характер перераспределения ресурсов при изменении действия внутренних и внешних факторов, определяющих это движение» [6].

Виханский О.С. рассматривает два противоположных взгляда на понимание экономической стратегии.

Первый вариант понимания стратегии базируется на следующем процессе. Достаточно точно определяется конечное состояние, которое должно быть достигнуто через длительный промежуток времени. Далее фиксируется, что необходимо сделать, для того, чтобы достичь этого конечного состояния. После этого составляется план действий с разбивкой по временным интервалам (пятилеткам, годам и кварталам), реализация которого должна привести к достижению конечной, четко определенной цели. В основном именно такое понимание стратегии существовало в системах с централизованной плановой экономикой. При таком понимании стратегия – это конкретный долгосрочный план достижения конкретной долгосрочной цели, а выработка стратегии – это нахождение цели и составление долгосрочного плана.

При втором варианте понимания стратегии, экономическая стратегия – это долгосрочное качественно определенное направление развития фирмы, касающееся средств и формы ее деятельности, системы взаимоотношений внутри фирмы, а также позиции фирмы в окружающей среде, приводящее фирму к ее целям. Такое понимание стратегии исключает детерминизм в поведении фирмы, так как стратегия, определяя направление в сторону конечного состояния, оставляет свободу выбора с учетом изменяющейся ситуации. В данном случае стратегию в общем виде можно охарактеризовать как выбранное направление, путь дальнейшего поведения в среде, функционирование в рамках которого должно привести фирму к достижению стоящих перед ней целей [7].

Градов А., раскрывая сущность экономической стратегии, пишет: «Экономическая стратегия:

- выбирает правила и приемы, обеспечивающие экономически эффективное достижение стратегических целей;

- вырабатывает правила и приемы достижения стратегических целей, базирующиеся на возбуждении заинтересованности всех участников процесса разработки и реализации стратегических программ в эффективном достижении этих целей. Иначе говоря, экономическая стратегия предполагает эффективное достижение целей экономическими методами и средствами.

Сущность экономической стратегии состоит:

- во-первых, в выборе таких способов выявления стратегических целей, которые приводили бы к сокращению транзакционных издержек;

- во-вторых, в выборе таких целей, достижение которых требовало бы меньших суммарных производственных и транзакционных издержек;

- в-третьих, в выборе целей, достижение которых обеспечивало бы наибольший прирост уровня конкурентного статуса фирмы за счет усиления

совокупного влияния стратегического потенциала фирмы и детерминантов «национального ромба». Таким образом, стратегия, с одной стороны, рассчитана на использование в течение длительного времени, с другой стороны, должна пересматриваться и корректироваться в соответствии с изменениями внешней и внутренней среды, потребностями пользователя» [8].

Величина стратегических транзакционных издержек в большой мере зависит от степени нестабильности внешней среды, в условиях которой фирме предстоит функционировать в перспективе. В свою очередь степень нестабильности внешней среды характеризуется привычностью ожидаемых событий, предполагаемыми темпами изменений, возможностями предсказания будущего. Чем выше нестабильность внешней среды, тем сложнее выработать адекватные стратегические решения, тем больший объем информации необходимо собрать и переработать, тем большее число контактов потребуется совершить, чтобы правильно оценить складывающуюся в той или иной стратегической зоне хозяйствования обстановку, тем большее число вариантов стратегических транзакций нужно проработать. Степень нестабильности внешней среды влияет и на выбор вида стратегического управления.

Экономическая стратегия имеет особенности, отличающие ее от краткосрочного (текущего) управления фирмой.

Первая особенность состоит в том, что процесс выработки экономической стратегии не завершается каким-либо немедленным действием. Обычно он заканчивается установлением общих направлений, продвижение по которым должно обеспечить желаемый прирост уровня конкурентного статуса фирмы и, как следствие, - уровня конкурентного преимущества фирмы.

Вторая особенность состоит в существенном отличии выбора и реализации оперативных (тактических) транзакций, полнота и надежность информации для которых, значительно выше, чем полнота и надежность информации, имеющаяся в распоряжении фирмы при выборе стратегических транзакций. В ходе формирования экономической стратегии нельзя предвидеть все возможности, которые откроются при составлении конкретного стратегического проекта. Экономическая стратегия вырабатывает своеобразную «зону неопределенности» - множество вариантов развития фирмы, каждый из которых оптимален при некотором реально возможном сочетании внешних условий.

Третья особенность выражается в существенном усилении роли обратной связи при выработке экономической стратегии. Поскольку в процессе выработки стратегических решений постоянно появляются новые альтернативы, осуществляется целенаправленный поиск наиболее предпочтительных решений, появляется более полная и достоверная информация о тех или иных стратегических транзакциях, первоначально намеченные цели стратегического развития могут быть подвергнуты сомнению или просто отброшены.

Четвертая особенность экономической стратегии заключается в том, что на уровне стратегического планирования - в отличие от планирования на

тактическом уровне - весьма трудно определить абсолютные (квантифицированные) показатели полезности тех или иных стратегических решений. Это приводит к необходимости пользоваться для выбора предпочтительных решений либо порядковыми мерами полезности, либо «псевдоабсолютными» показателями.

Ансофф И. выделяет несколько отличительных особенностей стратегии развития фирмы:

1) процесс выработки стратегии не завершается каким-либо немедленным действием. Обычно он заканчивается установлением общих направлений, продвижение по которым обеспечит рост и укрепление позиций фирмы. Сформулированная стратегия должна быть использована для разработки стратегических проектов, методов поиска. Роль стратегии в поиске состоит в том, чтобы, во-первых, сосредоточить внимание на определённых участках или возможностях, во-вторых, отбросить все остальные возможности как несовместимые со стратегией;

2) необходимость в данной стратегии отпадает, как только реальный ход событий выведет организацию на желаемое развитие;

3) в ходе формулирования стратегий нельзя предвидеть все возможности, которые откроются при составлении проекта конкретных мероприятий. Поэтому приходится пользоваться сильно обобщённой, неполной и неточной информацией о различных альтернативах;

4) при появлении более точной информации может быть поставлена под сомнение обоснованность первоначальной стратегии. Поэтому необходима обратная связь, позволяющая обеспечить своевременное переформулирование стратегии [9, с. 68].

Экономическая стратегия отвечает на те же вопросы, что и любая экономическая система: что и в каком количестве производить? как и какими средствами производить? для кого и когда производить?

Для того чтобы ответить на эти вопросы, экономическая стратегия фирмы должна вырабатывать правила и приемы:

1) исследования условий конкурентного преимущества, формируемых детерминантами «национального ромба» внутри страны и за ее пределами, и выявления предпочтительной миссии фирмы;

2) исследования рынков потенциальных товаров и услуг, отвечающих миссии фирмы, и выбора таких стратегических зон хозяйствования, которые способны в длительной перспективе обеспечить внешнюю гибкость фирмы, то есть возможность переориентации фирмы на функционирование в наиболее благоприятных с экономической, политической, правовой, социально- культурной, научно-технической и экологической точек зрения зонах;

3) формирования товарного ассортимента фирмы, в наибольшей степени удовлетворяющего актуальные индивидуальные и производственные потребности потенциальных покупателей внутри страны и за ее пределами и обеспечивающего на этой основе систематическое получение фирмой

экономической прибыли, то есть прибыли, позволяющей реализовывать программы расширенного воспроизводства;

4) распределения имеющихся в распоряжении фирмы и привлекаемых ею дополнительных ресурсов между различными направлениями деятельности, обеспечивающего максимальную продуктивность (рентабельность) использования этих ресурсов;

5) взаимодействия с рынками факторов производства, ценных бумаг валютными рынками, обеспечивающего экономически эффективное поддержание стратегического потенциала фирмы на уровне, достаточном для обладания конкурентным преимуществом на всех этапах жизненного цикла;

6) формирования эффективной ценовой политики, обеспечивающей в долговременной перспективе устойчивое положение фирмы в традиционных и вновь осваиваемых сегментах рынка;

7) раннего обнаружения кризисных тенденций как в рамках национальной экономики и ее отраслей, так и внутри фирмы, и предотвращения несостоятельности (банкротства) фирмы.

Вырабатывая правила и приемы эффективной реализации этих направлений деятельности, экономическая стратегия фирмы - с момента определения ее миссии, формирования ее производственного профиля и в течение всего периода функционирования — должна быть ориентирована на поддержание конкурентного преимущества, предотвращение ее банкротства, обеспечение длительного процветания в постоянно изменяющемся мире [6, с. 23].

Как видно из перечисленных аспектов экономической стратегии, главными направлениями деятельности фирмы в выработке стратегических решений являются:

– сбор и переработка значительных объемов многообразной по характеру информации;

– ведение переговоров с многочисленными группами стратегического влияния, потенциальными поставщиками ресурсов, клиентами, заказчиками и другими контактными аудиториями;

– мониторинг рынков товаров и услуг, факторов производства;

– выработка собственно стратегических решений.

Экономическая стратегия по уровню последовательности, важности и сложности задач представляет, по нашему мнению, достижения трех основных взаимосвязанных целей (рисунок 1).

Такое предвидение целей организации и средств их достижения на длительную перспективу составляет сущность стратегии. Важно также, что стратегия должна содержать в себе индикаторы фиксации достижения уровней поставленных целей. При этом переход на последующий уровень стратегической цели не возможен без преодоления предыдущего уровня.

Стратегическое управление объединяет стратегический подход к постановке задач и программно-целевой подход к их реализации.

Рисунок 1. Уровни постановки целей экономической стратегии

Список использованной литературы:

1. Послание Президента-Лидера Нации Н. Назарбаева народу Казахстана «Социально-экономическая модернизация – главный вектор развития Казахстана» - Казахстанская правда, от 28.01.2012 г., № 32
2. Санто Б. Инновация как средство экономического развития. Пер. с венг./ Под общ. ред. Б.В. Сазонова. - М.: Прогресс, 1990. - 296 с.
3. Петрова А. Н. Стратегический менеджмент: Учебник для высших учебных заведений. - СПб.: Питер, 2005. – 496 с.
4. Уваров В.В., Лаптев А.А. Стратегический менеджмент: из прошлого к будущему. – М.: Дело и Сервис, 2008. – 208 с.
5. Макаренко М.В., Махалина О.М. Производственный менеджмент. – М.: ПРИОР, 1998. – 384 с.
6. Горемыкин В.А., Богомолов О.А Экономическая стратегия предприятия. – М.: Филинь, 2001. – 506 с.
7. Виханский О.С. Стратегическое управление. – М.: Гардарика, 1998. - 296 с.
8. Экономическая стратегия фирмы: учеб. пособие / Под ред. А.И. Градова. - СПб.: Специальная литература, 1999. - 589 с.
9. Ансофф И. Новая корпоративная стратегия. - СПб.: Питер Ком, 1999.- 416 с.

*Ажниязов Р. А.¹, Калаганова Н.К.¹
¹«Баишев университеті» мекемесі*

КОМПАНИЯНЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ СТРАТЕГИЯСЫНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Аннотация

Бұл мақалада стратегия және экономикалық стратегия түсінігіне ғылыми тәсілдеме, экономикалық стратегияның фирманы қысқа мерзімді (ағымдағы) басқарудан ерекшеліктері, фирманың экономикалық стратегияның енетін экономикалық стратегияны, әсіресе, экономикалық стратегиясының ережесі мен тәсілдері қарастырылады.

Кілт сөздер: *стратегия, экономикалық стратегия, стратегиялық мәмілелер бойынша шығындар, стратегиялық басқару.*

*Ajniyazov R.A.¹, Kalaganova N.K.¹
¹Baishev University*

THEORETICAL ASPECTS OF THE ECONOMIC STRATEGY OF THE COMPANY

Abstract

This article discusses the scientific approaches to the concept of strategy and economic strategy that distinguishes it from the short-term (current) management of the firm, the rules and techniques of the economic strategy of the firm.

Keywords: *strategy, economic strategy, strategic transaction costs, strategic management.*

МРНТИ 06.73.55

*Барышева Ж.Б.¹
¹ Учреждение «Баишев университет»*

ИСЛАМСКОЕ ФИНАНСИРОВАНИЕ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ИСЛАМСКОГО БАНКА В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация

Данная статья раскрывает практическое применение максимально большего количества исламских финансовых инструментов в Казахстане, которое способствует выявлению и последующему устранению всех недостатков, препятствующих полноценному развитию исламских финансов.

Ключевые слова: *исламское финансирование, шариат, банк, банковские операции, инвесторы, экономика.*

Религия во все времена оказывала влияние на экономическую деятельность людей. Этот вопрос затронут в одном из важнейших трудов М. Вебера «Протестантская этика и дух капитализма», посвященной изучению взаимосвязи религии и экономики. В современной экономической науке проявляется возрастающий интерес к этике в экономике, в которой затрагиваются вопросы морали, социальной ответственности и общественной полезности. Мировой финансовый кризис и его последствия побудили мировое сообщество к поискам нравственно ориентированных способов ведения бизнеса, формированию альтернативных финансовых систем. В последние годы все активнее вводится в научный оборот такое понятие, как исламский бизнес, халяль, исламское финансирование, отражающие совокупность соответствующих нормам исламского права экономических взаимоотношений на микро- и макроуровне в различных странах мира, независимо от того, является ли ислам преобладающей религией.

В феврале 2009 года по личной инициативе Президента Республики Казахстан законодательный орган страны дополнил Закон РК о банках и банковской деятельности в Республике Казахстан главой 4-1 «Особенности создания и деятельности исламских банков». Это изменение в банковском законодательстве открыло путь для создания в Казахстане исламского банка [1].

17 марта 2010 года Агентством финансового надзора - Казахским Регулятором финансового рынка была выдана первая в истории современного Казахстана лицензия на «проведение банковских операций исламского банка» Акционерному Обществу «Исламский Банк «Al Hilal», являющемуся 100% дочерним банком Al Hilal Bank, Abu Dhabi, UAE. С этого момента можно считать, что в Казахстане существуют и действуют две модели коммерческих банков:

1. Банки, работающие по классическому «западному» стандарту, базовыми принципами которого являются следующие определения: деньги это товар и стоимость денег зависит от срока их использования, т.е. деньги имеют временную стоимость.

2. Банк, работающий с соблюдением принципов Шариата, согласно которым деньги являются не товаром, а средством инвестирования, и стоимость денег может быть выражена только через конечную прибыль, полученную в результате инвестирования этих денег, что отрицает временную стоимость денег.

Помимо финансовых институтов, интерес к исламскому способу ведения бизнеса в Казахстане проявляется и вполне успешно реализуется со стороны реального сектора экономики. В первую очередь, это производители так называемых халяльных продукции и услуг. С учетом роста религиозного самосознания, а также предпочтения данного рода продуктов и

представителями иных религиозных конфессий благодаря их качеству, есть основания ожидать в ближайшие десятилетия значительного роста этого рынка.

В Послании Президента Республики Казахстан – Лидера Нации Н.А.Назарбаева народу Казахстана от 5 октября 2018 г. отмечено: «Развиваются взаимовыгодные двусторонние отношения с государствами СНГ, Турцией, Ираном, странами Арабского Востока и Азии» [2].

Отличием исламской финансовой модели от западной является отсутствие ссудного процента. Вознаграждение собственнику капитала в данном случае не является выплатой заранее установленной суммы, гарантированной вне зависимости от доходности предприятия. Это объясняется нормами исламской этики: справедливо лишь то богатство, источником которого является собственный труд и предпринимательские усилия его владельца, а также наследство или дар, а прибыль является вознаграждением за предпринимательский риск. Ссудный процент, по исламу, носит эксплуататорский характер, а банковская система, по мнению исламских экономистов, провоцирует экономические кризисы. Банковский процент является неоправданным приращением капитала при займе и в торговой сделке, что несовместимо с Шариатом. Исламская модель экономической деятельности несовместима с коррупцией, обманом, утаиванием доходов, уходом от налогов, другими негативами. Духовная чистота бизнеса - наиболее привлекательная сторона этой модели, совмещающая материальные выгоды с духовными ценностями.

Исламские банки предпочитают привлечение средств за счет участия инвестора в акционерном капитале. Приращение капитала должно происходить в сделках, касающихся реальных товаров и услуг, а не в сфере денежного оборота. Исламская доктрина говорит о том, что капитал должен использоваться в производительных целях, банки не могут задавать реальной экономике темп развития.

Плюсы исламского банкинга состоят в справедливом распределении рисков между инвестором и заемщиком. Фактически банк работает как партнер проекта, участвуя и в прибылях, и в убытках. Соответственно, банк делит с заемщиком и ответственность. При этом кредит выдается не под проценты. Прибыль же исламского банка складывается за счет выпуска специальных ценных бумаг, но и при этом доходы от них также инвестируются в проекты реального сектора экономики.

Коммерческие банки входящие в исламский банкинг, создают больше конкуренции на быстро растущем рынке. Это означало создание новых инструментов финансирования, таких как Истисна, параллельная Истисна, Мушарака, уменьшая Мушарака, Салам, параллельный Салам, операционная Иджара, субаренда, финансовая Иджара, Мудароба и инвестиций Вакала и многие другие.

Исламская финансовая система представляет собой форму финансовой системы, в основе которой лежат принципы мусульманского права (Шариат). Она существенно отличается от традиционных финансовых систем. К примеру,

получение и оплата ссудного процента запрещается согласно требованиям мусульманского права. Запрещение ссудного процента при этом является всего лишь одним аспектом исламской финансовой системы, который, в более широком смысле, является доктриной или принципом, созданным для выполнения более широких задач шариата - обеспечение справедливости в отношении всего человечества — в деловой и коммерческой сферах.

Более того, по мнению специалистов, в мире формируется особая исламская финансовая модель. В таких государствах, как Пакистан, Иран, Судан и других банковская система целиком функционирует на основе принципов Шариата, т.е. по исламской модели кредитования банками. По данным Международной ассоциации банков, сегодня в 35 странах функционирует около 200 таких кредитных учреждений. Данная модель кредитования особенно привлекательна для нуждающихся слоев населения.

Итак, выделим следующие этико-правовые особенности исламского бизнеса:

1) система норм, формирующих исламский бизнес, является, с одной стороны, жесткой и неизменной в базовых принципах, определенных 14 столетий назад, с другой стороны – возможны различные интерпретации базовых норм в зависимости от ситуаций их применения, что дает достаточную гибкость системе;

2) наряду со светскими источниками, в т.ч. законами и подзаконными актами, регулятором отношений является и шариатский компонент. В нем можно выделить два уровня: Коран и Сунна; принципы вынесения правовых решений, закрепленные в фетвах, резолюциях исламских ученых; стандарты, систематизирующие нормы первых двух уровней в той или иной области;

3) действует ограниченный набор запрещающих норм, которые конституируют основные отличительные черты исламского бизнеса; во всех остальных сферах действует принцип преобладания дозволенности;

4) договор (контракт) занимает центральное место в системе экономических взаимоотношений субъектов исламского бизнеса.

К особенностям социальной благотворительности в исламском бизнесе можно отнести следующие.

1). Социальная ответственность, выражающаяся через благотворительную практику, прежде всего, в форме кредита (кредит (закят)), занимает очень важное место; задача решения проблемы бедности и, в значительной степени, – социального развития – возложена именно на экономических агентов. Государство, либо иной централизованный орган выполняет лишь распределительную и координирующую функцию.

2). Четко определены направления расходования кредита (кредит (закят)), причем действует принцип географической близости, т.е. в первую очередь кредит (закят) распределяется на решение социальных задач в том регионе, где он был собран.

3). Многие субъекты исламского бизнеса практикуют ежегодную выплату на благотворительные цели определенной доли (2,5%) своего имущества.

Такого рода практика существует независимо от того, закреплён ли кредит (закят) в качестве обязательного налога в государственной системе.

4). Кредит (закят) пока ещё не практикуется в достаточной степени для решения социально-экономических задач. Однако с развитием исламских финансовых институтов можно ожидать и развития практики кредита (кредит (закят)).

Таким образом, исламский бизнес является одним из ярких примеров влияния института религии на экономическое поведение бизнес-субъектов, со свойственными ему функциями и социальными нормами. В то же время, успешное выполнение координирующей и распределительной функции ислама, как института в экономическом поведении бизнес-субъектов, находится в прямой зависимости от степени распространения информации об особенностях исламского бизнеса.

Исламские банки в целом неплохо переживают текущий кризис. Их бизнес-модель и правила работы оказались устойчивыми. Отсутствие возможности безудержных фондовых спекуляций на деньги вкладчиков и кредиторов, ориентация на конкретные инвестиционные проекты не позволяли получать сверхприбыли и наращивать бумажную капитализацию в хорошие времена, зато обеспечили стабильность и выживание в нынешнее время.

Для мирового финансового рынка самым интересным и важным изобретением мусульманских финансистов остаются, безусловно, исламские облигации сукук.

В Казахстане постепенно закладывается фундамент инфраструктуры исламских финансов. Так, например, в январе 2010 в Казахстане был открыт первый исламский банк Аль-Хиляль. В 2009 году созданы несколько небанковских финансово-кредитных учреждений: брокерская компания АО «Fattah Finance», консалтинговые компании ТОО «Kausar Consulting Kazakhstan», ТОО «Акыл-кенес Консалтинг», ТОО «Islamic Financial Instruments», инвестиционный фонд АИФРИ «Исламский фонд Амана», страховая компания ОВС «Халалное страхование «Такафул». Также созданы некоммерческие организации, имеющие отношение к исламскому финансированию: Объединение юридических лиц «Ассоциация развития исламских финансов», Исламский центр финансирования, обучения и бизнеса в г. Алматы, Клуб по развитию и популяризации исламского страхования в Казахстане.

Агентством по делам государственной службы, а также НБ РК приняло постановление и приказ «Об утверждении Плана совместных действий по развитию исламского финансирования в Республике Казахстан на 2011–2019 годы». Он включает в себя скоординированные с заинтересованными государственными органами мероприятия по привлечению инвестиций, развитию и внедрению исламских финансовых инструментов, предусматривает формирование условий по привлечению и открытию исламских финансовых институтов.

Также необходимо отметить подписание двух межправительственных соглашений – об открытии отеля «Абу-Даби Плаза» в Астане и первого исламского банка. Правда, первый проект пока приостановлен. Второй же реализован: «Al Hilal» работает с марта 2010 года. Всего за год им было профинансировано несколько проектов в сфере телекоммуникаций, торговли, строительства и других отраслей на сумму около 23 миллионов долларов. В настоящее время ФНБ «Самрук-Казына» совместно с «Al Hilal» рассматривает вопросы финансирования некоторых проектов в рамках Программы ФИИР.

Хотелось бы отметить, что исламское финансирование имеет некоторые отличия от традиционного банкинга, которые приведены в таблице 1.

Характеристика	Исламский банкинг	Традиционный банкинг
Процентная ставка	нет	есть
Спекулятивное поведение	нет	есть
Разделение риска	есть	нет
Направленность на реальный сектор экономики	высокая	низкая
Социальная направленность	высокая	низкая
Право банка изменять условия договора	нет	есть

В настоящий момент Банк ориентирован на работу с юридическими лицами. Тем не менее, «Al Hilal» предлагает базовые розничные услуги: открытие текущего счета и ведение срочного депозита. По признанию Банка, услуги оказываются на ограниченной основе: минимальная сумма вклада составляет эквивалент 3 тыс.долл., минимальный период вложения – 1 месяц. Для открытия текущего счета нет никаких ограничений.

Текущие и депозитные счета открываются в следующих валютах: долларах США (USD), тенге (KZT), евро (EUR). Также Банк предоставляет возможность открыть текущий счет в дирхамах ОАЭ (AED).

В настоящее время офисы компании расположены в Алматы и Астане, однако до середины лета Банк намеревается открыть офис в Шымкенте.

Согласно 2 таблицы видим, что денежные средства выросли и к 2019 году составила 1 976 093 тыс.тенге при том, что в 2017 году денежные средства составляли 166 121 тыс.тенге.

Годовой отчет банка «Al Hilal» представлен в таблице 2.

Таблица 2. Активы банка «Al Hilal» (тыс. тенге)

Показатели	01.01. 2017г.	Прирост в % соотнош ении	01.01. 2018г.	Прирост в % соотнош ении	01.01. 2019г.
Деньги	166 121	+48,4	322 343	+83,6	1 976 093
Счета в Национальном банке РК	9 878 904	-90	7 555	+92	10 397 239
Задолженность банков и прочих финансовых организаций	5 178 821	+0,07	5 182 649	+58,8	12 576 078
Требования к клиентам	3 880 926	+46,8	7 300 549	+19,5	9 075 293
Дебиторская задолженность	93 322	+81,9	516 507	+18,1	630 976
Основные средства и нематериальные активы	275 714	+48	530 264	+11,3	598 132
Прочие активы	1 751 203	+23,5	2 288 742	-95	103 943
Итого активов	21 225 011	+10,4	23 696 523	+34,1	35 957 753
Примечание: годовая финансовая отчетность банка «Al Hilal»					

Счета в Национальном банке также увеличились почти на 5%, с 2017 по 2019 годы, текущие счета в НБРК в 2017 году составил 9 878 904 тыс. тенге, в, в 2019 году - 10 397 239 тыс. тенге.

Дебиторская задолженность в 2017 году составила 93 322 тыс. тенге, в 2018 году увеличилась до 516 507 тыс. тенге, и в 2019 году этот показатель достиг 630 976 тыс. тенге.

По итогам трех лет по активам можно сделать вывод, что активы банка с каждым годом увеличиваются и свидетельствуют об устойчивости и развитию банка на финансовом рынке Казахстана. Итого активов на 01.01.2017 года составило 21 225 011 тыс. тенге и к 01.01.2019 года - 35 957 753 тыс.тенге, за 3 года активы увеличились на 40%.

Развитие в Казахстане исламского финансирования предоставит инвесторам альтернативные инструменты инвестирования и в целом позволит создать дополнительные источники поддержания финансовой устойчивости экономики страны. Сейчас сектор исламского финансирования – самый быстрорастущий в мире. Его мировые активы оцениваются в 1 триллион долларов, при этом темпы роста в последние годы исключительно высокие – 15–20% в год.

Многие казахстанские компании в настоящее время испытывают хронический недостаток оборотных средств. В силу разных факторов не многие из них имеют потенциальную возможность выхода на рынки капитала, доступа к кредитным ресурсам и т.д.

Для нормального функционирования исламских финансово-кредитных институтов и инструментов на казахстанском рынке необходимо и желательно ввести дополнительные элементы инфраструктуры рынка, адаптированные по исламским принципам. Изменение бизнес-цикла можно определить с помощью опережающих индикаторов экономической активности.

Список использованной литературы

1. Закон Республики Казахстан от 31 августа 1995 года № 2444 «О банках и банковской деятельности в Республике Казахстан» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 21.01.2019 г.)
2. Послание Президента Республики Казахстан Н.Назарбаева народу Казахстана. 5 октября 2018 г. <http://www.akorda.kz>.
3. Финансовая отчетность Банка АО «Исламский Банк «Al Hilal» за 2017-2019гг.
4. Байдаулет, Е.А. «Основы этических исламских финансов»: учебное пособие/ Е.А. Байдаулет. – Павлодар, 2014.

Барышева Ж.Б.¹

¹«Бәйішев университеті» мекемесі

ИСЛАМДЫҚ ҚАРЖЫЛАНДЫРУ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ИСЛАМ БАНКІНІҢ ҚЫЗМЕТІ

Аннотация

Бұл мақала Қазақстандағы ислам қаржы құралдарының барынша көп санын іс жүзінде қолдануды ашады, ол ислам қаржысының толыққанды дамуына кедергі келтіретін барлық кемшіліктерді анықтауға және кейіннен жоюға ықпал етеді.

Кілт сөздер: *исламдық қаржыландыру, шариғат, банк, банк операциялары, инвесторлар, экономика.*

Barysheva Zh.B.¹

¹Baishev University

ISLAMIC FINANCE AND THE ISLAMIC BANK IN KAZAKHSTAN

Abstract

This article reveals the practical application of the largest possible number of Islamic financial instruments in Kazakhstan, which contributes to the identification

and subsequent elimination of all shortcomings that impede the full development of Islamic Finance.

Key words: *Islamic Finance, Sharia, Bank, banking, investors, economy.*

MPHTI 06.73.75

*Бухарбаев Ш.М.¹, Адилулы Т.¹
¹«Баишев университеті» мекемесі*

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА НЕСИЕЛІК ОПЕРАЦИЯЛАРДЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ АСПЕКТИЛЕРІ

Аннотация

Мақалада несие, несиелік қатынастардың қалыптасу жағдайлары келтірілген. Несиенің пайда болу және даму мүмкіндігі капиталдың ауыспалы айналымымен байланысты. Капиталдың негізгі және айналымды қозғалысы процесінде ресурстарды босатып алу жүреді.

Кілт сөздер: *коммерциялық банктер, несие, несиелік қатынастар, несие түрлері.*

Несиe – қарызға ақша немесе тауар беру, ереже бойынша, процент төлеумен; құндық экономикалық категория тауар – ақша қатынасының бөлінбес элементі. Несиенің пайда болуы айырбас саласымен тікелей байланысты, бұл жерде тауарлар иелері экономикалық қатынасқа түсуге дайын, меншіктенушілер ретінде бір – біріне қарсы тұрады.

Несиенің пайда болу және даму мүмкіндігі капиталдың ауыспалы айналымымен байланысты. Капиталдың негізгі және айналымды қозғалысы процесінде ресурстарды босатып алу жүреді. Еңбек құралдары өндіріс процесінде ұзақ уақыт қолданылады, олардың құны дайын өнімдер құнына бөлшекті беріледі.

Негізгі капитал құнының ақша нысанында біртіндеп қайта құрылуы, босатып алынған ақшалай қаражаттың кәсіпорынның есеп шотында тұрақталып қалуына әкеледі. Сонымен қатар, басқа полюсте тозығы жеткен еңбек құралдарын алмастырудың және жеткілікті ірі бірмезгілдік жұмсалатын қаражат қажеттілігі пайда болады. Сипаттамасы бойынша ұқсас процестер айналымды капитал қозғалысында жүреді. Одан өзге, бұл жерде ауыспалы айналымдағы және айналымдағы ауытқулар өздерін әртүрлі айқындайды. Мысалы, өндірістің маусымдылығына, жеткізудің әркелкілігіне және басқаларға байланысты, өнімдердің құрылуы мен айналу уақыты дәл келмейді. Бір субъектілерде қаражаттың уақытша артықшылығы пайда болады, ал екіншісінде керісінше - олардың жетімсіздігі. Бұл несиелік қатынастың пайда болу мүмкіндігін туғызады, яғни несиe қаражаттың уақытша тұрақтап қалуы

мен қажеттілігі арасындағы, олардың шаруашылықта қолданылуының салыстырмалы қарама-қайшылығын шешеді.

Экономикадағы несиелік қатынастар белгілі бір әдістемелік негізге орналастырылады, оның бір элементі болып несиелік капиталдар нарығындағы кез – келген операцияны практика жүзінде ұйымдастыру кезінде қатаң сақталатын принциптер табылады. Бұл принциптер несиенің өркендеуінің бірінші кезеңінде жағдайлық тәртіпте құралды, содан соң жалпы мемлекеттік және халықаралық несиелік заңдарында тікелей бейнеленді.

Несие капиталынан алынған жылдық табыс сомасының берілген несие сомасына қатынасы ретінде анықталатын несие процентінің мөлшерлемесі (немесе мөлшері), несие ресурстарының бағасы ретінде алынады.

Несие бағасы, тауарлар өндірісінде еңбектің қоғамдық қажетті жұмсалуды анықтаушы элемент болатын, басқа тауарлар түрінің баға белгіленуінің дәстүрлі механизмінен принципті ерекшелене отырып, сұраныстың жалпы қатынасын және несие капиталы нарқындағы ұсыныстарды кескіндейді және бірқатар факторларға тәуелді болады, оның ішінде таза конъюктуралық сипаттағы:

- нарықты экономиканың өркендеуінің айналсоқпалылығы (күлдырау кезеңінде несие проценті, қағида бойынша, артады, ал тез көтерілу кезеңінде – төмендейді);
- инфляциялық процесс қарқындылығы (практикада несие процентінің жоғарылауынан бірнеше қалып отырады);
- орталық банктің коммерциялық банктерге несие беру процесінің есептелу саясаты арқылы жүзеге асатын мемлекеттік несие беруді реттеудің тиімділігі;
- халықаралық несие нарықындағы жағдайлар (мысалы, АҚШта 80 жылдары жүргізілген несиені қымбаттату саясаты шетелдік капиталды америка банктеріне тартуды шарттады, бұл сәйкес ұлттық нарықтар жағдайына әсер етті);
- жеке және заңдық тұлғалардың ақшалай қорларының динамикасы (оларды қысқарту тенденциясы кезінде, несие проценті, қағидалы, артады);
- әлеуетті қарызгерлердің сәйкес категорияларының тұтынушылық және несиелік ресурстарын анықтайтын өндіріс пен айналым динамикасы;
- өндірістің мерзімділігі (мысалы, Ресейде несие процентінің мөлшерлемесі тамыз және қыркүйек айларында дәстүрлі жоғарылайды, бұл Қиыр Солтүстікке тауарлар жеткізуге арналған несиелер және аграрлық несиелер беру қажеттілігімен байланысты);
- мемлекет беретін несиелер мөлшері мен оның қарыздары арасындағы қатынастар (несие проценті ішкі мемлекеттік қарыздың жоғарылауы кезінде тұрақты түрде артады).

Сонымен несие – бұл уақытша қолдануға берілген құн мәселесі бойынша несиегер мен қарызгер арасында туатын экономикалық қатынас.

Коммерциялық банктермен кәсіпорындарға несиені беру несиелік шарт негізінде жүзеге асады, оны басқаша банктік несиенің шарты депте атайды. Несиені беру ережесін, тәртібін, этаптарын және несиелік шарт жасасу жағдайларын коммерциялық банк Ұлттық Банктің пікірлері мен нұсқауларын еске ала отырып өз бетінше әзірлейді.

Анықтау бойынша несиенің, бұл бір жақтың екінші жаққа қарызға берген, рулық белгілермен біріккен, ақшалай қаражат немесе басқалай заттар. Демек, несиелік құқықтық қатынас ретінде беру (қайта беру), қолдану және ақша қаражатын немесе басқа заттарды қайтару шартының салдарынан пайда болатын барлық құқықтық қатынастар қабылданады. Практикада несиенің таза түрінде (қарыздар, банктік несиелер), сонымен қатар әртүрлі азаматтық – құқықтық міндеттемелердің құрама бөлігі түрінде қызмет ете алады.

Банктік несиенің, оның рәсімделуіне қойылатын талаптар, несиенің басқа түрлерінен айрықшаланатын белгілі бір ерекшелікті болады. Бәрінен бұрын, банктің тапсырыскермен несиелік қатынасы мерзімділік, қайтарымдық, ақылшылық және несиенің қамтамасыздығы принциптерінде құрылатынын және шартпенен рәсімделетінін айта кету керек. Банктік несиенің келесідей ерекшеліктерімен айрықшалады.

Біріншіден, бұл құқықтық қатынастар арнайы субъектілік құраммен сипатталады: осы жағдайда несиенің ретінде банк немесе басқа несиенің беру ұйымы түседі, ол ретті, кәсіпқойлы Орталық Банспен арнайы берілген рұқсат (лицензия) негізінде, өз қызметінің басты мақсаты ретінде, пайданы бөліп алу үшін осындай тектегі операцияларды іске асырады. Екіншіден, егер қарыз шарты бойынша әлде тауарлық немесе коммерциялық несиенің беру нәтижесінде шарттың мән – мағанасы болып тек ақша қаражаты емес, сонымен қатар рулық белгілермен анықталған басқада заттар табылса, онда банк несиесі шартының мән – мағанасы болып тек қана ақша қаражаты табылады.

Үшіншіден, банк несиесі шартының ерекшелігі болып оның өтемді сипаты табылады, яғни тапсырыскердің белгілі бір мерзім ішінде, несиенің беру ұйымының ақшалай қаражатын қолданғаны үшін процент төлеуі. Қарыздың кәдімгі шартының ерекшелігінде осында, жақтардың құқықтық қатынасының өтемді және өтемсіз сипаттамаларын көрсетеді. Төртіншіден, несиенің қамтамасыз етілуі. Несиенің өз уақытында қайтаруды қамтамасыздандыру ретінде банктер кепілзат, кепілгерлік, басқа банктің кепілдігін қабылдайды, сонымен қатар банк практикасында қолданылатын басқа нысандағы міндеттемелерді де қабылдайды. Бесіншіден, несиенің шартының қарыз шартынан ерекшелігі, несиенің шарты қарыз қаражатының нақты мақсаттарының көрсетілуімен, мақсатты қолдану талаптарын енгізеді.

Алтыншыдан, несиелік шарт міндетті түрде жазбаша нысанда қортындыланады. Мұндай рәсімделудің міндеттілігі әрекеттегі заңменен анықталған, жәнеде жазбаша нысанды сақтамау несиелік шарттың күшінің жойылуына әкеледі.

Жетіншіден, әрекеттегі заңға сәйкес несиенің шарты бойынша ақша қаражаты кәсіпорындық – қарызгерге тек қана қолма – қол ақшасыз нысанда ғана берілуі мүмкін.

Коммерциялық банктермен кәсіпорындарға несиенің беру несиелік шарт негізінде жүзеге асады, оны басқаша банктік несиенің шарты депте атайды. Несиенің беру ережесін, тәртібін, этаптарын және несиелік шарт жасасу жағдайларын коммерциялық банк Орталық Банктің пікірлері мен нұсқауларын еске ала отырып өз бетінше әзірлейді.

Сол немесе басқа қарызгерге несиенің берудің тиімділігі туралы мәселені шешу үшін соңғысы коммерциялық банкке келесідей анықталған құжаттар жинағын беруге міндетті:

- несиенің алуға арналған тапсырыс;
 - қарызгердің құрылтайлық құжаттарының, нотариалды расталған, көшірмесі (кәсіпорынды тіркеу туралы куәлік, жарғысы, құрылтайлық шарт);
 - салық инспекциясымен расталған, соңғы есеп беру мерзімінің балансы;
 - жобаның өтелу мерзімінің техника-экономикалық негіздемесі;
 - мәмілені мақұлдайтын шарттар (контракттар) көшірмесі;
 - нотариуспен расталған кәсіпорын жетекшісінің, бас бухгалтерінің қолдарының үлгісі бар банк карточкасы мен мөрдің оттискісі;
 - несиенің қамтамасыз етілетінін мақұлдайтын құжаттар (кепілзат шарты, кепілгерлік шарты, банк кепілдігі және т.б.).
- Қарызгердің қаржылық күйіне және басқада міндеттемелеріне тәуелді көрсетілген тізім оданда кең ауқымда болуы мүмкін.

Берілген құжаттарды талдау нәтижесінде, сонымен қатар, мүмкін, қарызгердің шаруашылықты – қаржылық қызметінің нәтижелеріне зерттеу және бағалау жүргізумен – оның іскерлік абыройын, төлеу қабілеттілігін (әсіресе, айтулы мерзімге жеткілікті ірі сома берілу туралы мәселе қаралған кезде) – несиенің беру туралы шешім қабылданады. Несиелік мәмілелерді рәсімдеу шарт жасасу жолымен жүргізіледі. Несиенің саясаты несиенің бағасы мен валютасы сияқты несиенің беру маңызды шарттарын анықтайды. Несиенің бағасы басқа қаржы институттарымен ұсынылатын сыйақыдан, банк активтері мен пассивтерінің экономикалық құнынан, Орталық Банктің қайта қаржыландыру мөлшерлемесінен, несиеленетін жоба және басқа факторлар құрамдарының рыноктағы мөлшерлемелерінен құрастырылатын сыйақыға (мүддеге) тәуелді қалыптасады.

Несиенің валютасы қаржыланатын жоба сипаттамасына және валюталық рыноктың ағымдағы күйіне байланысты Несиенің комитетімен анықталады. Несиенің сыныптауды, дәстүрлі түрде бірнеше базалық белгілер бойынша жүзеге асыру қабылданған, олардың ішінде ең маңыздысына жататындар, несиенің беру мен қарызгердің категориялары, сонымен қатар нақты несиенің берілетін нысанды жатқызуға болады. Осыны ескере отырып несиенің келесідей алты жеткілікті дербес нысандарын бөліп көрсетуге болады, олардың әрқайсысы өз кезегінде бөлшектеле сыныпталу параметрлері бойынша бірнеше түрлерге бөлінеді.

Банктік несие. Экономикадағы несиелік қатынастың ең кең тараған нысаны, оның объектісі болып несиеге тікелей ақша қаражатының берілу процесі түседі. Несиенің айрықша нысаны шетелдік көздерде тек тарихи жоспарда қарастырылады, дегенмен қазіргі жағдайларда белгілі бір шамада таралады. Көптеген елдер үшін, несиелік қатынастың жиынтығы ретінде, қазіргі уақытта бірімділікті жасырын сипатты болады, яғни әрекеттегі заңмен тікелей тиым салынған. Тәжірибеде несие жеке тұлғалардың несие беру жолымен жүзеге асады. Экономикадағы несиелік қатынастар белгілі бір әдістемелік негізге орналастырылады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. «ҚР-ғы банктер мен банктік қызмет туралы ҚР заңы» 31 тамыз 1995 ж.
2. Мақыш С.Б. Коммерциялық банктер операциялары. Оқу құралы. 2-ші басылымы, қайта өңделген және толықтырылған. – Алматы: ИздатМаркет, 2014.
3. Хамитов Н.Н. Банк ісі: Лекциялар курсы. - Алматы, 2014.

Бухарбаев Ш.М.¹, Адилулы Т.¹

¹*Учреждение «Баишев университет»*

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ФОРМИРОВАНИЯ КРЕДИТНЫХ ОПЕРАЦИЙ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Аннотация

В данной статье рассматриваются варианты формирования кредитных отношений, видов кредита в РК. Вероятность возникновения и развитие кредита, кредитных отношений зависят от ряда экономических условий.

Ключевые слова: *коммерческие банки, кредит, кредитные отношения, виды кредитов.*

Bukharbaev Sh.¹, Adiluly T.¹

¹*Baishev University*

THEORETICAL ASPECTS OF DEVELOPMENT OF CREDIT OPERATIONS IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Abstract

This article discusses the options for the formation of credit relations, types of credit in Kazakhstan. The probability of occurrence and development of credit, credit relations depend on a number of economic conditions.

Key words: *commercial banks, credit, credit relations, types of loans.*

МРНТИ 06.52.17

Еділқызы І.¹, Баймукашева Ж.З.¹
¹«Башиев университеті» мекемесі

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ИНДУСТРИЯЛЫҚ- ИННОВАЦИЯЛЫҚ ДАМУЫ

Аннотация

Бұл мақала Қазақстанның индустриялық-инновациялық дамуының негізгі кезеңдерін, Республиканың үдемелі индустриялық-инновациялық дамуының мемлекеттік бағдарламасын табысты іске асырудың қорытындыларын көздейді. Біздің мемлекетіміздің даму жолын айқындайтын елдің негізгі құжаттары мен ауқымды бағдарламаларын жан-жақты қарастырайық.

Кілт сөздер: *Инновациялық үдеріс, жаңа технология, тауар сапасы, инновация, ғылым, техника.*

Бүгінгі таңда инновациялық типті экономикаға жалпы дүние жүзінің көптеген елдері енуде. Кейбір аса дамыған елдер инновацияны дамытуды ертеректе бастап кеткен. Әлемнің көптеген мемлекеттері экономикалық дамуды жоспарлағанда инновациялық қызметке аса көп көңіл бөлуде. Ғылым, техника, технология саласындағы жетістіктер экономикалық жүйенің даму деңгейін анықтайтын көрсеткішке айналды.

Инновациялық үдеріс — идеяның инновациялық тауарға айналуы, яғни инновациялық жобаны іске асыру үдерісі. Инновациялық жобаның мақсаты — жаңа технологиялық, техникалық, ақпараттық, экономикалық, ұйымдастырушылық жүйені құру немесе қолданыста бар жүйені өзгерте отырып, ресурстар шығынын азайтып, тауар сапасын тамырымен жақсарту арқылы жоғары тиімділік пен экономикалық өсуге қол жеткізу.

Индустриялық өндірістің тұрақты өсу тенденцияларын нығайту және оның құрылымдық өзгерістерін жақсарту үшін отандық индустрияны дамыту мәселелерін кешенді түрде шешу бағдарын қарастыратын, 2015 жылға дейінгі мерзімге арналған жаңа мемлекеттік индустриялық-инновациялық саясатты ұстанып, жүзеге асыру мүмкін болды. Өйткені, мұндай әрекет индустрия саясатына кешендік сипатты бере отырып, осы саланың даму деңгейі мен қазіргі жағдайын қалыптастыру мақсатын көздеген саясаттарды орындау барысында қателіктер мен кемшіліктердің пайда болуын тежеуге мүмкіндік берді. [1].

Қазіргі таңда инновациялық жобалардың түрлері өте көп: жаңа тауар, жаңа қызмет түрі, өндірістің жаңа тәсілі, басқарудың жаңа тәсілі, жаңа нарық, жаңа шикізат көзі. Біздің жас егеменді мемлекетіміз үшін инновациялық жобалардың көптеп болуы экономиканы алға қозғаушы күшке айналмақ. Шикізат бағытынан қол үзуге ықпал ететін инновациялық жобаларды қолдану және экономика салаларын әртараптандыру жолымен елдің тұрақты дамуына қол

жеткізу, ұзақ мерзімді жоспарда сервистік-технологиялық экономикаға өту үшін жағдай жасаудың маңызы зор.

Инновациялық жобаны жасау негізінен 2 стадиядан тұрады. 1.Инвестициялау алды (инновациялық идеяны іздеу, ғылыми және маркетингтік зерттеулер жүргізу, ғылыми-техникалық негізін қалыптастыру). 2.Инвестициялық (ақша қаражаттарын жұмылдыру және жобаны материалдық жүзеге асыру).

Бірінші стадияда қалыптасқан проблемалар бойынша мамандарды және жұмысшы кадрларды даярлау мен қайта даярлаудың қазіргі заманғы жүйесінің болмауы елімізде инновациялық идеялардың аздығының басты себебі болып табылады. [2]

Сондықтан, Білім беру секторы барлық елдер экономикасының тұрақты дамуын қамтамасыз ететін басты «отты нүктелердің» бірі болып отыр. Елдегі білім берудің жалпы деңгейін көтермей, Қазақстан тұрақты экономикалық өсуге қол жеткізе алмайды.

Аталған өзекті проблемаларды шешуде келесідей жолдарды жүзеге асыру оң нәтиже береді деп ойлаймыз:

Біріншіден, инновациялық жобаларды отандық және шетелдік қаржы институттарымен бірлесіп венчурлық қаржыландыру тетіктерін әзірлеу және іске асыруды белсенді түрде жалғастыру. Венчурлық қорларды құру инновациялық қызметке жеке капиталдың тартылуына, олардың қаупін төмендетуге, инновациялардың коммерцияландыру саласында мемлекет пен жеке кәсіпкерліктің өзара тиімді әсерлесу механизмінің қалыптасуына көмектеседі.

Екіншіден, инновациялық менеджментті жетілдіру. Инновациялық жобаны іске асыруды және инновациялық процестерді басқару, сондай-ақ ұйымдастыру шараларын жүргізуші инновациялық менеджменттің ғаламдық үрдістерден артта қалуы басты мәселелерінің бірі болып табылады. Сондықтан, инновациялық сала үшін мамандар даярлау мақсатында республикамыздың жетекші университеттерінде және ЖОО-да инновациялық жобаларды басқару жөніндегі менеджерлер, инновациялық кәсіпорындар үшін инженерлік-техникалық мамандар даярлауға, сондай-ақ мамандарды қайта даярлауға көп көңіл бөліп, бағдарланған кешенді білім беру бағдарламасын әзірлеу қажет.

Үшіншіден, елімізде ғылым мен ғылыми-техникалық қызметтерге қаржы бөлу өте аз, оның көлемі 0,9 % құрап отыр.

Төртіншіден, Инновациялық жобаларға негізделген гранттарды ұсыну көптеген жаңа идеялардың ашылуына мүмкіндік береді. Біздің еліміздегі қазіргі кездегі үдерістер конкурсты жылына бір рет өткізуді қарастырады. Дегенмен, конкурстарды жиі өткізіп тұру тиімдірек болар еді. Инновациялық жобалар экономикалық өсудің басты тетігі екені белгілі. [3]

Жаңа заманауи ғылыми-техникалық жетістіктерді кеңінен пайдалану келесідей оң нәтижелер береді: еңбек өнімділігінің артуы, экологиялық жағдайдың жақсаруы, халықтың денсаулығы мен әл-ауқатының көтерілуі, бәсекеге қабілетті жаңа экспорттық өнімдердің шығарылуы, экспорттық

әлеуеттің әртараптандырылуы, өндірістік үдерістің тиімді ұйымдастырылуы, уақыт үнемділігі.

Қазақстанда инновацияны қалай дамытамыз? Ол үшін өндіріске жаңа технологияларды ойлап тауып, еңгізу қажет. Әрине жаңа технологияларды бірден ойлап тауып еңгізе салуға болмайды. Бұл процестің өзі бірнеше элементтерден тұрады.

Сонымен Қазақстанда инновацияны дамытудың қандай элементтерін айтуға болады?

Біріншіден, ғылыми әлеуетті дамыту қажет.

Екіншіден, венчурлық капитал түріндегі қаржылық қорлар кластерін тұрғызу керек.

Үшіншіден, технопарктер мен бизнес инкубаторлар түріндегі инновациялық қызмет субъектілерін құру және инновациялық кәсіпкерлікті дамыту қажет.

Отандық өнімдердің халықаралық рыноктардағы бәсекеге қабілеттілігін арттыруда әлемдік стандарттар мен сертификаттарға көшудің маңыздылығы зор. Яғни, шығарылатын өнімдеріміздің әлемдік стандарттарға сай келуіне баса назар аударуымыз қажет. Әрине, бұл үшін шығарылатын өнімнің сапасын әлемдік деңгейге дейін көтеру қажет, осы мақсатта сапаның ИСО-9000 халықаралық стандарттарын еңгізу бойынша да біраз іс-шаралар атқарылды.

Индустриалды-инновациялық саясат ел экономикасындағы шикізаттық бағытты ауыстырып, экономикалық дамуда жүйелі ілгерілеуге, шикізаттық емес саладағы өндірістерді құруға, сонымен қатар жұмыс істеп тұрған өндірістерді техникалық жағынан жетілдіруге, жаңа өнім түрлерінің көбеюіне және жаңа жұмыс орындарының айтарлықтай өсуіне мүмкіндік береді.

Елдің индустриалды-инновациялық өсуін қамтамасыз ету, сонымен бірге өркендеп келе жатқан экономиканың мұқтаждарын қанағаттандыру мақсатында шикізаттық емес саладағы өндірістерді құру және оны жаңарту – мемлекеттің ұлттық экономиканы дамытудағы құралы және объектісі болып саналатындығын көрсетеді.

Қазақстан Республикасының инновациялық қызметін дамыту үшін елдің экономикалық қызығушылығындағы отандық кәсіпорындар базасында инновациялық өндірісті дамыту және жақсартуға бағытталған инновациялық климат жасалуы қажет. Елдің инновациялық дамуына мемлекет араласпаса, күтіліп тұрған нәтижелерге әкелмейді, сол себепті инновациялық және инвестициялық саясаттың іске асырылуы жеке зерттелуі мемлекеттік бақылаудың немесе реттеудің объектісі болып қалуы керек. Индустриалды-инновациялық даму — Қазақстанды қазіргі дағдарыстың дауылынан мейлінше аз шығынмен алып шығатын жол. Біз жаңа технологияларды игеріп, инновациялық өсуді қолдаған жағдайда ғана дағдарыстың зардаптарынан тезірек құтыламыз.

Инновациялар ғылыммен, конструкторлық-технологиялық базалармен, нақты сектордағы мекемелермен және т. б. институттар мемлекеттік индустриалды-инновациялық саясатпен өзара қарым-қатынаста технологиялық

өрлеудің негізіне айналады. Бұл ғылыми орталықтардың, венчурлық фирмалардың, өндірістердің әлеуетіне де, сонымен бірге Қазақстанның инновациялық жүйесі саясатын құруды жүзеге асыру механизміне де байланысты. Инновация кез келген қоғамның мәдени процесс көрсеткіші статусына ие болып отыр. Инновациялық әлеуеттің өлшемі, қоғамның өмір сүру мүмкіндіктері оның әлеуметтік кеңістікте адамның шығармашылық қызметі, өнімінің тиісті бағасы және осы қызметтің нәтижелерін қабылдау болып табылады.

Инновациялы индустрияландырудың негізгі мақсаттары: кәсіпкерлік пен мемлекеттің күштерін біріктіру және елдің резервтерін экономиканың басты секторларын дамытуға шоғырландыру; қолайлы кәсіпкерлік орта мен инвестициялық климатты қалыптастыру; ұлттық экономиканың қарқындылығы мен өнімділігін арттыру. Инновациялық қызметті дамыту үшін оған жан жақтан қолдау көрсетіліп, ары қарай дамуына жағдай жасалуы керек. Мысалға, Батыс Еуропа елдерін алатын болсақ, онда белгілі бір инновациялық жоба жасалса, оны мемлекет тікелей қаржыландырудан бастап, осы жобаны пісіп жетілген түріне дейін өңдейді, тексереді. Міне осындай кезде ғана академиялық және салааралық байланыс күшейеді. Ал Қазақстан үшін инновациялық курс кезінде басты есте сақтау керек нәрсе инновацияның өзі емес, оны нақтылы экономикалық және бизнес кездерінде оны қалай қабылдап алатыны және еңгізілуі маңызды. Экономка диверсификациясын қамтамасыз ету ғана емес, белгілі бір қысқа уақыт аралығында сапалы, тез әрі арзан тауар өндіруді үйрену маңызды болып табылады. Сонымен қатар алдыңғы қатарлы елдерден инновацияны еңгізу жөнінен, патент алу белсенділігін ынталандыру жөнінен тәжірибе алуымыз керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Үкіметі. Қазақстан Республикасының индустриялық- инновациялық дамуының 2003–2015 жылдарға арналған стратегиясын іске асыру жөніндегі іс-шаралар жоспарын бекіту туралы// Ақиқат. -2003.

2. Анализ современного состояния экономики и обоснование необходимости инновационного развития РК [электронный ресурс]. Кіру режимі: /http://www.nauka.kz/about/legislation/kz/zakon_3/g13_3.php. - 2011.

3. Гринберг А. С., Король И. А. Информационный менеджмент: Учебное пособие. / Гринберг А. С., Король И. А. –М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2003. — 415 с.

Еділқызы І.¹, Баймукашева Ж.З.¹
¹ Учреждение «Баишев университет»

ИНДУСТРИАЛЬНО-ИННОВАЦИОННОЕ РАЗВИТИЕ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Аннотация

Данная статья предусматривает основные этапы индустриально-инновационного развития Казахстана, итоги успешной реализации государственной программы форсированного индустриально-инновационного развития Республики. Рассмотрены основные документы и масштабные программы страны, определяющие путь развития нашего государства.

Ключевые слова: *инновационный процесс, новые технологии, качество товаров, инновации, наука, техника.*

Edilovna I.¹, Baimukasheva Zh.²
¹Baishev University

INDUSTRIAL-INNOVATIVE DEVELOPMENT OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Abstract

This article provides for the main stages of industrial and innovative development of Kazakhstan, the results of the successful implementation of the state program of forced industrial and innovative development of the Republic. Let's take a comprehensive look at the main documents and large-scale programs of the country that determine the path of development of our state.

Key words: *innovation process, new technologies, quality of goods, innovations, science, technology.*

МРНТИ 06.73.15

Ержанова З.К.¹
¹«Баишев университеті» мекемесі

ЖЕРГІЛІКТІ ҚАРЖЫНЫ ДАМЫТУДА ШЕТЕЛДІК ТӘЖІРИБЕНІ ҚОЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аннотация

Берілген мақалада жергілікті қаржыны дамытуда шетелдік тәжірибені қолдану ерекшеліктері, жергілікті қаржы ресурстарын тиімді пайдалану қатынастарын қалыптастыру, несиелік жағынан қамтамасыз ету, инвестициямен қамтамасыз ету, бюджеттік қаржымен қамтамасыз ету,

өндiрiстердi дамыту, тұрмыстық-әлеуметтік қызметтердi өсiру сияқты бүгiнгi күннiң ең маңызды мақсаттарының бiрi болып табылатындығы қарастырылған.

Кiлт сөздер: *бюджет, субвенция, салық.*

Қазақстан Республикасында көптеген шет мемлекеттердегiдей жергiлiктi бюджеттер және бюджетаралық қатынастар проблемасы өзектi болып табылады. Қазақстандағы мемлекеттік басқару, салықтық-бюджеттік, қаржылық және экономикалық саясат жүйелерiн реформалау бюджетаралық қатынастар механизмiнде көптеген проблемалар туғызатын аймақтардың, аудандардың және ауылдық аумақтардың әлеуметтік экономикалық жағдайына өз әсерлерiн тигiзедi.

Мемлекет бюджеттi пайдалана отырып, бюджеттік процестiң әртүрлi субъектiлерi арасында табыстарды қайта бөледi. Нәтижесiнде мемлекеттегi саяси және экономикалық тұрақтылықты қамтамасыз ету бойынша көптеген мiндеттер шешiледi. Бюджеттік немесе қаржылық теңестiру принципi мемлекетке барлық азаматтарға қажеттi әлеуметтік қажеттiлiктерiн қанағаттандыруға кепiлдiк беру үшін қажет.

Бұл принцип өндiрiстiк күштердi мемлекеттiң аймақтары бойынша тең дәрежеде бөлу кезiнде маңызды фактор болып табылатын жекелеген аумақтардың дамуын реттеу және ынталандырумен тығыз байланысты. Аймақтар бiр-бiрiнен географиялық, демографиялық жағдайларымен, өндiрiстiк мүмкiндiктерiмен, инфрақұрылымның даму дәрежесiмен ерекшеленедi.

Мұндай ерекшелiктер басқарудың бұдан да төмен деңгейлерi үшін де тән болып келедi. Осыған сәйкес мемлекет қажет болған жағдайда бюджетаралық қатынастарды реттеу сияқты басқарудың қаржылық механизмiн пайдалана отырып, аймақтардың тең дәрежеде дамуына бақылау жасап отырады.

Бюджетаралық қатынастар механизмiн жалпы түрде мемлекеттік басқару мен жергiлiктi өзiн-өзi басқару деңгейлерi арасында бюджеттік қатынастарды реттеу түрiнде анықтауға болады.

Жергiлiктi басқаруды жеке бiр деңгей ретiнде қарастыру кенеттен пайда болған емес, себебi жеке институт ретiндегi оның жағдайы әртүрлi елдерде бiрдей болмайды.

Бюджетаралық қатынастар механизмi бюджеттiң деңгейлерiне байланысты, ал олар өз кезегiнде белгiлi бiр елдiң аумағының әкiмшiлiк-аумақтық бөлiнiсiне байланысты болады. Әртүрлi елдерде бюджетаралық қатынастарды түрлi әдiстердiң көмегiмен реттейдi, олардың iшiнде:

- 1) әртүрлi трансферттер;
- 2) мемлекеттік және мемлекеттік емес гранттар;
- 3) займдар.

Сонымен қатар, шетел тәжiрибесiн зерттеу бюджетаралық қатынастар механизмi саяси, экономикалық сипаттағы көптеген факторларға байланысты екендiгiн көрсетiп отыр.

Ресейдегi бюджетаралық қатынастар жүйесiн реформалау тәжiрибесiн қарастырайық. Бюджетаралық қатынастар механизмi мемлекеттік басқару және

жергілікті өзін-өзі басқару жүйелерінің негізінде қалыптасты. Соңғы кездері жергілікті өзін-өзі басқарудың бір деңгейлі және кейін екі деңгейлі жүйелерін енгізу бюджетаралық қатынастарды реформалаудың себебі болып табылады. Ресейдің Бюджет кодексінде «бюджетаралық трансферттер» түсінігі енгізілген. Ол бір бюджет қаражаттарының екіншісіне ауыстырылумен түсіндіріледі. Жергілікті өзін-өзі басқарудың екі деңгейлі жүйесін енгізу кіріс көздерін бөлуге және поселкелермен мен аудандар арасында бюджетаралық қатынастарды ұйымдастыруға қатысты салық және бюджет заңдылықтарына өзгертулер енгізу қажеттілігін туғызды.

Федералдық заңдылықта мемлекет және муниципалдық бірліктер арасында бюджетаралық қатынастарды дотациялар, субвенциялар және субсидиялар көмегімен реттеу қарастырылған.

Бұл қажеттілік муниципалдық бірліктер арасында халықтың әлеуметтік-экономикалық жағдайына әсер ететін ерекшеліктердің болуымен түсіндіріледі. Осыған байланысты муниципалдық бірліктердің әртүрлі түрлерінің бюджеттік қамтамасыз етілуін реттеу және салықтық табыстарды реттеу қажеттілігі туындайды.

Ресейде бұл проблеманы шешу үшін федералдық және аймақтық деңгейде жинақталатын муниципалдық бірліктерді қаржылық қолдау қорлары құрылуда. Жергілікті өзін-өзі басқаруды қолдау қорлары көптеген шетелдерде құрылуды және олардың негізгі міндеттері – қаржылық теңестіру, яғни белгілі бір экономикалық және әлеуметтік көрсеткіштері бойынша әлсіздеу муниципалдық бірліктерге қаржылық көмек көрсету.

Бұл қор қаражаттары минималды әлеуметтік стандарттарды қаржыландыру мақсатында муниципалдық бірліктердің минималды қаржылық қамтамасыз етілу деңгейін теңестіруге бағытталған. Қордан белгілі бір соманы бөлу сәйкес заңдылықтарды көрсетілгендей нақты есептер шегінде жүргізіледі.

Ресей Федерациясының Бюджет кодексінің «Бюджетаралық трансферттер» атты 16 Бөлімімен федералдық, аймақтық және жергілікті бюджеттерден бюджеттердің әртүрлі деңгейлеріне трансферттерді табыс етудің бірегей принциптері мен механизмі бекітілген. Негізгі принциптер ретінде келесілерді көрсетуге болады:

- бюджеттік трансферттер оларды алушылар бюджет заңдылықтарын және салықтар мен алымдар туралы заңдылықтарды сақтаған жағдайда ғана табыс етіледі;

- бюджеттік несиелер оларды алушылардың несие беруші бюджет алдында мерзімі өткен қарызы болмаған кезде ғана беріледі;

- мемлекеттік билік немесе жергілікті өзін-өзі басқару органдары бюджетаралық трансферттерді табыс етуге байланысты шарттарды орындамаған жағдайда бюджеттің орындалуын жүзеге асыратын орган бюджетаралық трансферттердің берілуін тоқтата алады (федералдық немесе аймақтық қорлардан берілетін субвенцияларды есепке алмағанда).

Қазақстан үшін Польша мемлекетінің тәжірибесі де қажет. Себебі бұл ел де 90-жылдардың басында жергілікті советтер жүйесінде болған. Польша

заңдылықтары 1990 жылдың өзінде ұлттық актілерінде жергілікті өзін-өзі басқару туралы Еуропалық партияның негізгі ережелерін бекіткен. 1990 жылдың қаңтар айынан бастап Польшада «Жергілікті өзін-өзі басқару» туралы заң күшіне енді. Заңға сәйкес жергілікті өзін-өзі басқару субсидиарлық және азаматтар құқықтарының басымдықтары принциптерінің негізінде жүзеге асырылу қажет болды.

Польшадағы өзін-өзі басқарудың сипатты ерекшелігі болып оны үш звенолы жүйесі табылады: гминдер, повяттар және воеводтар. Қазіргі уақытта Польшадағы заңнамалық негіз барлық үш деңгей үшін «Жергілікті өзін-өзі басқару туралы» Заңымен, сондай-ақ «Бұқаралық қаржылар туралы» және «Муниципалдық бірліктердің табыстары туралы» Заңдарымен көрсетіледі. Жергілікті өзін-өзі басқарудың базалық негізі ретінде гминдер (қауымдастық) таңдалған. Жергілікті қауымдастың басқару қызметі гминдік өзін-өзі басқару органдары арқылы жүзеге асырылады. Гминдік жергілікті өзін-өзі басқарудың негізгі мақсаты Польшадағы мемлекеттік үкіметтің мақсатты сынды тұрғындарға қызметтер көресту. 1999 жылдан бастап жергілікті өзін-өзі басқару повяттық деңгейде (Польшада жергілікті өзін-өзі басқарудың екінші деңгейі болып табылатын аудандық деңгей) жүзеге асырылады.

Бюджет муниципалдық бірліктің негізгі қызметі болып табылады. Оны құру және пайдалану принциптері жергілікті өзін-өзі басқарудың барлық деңгейлері үшін бірдей. Олар «Бұқаралық қаржылар туралы» Заңмен анықталады.

Жергілікті өзін-өзі басқарудың табыстарына мыналар жатады:

- меншікті табыстар, мысалы, меншікке салынатын салық, жеке және заңды тұлғалар табысына салынатын салықтың бір бөлігі және тағы басқа салықтар;

- жалпы субвенция;

- мемлекеттік бюджеттен мақсатты дотациялар. Сонымен қатар, муниципалдық бірліктер Еуропалық одақтан да қаржаттар ала алады. Повяттар мен воеводтардың қаржылық автономиясының дәрежесі үлкен емес, себебі олар негізінен мемлекеттік бюджеттен жүзеге асырылатын табыстардың қайта бөлінуіне негізделеді. Ақша қаражаттарын қайта бөлу жалпы субвенциялар мен мақсатты дотациялар есебінен жүзеге асырылады.

Жалпы субвенциялар – келесі түрлерде гминдерге, повяттарға және воеводтарға мемлекеттік бюджеттен аударылатын қаражаттар:

1) білім беруге субвенциялар, гминдердің негізгі табыс көзі болып табылады. Бастапқыда субвенцияның бұл түрі гминдердің басшылығындағы мектептердің қызмет етуінің ағымдағы шығындарын жабуға бағытталған. Субвенциялар көлемінің негізгі критерийі оқушылар мен мектептер саны, оқытушылар біліктілігі және гминнің сипаты;

2) теңестіруші субвенция, барлық гминдердің орташа салық табысының 92 пайызынан төмен 1 тұрғынға салық түсімі. Субвенция салықтық түсімдер мен мемлекеттің 1 тұрғынының орташа табысының арасындағы айырмашылықты жабу қажет;

3) баланстайтын субвенция, 2014 жылы муниципалдық табыстарға қатысты ережелердің өзгертулерінен кейін табыстарының бір бөлігін жоғалтқаны үшін гминдерге беріледі.

Гминдер белгілі бір қызметтерді жүзеге асыру үшін мақсатты дотациялар алуға мүмкіндіктері бар. Мақсатты дотациялар заңдылықтар негізінде, келісімдер негізінде белгіленген құзыреттерді орындауға, сонымен қатар гминдердің жеке міндеттерін орындауға берілуі мүмкін. Мақсатты дотацияны пайдалану оның пайдаланғаны жөнінде есеп беруді талап етеді. Толығымен жұмсалмаған дотация, немесе мақсатты бағыты бойынша жұмсалмаған дотация қайтарылуы қажет.

Субвенциялар мен мақсатты дотациялардың көрсетілген түрлері повяттар мен воеводтарға гминдерге берілген шарттар негізінде беріледі. Алайда воеводтардың табыстарында баланстайтын субвенциялар болмайды. Түсімдердің осы көрсетілген түрлерінен басқа жергілікті үкімет заңмен рұқсат етілген жеке көздерден де табыстар алады. Соңғы кездері Польша үкіметі жергілікті өзін-өзі басқарудың жұмысы үшін шетел қаражаттарын тарту диапазонын ұлғайтуда. Мысалы, жергілікті өзін-өзі басқарудың барлық деңгейлеріне қоршаған ортаны қорғау, коммуналдық инфрақұрылымды дамыту міндеттері қойылған. Бұл міндеттерді шешу үшін жергілікті өзін-өзі басқару органдары қаражаттарды қоршаған ортаны қорғаудың Ұлттық қорынан, ал соңғы кездері Еуропалық одақтың қорларынан алуға мүмкіндіктері бар.

Бюджетаралық қатынастарды реттеудің француз тәжірибесінің өзіндік ерекшеліктері бар. Франциядағы жергілікті үкіметтің қаржылық автономиясы орталықтанбаған түрде, шығын құзыреті мен табыс көздерінің бөлінуімен және парламенттегі саяси өкілдікпен кепілденуімен көрініс табады. Алайда 20 жылдық орталықтандырылмаудан соң Францияда кері тенденция байқала бастады.

Францияда жергілікті үкіметі тек заңдылықтарды сақтау шартымен және бюджеттердің балансталуына бақылаумен шектелетін үлкен қаржылық құзыреттілікке ие.

Француз жүйесі жергілікті салық ресурстарының жоғары теңгерімсіздігімен, жергілікті салықтардың үлкен көлемімен және орталық үкіметтен жергілікті деңгейге берілетін трансферттер жүйесінің күрделілігімен сипатталады. Жергілікті деңгейдегі салық салу жүйесі соңғы жылдары орталық үкіметпен өзгертілді.

Қаржылық тәуелсіздіктің жоғалуы – орталықпен жергілікті деңгей арасына қатысты негізгі проблемалық мәселелердің бірі. Францияда негізгі тікелей және жанама салықтар (корпорациялар пайдасына салық, жеке тұлғалардың табыс салығы, қосылған құн салығы) орталық бюджет деңгейінде алынады.

Бұл жерде шамамен 40 жергілікті салықтар бар. Төрт негізгі тікелей салық барлық салық түсімдерінің шамамен 80 пайызын құрайды. Бұл салықтар барлық үш деңгейде алынады.

Сонымен қатар, бұл салықтар бір-біріне қосыла көрсетіледі, яғни коссуналар, департаменттер және аймақтар бір салық базасына қатысты осы

салық базасынан төменгі деңгейде төленген салықтарды алып тастамай, салық мөлшерлемелерін бір-біріне тәуелсіз түрде белгілейді. Бұл құрылыс салынған жерлерге жер салығына, құрылыс салынбаған жер салығына және мүлікке салынатын салыққа қатысты болып табылады.

Төртінші тікелей салық – ол бизнеске салынатын салық. Осы кезге дейін бұл салық түрі жергілікті бюджеттер табыстарының жартысын құраған болатын. Алайда, бұл салық тең көлемде бөлінбеген болатын және муниципалдық бірліктер арасында салықтық қамтамасыз етілуге қатысты теңсіздіктің өсуіне әкелген.

Салықтың бөлінуінің теңсіздігі салық базасының ерекшеліктерімен түсіндіріледі. Бұл салық үшін негіз кәсіпорын ғимараты мен құрал-жабдықтарының арендалық төлемдерін, еңбекақы қорына қатысты бекітілген пайыз төлемдерінің қосындысы жолымен есептелетін болған. Салық базасының осы екінші компоненті салықтық қамтамасыз етілудегі теңсіздікті күшейте түсті.

Нарықтық қатынастар экономикасы әрбір облыс пен қаланың, аудандарды өзіндік даму мүмкіншілігіне бағыттап, жауапкершіліктерін күшейтеді. Сондықтан, жергілікті қаржыны дамытуда шетелдік тәжірибені қолдану ерекшеліктерін, жергілікті қаржы ресурстарын тиімді пайдалану қатынастарын қалыптастыру, несиелік жағынан қамтамасыз ету, инвестициямен қамтамасыз ету, бюджеттік қаржымен қамтамасыз ету, өндірістерді дамыту, тұрмыстық-әлеуметтік қызметтерді өсіру сияқты бүгінгі күннің ең маңызды мақсаттарының бірі болып табылады. Жергілікті жердегі реттеу, басқару, талдау, тексеру, бағдарлау, жоспарлау әрекеттерін енгізу арқылы әкімшілік басқаруды жетілдіре түсу қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. «2018-2020 жылдарға арналған республикалық бюджет туралы» Қазақстан Республикасы Заңының жобасы туралы [Электрондық ресурс].-Қол жеткізу режимі: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1700000521>
2. ҚР Салық Кодексі [Электрондық ресурс] .-Қол жеткізу режимі: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1700000120>. Деректер_01.01.2019ж сәйкес.
3. Сартанова Н.Т., Абжанова А.К. Мемлекеттік қаржы: оқу құралы/ А.К. Абжанова.-Қостанай, 2016.

Ержанова З.К.¹

¹ Учреждение «Баишев Университет»

ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЗАРУБЕЖНОГО ОПЫТА В ОСВОЕНИИ МЕСТНЫХ ДЕНЕГ

Аннотация

В данной статье рассматривается, что одной из важнейших задач современности являются особенности использования зарубежного опыта в развитии местных финансов, формирование отношений эффективного использования местных финансовых ресурсов, кредитного обеспечения, инвестиций, бюджетного финансирования, разработки продуктов и услуг на дому и социальных услуг.

Ключевые слова: *бюджет, субвенция, налог.*

Yerzhanova Z.K.¹

¹Baishev University

FEATURES OF THE USE OF FOREIGN EXPERIENCE IN THE DEVELOPMENT OF LOCAL MONEY

Abstract

This article considers that one of the most important tasks of our time are the features of the use of foreign experience in the development of local Finance, the formation of relations of effective use of local financial resources, credit security, investment, budget financing, development of products and services at home and social services.

Key words: *budget, subvention, tax.*

МРНТИ 06.52.17

Есенкелдіқызы С.¹, Баймукашева Ж.З.¹

¹ Учреждение «Баишев университет»

КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТЬ ТОВАРОВ, УСЛУГ, ФАКТОРЫ И УСЛОВИЯ ЕЕ ОБЕСПЕЧЕНИЯ

Аннотация

Данная статья раскрывает конкурентоспособность предприятия и её роль в современных условиях. Делается акцент на необходимость повышения конкурентоспособности современного предприятия и приводятся конкретные рекомендации по повышению его конкурентоспособности.

Ключевые слова: *Конкурентоспособность продукции, товар, рыночная*

экономика, платежеспособность, финансовая устойчивость, инвестиционная привлекательность.

Конкурентоспособность продукции и конкурентоспособность предприятия–производителя продукции соотносятся между собой как часть и целое. Возможность компании конкурировать на определённом товарном рынке непосредственно зависит от конкурентоспособности товара и совокупности экономических методов деятельности предприятия, оказывающих воздействие на результаты конкурентной борьбы.

Поскольку конкуренция предприятий на рынке принимает вид конкуренции самой продукции, возрастает значение свойств, сообщаемых продукцией предприятия, изготовившего и продающего её на мировом рынке.

Для того, чтобы более полно осветить сущность конкурентоспособности продукции, на наш взгляд, необходимо дать как можно полное представление о продукции (товаре).

Как известно, товар – главный объект на рынке. Он имеет стоимость и потребительную стоимость (или ценность), обладает определенным качеством, техническим уровнем и надежностью, задаваемой потребителями полезностью, показателями эффективности в производстве и потреблении, другими весьма важными характеристиками. Именно в товаре находят отражение все особенности и противоречия рыночных отношений в экономике. Товар – точный индикатор экономической силы и активности производителя. Действенность факторов, определяющих позиции производителя, проверяются в процессе конкурентного соперничества товаров в условиях развитого рыночного механизма, позволяющего выявить отличия данного товара от товара – конкурента как по степени соответствия конкретной общественной потребности, так и по затратам на ее удовлетворение. Для этого товар должен обладать определенной конкурентоспособностью.

Конкурентоспособность товара – это такой уровень его экономическо-технических, эксплуатационных параметров, который позволяет выдержать соперничество (конкуренцию) с другими аналогичными товарами на рынке.

В условиях рыночной экономики конкурентоспособность товара это главный фактор успеха. Конкурентоспособность товара предполагает оптимальное сочетание качества, цены, дизайна и возможности послепродажного обслуживания. В связи с чем, одним из важнейших показателей конкурентоспособности предприятия, особенно для производителя, является конкурентоспособность его продукции.

Конкурентоспособность товаров зависит от ряда факторов, в связи с чем, понятие конкурентоспособность достаточно ёмкое. Конкурентоспособность рассматривают, как способность товаров быть проданными. Чтобы удовлетворить различные потребности покупатель приобретает товары, качество и потребительские свойства товаров которых и способны удовлетворить эту потребность. Поэтому конкурентоспособность товаров

можно считать и рядом качеств, обеспечивающих преимущества товару на рынке и содействующих его успешному сбыту.

При сравнении групповых потребительских свойств и факторе в конкурентоспособности можно провести аналогию (таблица 1).

Таблица 1 – Сравнение потребительских свойств и конкурентоспособности

Групповые потребительские свойства	Факторы конкурентоспособности
Социальные	Престижность
Функциональные	Технические параметры
Эргономические	Сервисные возможности
Надежность	Имидж фирмы
Безопасность	Имидж фирмы
Эстетические	Дизайн
	Послепродажное время
	Цена покупки и потребления

Рассматривая конкурентоспособность в данном аспекте, можно сказать о том, что конкурентоспособность это более товароведное понятие чем какой-либо другой науки.

В этой связи и по причине того, какое значение принимает конкурентоспособность на этапе становления цивилизованного рынка и по тому, как оно связано с потребительскими свойствами данное понятие можно рассматривать, как новое потребительское свойство с конкретными показателями, которые характеризуют, товары со всех точек зрения.

Конкурентоспособность можно рассматривать и как комплексное свойство, характеризующее способность товара обладать определенной предпочтительностью для потребления с различных точек зрения, как социальных, функциональных, так и экономических. Таким образом «конкурентоспособность» – совокупность только конкретных свойств, которые представляют несомненный интерес для покупателя. Конкурентоспособность товара – степень его притягательности для потребителя. Это свойство объекта, характеризующее степень удовлетворения конкретной потребности по сравнению с лучшими аналогичными объектами, представленными на данном рынке.

Конкурентоспособность товара определяется совокупностью только тех конкретных свойств, которые представляют несомненный интерес для данного покупателя и обеспечивают удовлетворение данной потребности. Товар с более высоким уровнем качества может быть менее конкурентоспособным, если значительно повысить его стоимость за счет придания товарам новых свойств, не представляющих существенного интереса для основной группы его покупателей.

Для того чтобы товар был приемлемым для покупателя, он должен обладать набором определенных характеристик. Существуют следующие основные параметры, характеризующие конкурентоспособность товара (рисунок 1):

Рисунок 1. Параметры конкурентоспособности товара

Существует много факторов, определяющих конкурентоспособность товара. Современному предпринимателю, чтобы выжить и процветать, необходимо постоянно следить за поставщиками, потребителями и другими силами, определяющими конкуренцию.

Конкурентоспособность товара – комплекс потребительских стоимостных характеристик товара, определяющих его предпочтительность для потребителя по сравнению с аналогичными товарам: других отечественных и зарубежных предприятий. Кодексу Республики Казахстан "О налогах и других обязательных платежах в бюджет". [1]

Технические параметры включают:

– параметры назначения – свойства товара, определяющие области применения и функции, которые он предназначен выполнять (например, швейное производство, перевозка грузов, обработка сельхозпродукции);

Эргономические параметры, характеризующие, соответствие товара свойствам человеческого организма в процессе выполнения различных операций (трудовых, отдыха);

Конструктивные параметры, отражающие конструктивно технологические решения, присущие данным изделиям и обеспечивающие определенные свойства товаров (надежность, долговечность, ремонтпригодность и т.п.);

Эстетические параметры, характеризующие внешнее восприятие товара (цвет, мода, стиль).

Нормативные параметры. Они характеризуют, свойства товара, регламентируемые обязательными нормами стандартов на рынке, где его предполагается продавать. В случае несоответствия товара действующим обязательным нормам он не может использоваться для удовлетворения существующей потребности.

Экономические параметры. Они связаны с затратами покупателя на продукцию. К ним относятся: цена товара, затраты на транспортировку и хранение, монтаж и наладку, а также все текущие эксплуатационные затраты.

Платежеспособность, кредитоспособность фирмы и условия кредитования, структура капитала, рентабельность предприятия.

Таким образом, оценка конкурентоспособности предприятия на конкретном рынке или его сегменте основывается на тщательном анализе технологических, производственных, финансовых и сбытовых возможностей предприятия. Она (оценка) призвана определить потенциальные возможности предприятия и мероприятия, которые предприятию необходимо предпринять для обеспечения конкурентных позиций на конкретном рынке. Такая оценка должна характеризовать:

- потребность в капиталовложениях фактически и на перспективу как в целом, так и по отдельным видам продукции и конкретным направлениям затрат;

- ассортимент конкурентной продукции, ее объемы и стоимость («продуктовая дифференциация»);

- потребность в средствах на формирование спроса и стимулирование сбыта;

- организация сбытовой сети;

- перечень мер и приемов, которыми фирма может обеспечить себе преимущество на рынке;

- создание благоприятного представления о фирме у покупателя; воздействие товарного знака фирмы на привлечение внимания покупателей к ее продукции;

- выпуск высококачественной и надежной продукции;

- постоянное обновление продукции на основе собственных разработок и изобретений, обеспечение патентной защиты;

- добросовестное и четкое выполнение обязательств по сделкам в отношении сроков поставок товаров и услуг.

Результаты маркетингового исследования берутся за основу при разработке стратегии фирмы, ее технической, ассортиментной и сбытовой политики.[3]

Данный метод определения критерия эффективной конкуренции называют функциональным. Главную роль здесь играют экономические показатели деятельности фирм: соотношение издержки-цены, догрузка производственных мощностей, объемы выпуска продукции, норма прибыли и т.д. Этот метод позволяет в определенных пределах строить заключения относительно всей отрасли, региона. Примером определения конкурентоспособности всей отрасли

может служить деятельность известной консультационной американской фирмы «ДанЭндБрэдетрит», которая рассчитывает на основании показателей рыночной деятельности обобщенные данные для отрасли.

Функциональный метод позволяет также оценить конкурентоспособность отдельных предприятий или их групп, являющихся составными частями фирм.

Теория международного маркетинга позволяет изучить влияние внешних условий на конкурентоспособность фирмы. Возможности завоевания фирмой любого рынка зависят не только от внутренних факторов, но и от складывающихся на рынке обстоятельств

Конкурентоспособность предприятия характеризуется его потенциальными возможностями обеспечивать доходность своего бизнеса в долгосрочной перспективе. Так же важно отметить, что конкурентоспособность является агрегированным показателем, содержащим в себе как характеристики самого хозяйствующего субъекта, так и выпускаемого продукта или услуги.

Успешно функционирующая организация не только извлекает текущие доходы, но и обеспечивает развитие всех указанных выше потенциалов. Внешне конкурентоспособность организации проявляется как его платежеспособность, финансовая устойчивость, инвестиционная привлекательность. Для оценки конкурентоспособности могут быть использованы методики финансового анализа и другие методы количественного и качественного анализа хозяйственной деятельности.

Важно отметить, что конкурентоспособность товара или услуги, выпускаемой предприятием, является одной из главных составляющих его успеха на рынке.[4].

Список использованной литературы

1. Хайек, Ф. Дорога к рабству: учебник /Ф. Хайек.– М.:Прогресс, 2008. – 197 с.
2. Шумпетер, Й. Теория экономического развития: учебник / Общ.ред. Мысейковского А.Г. – М.: Прогресс, 2002. – 453 с.
3. Ойкен, В. Основы национальной экономики: учебник /В. Ойкен. - М.:Экономика, 1996.–201с.
4. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии: учебник / К. Маркс. – М.: Прогресс, 1978. – 197 с.

*Есенкелдіқызы С¹, Баймукашева Ж.З²
¹«Баишев университеті» мекемесі*

ТАУАРЛАРДЫҢ, КӨРСЕТІЛЕТІН ҚЫЗМЕТТЕРДІҢ БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІЛІГІ, ОНЫ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ ФАКТОРЛАРЫ МЕН ШАРТТАРЫ

Аннотация

Бұл мақала кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігін және оның қазіргі жағдайдағы ролін ашады. Қазіргі заманғы кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігін

арттыру қажеттілігіне баса назар аударылады және оның бәсекеге қабілеттілігін арттыру бойынша нақты ұсыныстар келтіріледі.

Кілт сөздер: өнімнің бәсекеге қабілеттілігі, тауар, нарықтық экономика, төлем қабілеттілігі, қаржылық тұрақтылық, инвестициялық тартымдылық.

Esengeldieva S¹, Baimukasheva Zh²
¹ Baishev University

THE COMPETITIVENESS OF GOODS, SERVICES, FACTORS AND CONDITIONS OF ITS PROVIDING

Abstract

This article reveals the competitiveness of the enterprise and its role in modern conditions. Particular attention is paid to the need to improve the competitiveness of modern enterprises and specific proposals to improve its competitiveness.

Key words: *product competitiveness, product, market economy, solvency, financial stability, investment attractiveness.*

МРНТИ 06.35.31

Есентаева Г.Н.¹, Конакова Г.М.¹
¹ Учреждение «Байшев университет»

ОСОБЕННОСТИ АВТОМАТИЗИРОВАННОЙ СИСТЕМЫ БУХГАЛТЕРСКОГО УЧЕТА

Аннотация

«1С: Бухгалтерия» - это универсальная бухгалтерская программа, используемая от малых предприятий широкого спектра и до крупных предприятий, ориентированная на производственную, непроизводственную, строительную, торговую, различные сферы деятельности.

Ключевые слова: *система, автоматизация, бухгалтерский учет, программа, 1С:Бухгалтерия.*

Внедрение новых технологий, постоянный поиск новых путей и адаптирование эффективных методов производства и управления - залог успешного предпринимательства. Компьютеризированный бухгалтерский учет относится к одному из таких методов. Его называют наиболее универсальным инструментом ведения современного бизнеса; некоторые считают его спасательным кругом для бухгалтерии.

В основу современных пакетов компьютеризации бухгалтерского дела положены следующие системы:

- интегрированная система - система, которая осуществляет централизованный сбор и распределение данных между различными подсистемами, такими как расчет заработной платы, счета к получению, счета к оплате, ведение инвентарной стоимости и Главной книги, стоимость работ и т. д.;

- система реального времени - обеспечивает автоматическое обновление данных во всей системе при изменении данных в одной из подсистем.

Причина, по которой компании внедряют интегрированные системы реального времени, заключается в том, что они обеспечивают наилучший ежедневный контроль потока денежной массы и помогают осуществлять ежедневную корректировку деятельности.

В настоящее время рынок программных продуктов предлагает широкий перечень прикладных программ для автоматизации бухгалтерского дела. В последние годы создаются разнообразные фирмы, предлагающие разработки в данном направлении. В связи с этим возникают проблемы сертификации программ бухгалтерского учета на соответствие их системе общепризнанных требований.

Разработки по автоматизации бухгалтерского дела ведутся по трем направлениям:

- комплексная автоматизация бухгалтерского учета для малого бизнеса;
- комплексная автоматизация крупных организаций;
- автоматизация отдельных участков учета.

Программные продукты, реализующие первое популярны. Они обязательно обеспечивают:

- ведение Книги учета хозяйственных операций и Главной книги;
- составление баланса;
- заполнение первичных бухгалтерских документов;
- формирование различных вторичных документов.

Эти программы предназначены для непрофессионального пользователя и не требуют специального сопровождения. Программные системы второго класса представляют собой функционально завершенное программное обеспечение автоматизированного рабочего места по бухгалтерскому учету с многоуровневым аналитическим учетом. Очень широко представлены на рынке программы, обеспечивающие автоматизацию отдельных, участков учета - "Склад", "Зарплата", "Банк", "Учет основных средств" и т. д.

Они не решают проблем комплексной автоматизации бухгалтерского учета предприятия, но облегчают труд бухгалтеров. В последнее время появились разработки нового класса, обеспечивающие анализ хозяйственной деятельности и автоматизацию аудиторской деятельности. Это направление имеет большие перспективы. Большой интерес к нему проявляют банки, инвестиционные фонды, страховые компании. Очень интересным является такое направление, как информационные справочные системы по бухгалтерскому учету, аудиту, налогообложению.

Автоматизированная программа "1С:Бухгалтерия" в последнее десятилетие стала, можно сказать, индустриальным стандартом в области

учётных решений. Программы 1С на сегодняшний день - это линейка современных продуктов делового назначения, разработанных на технологической платформе «1С:Предприятие» версий 8.2 и 8.3. Комплекс решений предназначен для автоматизации ведения налогового, бухгалтерского, оперативного, производственного и управленческого учета, расчета заработной платы и реализации кадровой политики.

Отраслевые решения 1С 8 разработаны с учетом особенностей бизнес-процессов на предприятиях конкретной сферы деятельности, что позволяет выполнять проекты автоматизации с минимальными затратами на доработку программного продукта, а также его постобслуживание. Достоинствами решений 1С являются широкий ассортимент, высокая надежность и регулярно выходящие обновления.

Любая современная организация стремится к успеху и развитию бизнеса в целом. Сегодня без структуризации и автоматизации ключевых бизнес-процессов эффективная работа немыслима. Внутренний учет, контроль и управление предприятием, взаимодействие с клиентами и партнерами, отношения с финансово - кредитными учреждениями-вся текущая деятельность компаний связана с постоянным использованием автоматизированных информационных систем.

Благодаря непрерывной оптимизации автоматизированная программа бухгалтерского учета сегодня – это действенный инструмент управления, источник структурированной информации о работе компании в режиме реального времени, позволяющий полностью контролировать хозяйственную и финансовую деятельность.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Назарова, В.Л., Жапбарханова, М.С. Бухгалтерлік есеп: оқулық / В.Л. Назарова. - Алматы: Экономика, 2012.- 623б.
2. Миржақыпова, С.Т., Аппақова, Г.Н. Основы бухгалтерского учета: учебное пособие для вузов/ С.Т. Миржақыпова. – Алматы: «Издательство Экономика», 2009.-186с.
3. Миржақыпова, С.Т. Банктегі бухгалтерлік есеп: оқулық/ С.Т. Миржақыпова.- Алматы, 2009.

*Есентаева Г.Н.¹, Конакова Г.М.¹
¹«Баишев университеті» мекемесі*

БУХГАЛТЕРЛІК ЕСЕПТІҢ АВТОМАТТАНДЫРЫЛҒАН ЖҮЙЕСІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аннотация

«1С:Бухгалтерия» - бұл қолданылу мүмкіндігі кең спектрлі шағын кәсіпорындардан бастап, өте ірі кәсіпорындарға дейін, өндірістік, өндірістік

емес, құрылыс, сауда, әр түрлі жұмыс саласына бағытталған әмбебап бухгалтерлік бағдарлама.

Кілт сөздер: *жүйе, автоматтандыру, бухгалтерлік есеп, бағдарлама, ІС:Бухгалтерия*

*Yessentayeva G.N.¹, Konakova G.M.¹
¹Baishev University*

FEATURES OF THE AUTOMATED ACCOUNTING SYSTEM

Annotation

«IC Accounting» is a universal accounting software, focused on a wide range of possible applications- from small to very large enterprises, the various areas of activity- manufacturing, non-manufacturing, construction and trade.

Keywords: *system, automation, Accounting, Program, IC Accounting*

МРНТИ 06.77.64

*Кайыргалиева М.Г.¹
¹«Баишев университеті» мекемесі*

ЕҢБЕК НАРЫҒЫНДАҒЫ ЖАСТАР ЖҰМЫССЫЗДЫҒЫ МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӘНЕ ОНЫ ШЕШУ ЖОЛДАРЫ

Аннотация

Бұл мақалада айрықша әлеуметтік топ болып саналатын жастардың жұмыссыздық мәселесі қарастырылған. Жастарды жұмыспен қамту қазіргі дағдарыс кезіндегі маңызды мәселе болып табылады. Сонымен қатар жастар жұмыссыздығын шешу бойынша ұсыныстар айтылған.

Кілт сөздер: *еңбек нарығы, әлеуметтік мәселе, жастар жұмыссыздығы.*

Кез келген қоғамның жаңару мен даму болашағы жастарға байланысты, өйткені олар - мемлекеттің ең басты стратегиялық әрі әлеуметтік ресурстарының бірі. Жастар қай салада болмасын жаңа ойлардың желісін жақсартуға бағытталумен үйлесетін болса айрықша әлеуметтік топ ретінде жігерлілік, белсенділік танытады.

Нарықтық экономиканың қалыптасуына әсер ететін, қаржылық нарықтық инфрақұрылым шарттары әлі де болса жеткіліксіздігінен, көптеген әлеуметтік проблемалар, соның ішінде, еңбек және жұмыспен қамту саласында көптеген кемшіліктер орын ала бастады. Отандық өндірістің дамуына ықпалын тигізетін

экономикалық және қаржылық механизмдерінің жетіспеушілігі кейбір аудандарда әлеуметтік қақтығыстың пайда болуына әкеліп соқтырды, яғни кедейшілік пен жоқшылыққа әкелді.

Бүгінгі таңда ел дамуындағы ең өзекті мәселелердің бірі - мемлекеттің жастарға деген жаңаша қарым-қатынасын қалыптастыру болып табылады. Сондықтан да мемлекетті басқаруда жастардың белсенді қатысуы қажет және барлық қоғам үшін олардың қатысуымен маңызды шешімдер қабылдауды ұйғару керек.

Елбасы Н.Ә.Назарбаев «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауында «Мемлекет қоғамның әлеуметтік жағдайы төмен топтарына – зейнеткерлерге, мүгедектерге, еңбекке жарамсыздарға, науқас балаларға және т.б. атаулы көмек үшін толық жауапкершілік алатын болады. Бізде жұмыссыздарды оқыту мен қайта даярлаудың еңбек нарығына бейімделген айқын бағдарламалары болуы керек. Мемлекет жұмыссыздарға әлеуметтік қолдауды бұл санатқа жататын адам жаңа мамандық игеріп, қайта даярлықтан өтуге бет бұрған жағдайда көрсетуі керек. Жұмыс берушілер халықтың әлеуметтік жағдайы төмен топтарын жұмысқа белсене тартып, оларды еңбекақымен қамтамасыз ететіндей жағдай туғызу қажеттігі маңызды», – деп атап көрсетті [1].

Мемлекет басшысы басқа да шараларда бірнеше мәрте атап көрсеткеніндей, жұмыспен қамту саясаты кедейлікті еңсеру мен адамдардың әл-ауқатын арттыруда ең негізгі құрал болып отыр.

Қазақстандағы жастарды жұмыспен қамту мәселесі қазіргі дағдарыс кезіндегі ең негізгі және маңызды мәселе болып табылады. Себебі нағыз әлеуметтік-экономикалық, этникалық проблема, бұл – жастардың жұмыссыздық мәселесі, олардың жұмыспен қамтылмауы. Өйткені, жастар жұмыссыздыққа ұшырап, өз қажеттіліктерін қанағаттандыра алмау себебінен әрқилы әлеуметтік те, экономикалық та және тағы да басқа проблемаларға тап болады. Ал бұл адамның дамуын, отбасының дамуын, отбасы жалпы қоғамның бір бөлігі саналатындықтан, қоғамның дамуын, тұтастай алғанда Қазақстан қоғамының үздіксіз дамуына кесірін тигізеді [2].

Жастарды жұмыспен қамтудың белсенді саясатын жүргізу Қазақстан Республикасының Үкіметі қызметінің негізгі әлеуметтік басымдықтарының бірі болып табылады. Жұмыспен қамтуды қамтамасыз ету – халықты әлеуметтік қорғаудың негізі, адам ресурстары әлеуетін дамыту және іске асырудың маңызды шарты, қоғамдық байлықтың артуы мен өмір сүру сапасын жақсартудың басты құралы.

Еңбек нарығын реттеудің әлеуметтік-экономикалық, ұйымдастырушылық-инфрақұрылымдық қызмет ету тетіктерін жетілдіру, облыс тұрғындарын жұмыспен қамту, әлеуметтік қорғаудың белсенді формасы ретінде жұмыссыздарды кәсіби даярлау және қайта даярлау, қоғамдық бағдарлама жасау негізгі өзекті мәселелердің бірі болып отыр және бұл мәселе ол өз кезегінде ғылыми тұрғыдан зерттеуді талап етеді [3].

Нарықтық қатынастардың дамуы жұмыс күшіне деген сұраныс пен ұсынысты реттеу, еңбек қатынастары жүйесін реформалау мен жұмыс орындарының сапалық сипаттамаларының артуы, кәсіби білім беру жүйесінің жаңа экономикалық жағдайға бейімделуімен байланысты еңбек нарығында туындайтын мәселелерді зерттеуді көздейді.

Қазақстанда жастар жұмыссыздығы бойынша әлемдегі ең төменгі көрсеткіштердің бірі қалыптасып отыр. Жастар арасындағы жұмыссыздықтың төменгі көрсеткіші тұрғысында Қазақстан ТМД арасында бірінші орында (5,4 пайыз). Осы орайда Әзербайжанда оның деңгейі 10,3 пайыз болса, Беларусьте - 9,7 пайыз, Қырғызстанда - 13,5 пайыз, Молдовада - 9,9 пайыз, Ресейде - 9,6 пайыз, Тәжікстанда - 15,5 пайыз, ал Украинада бұл көрсеткіш 12,9 пайыз деңгейінде болған. Сонымен қатар бұл бағытта Армениядағы жағдай қиындау, яғни ондағы жастар жұмыссыздығы 29,4 пайызға жеткен [3].

Елімізде жыл сайын көптеген қаржы жұмыссыздық мәселесін жоюға жұмсалады. 2017 жылы мемлекет қайта даярлау курстары үшін 14 жарым миллиард теңге бөлген, бұл қаржыға 100 мыңнан астам адам оқыған. Дегенмен соның 58 пайызға жуығы ғана жұмыс тапқан. Ал 2018 жылы Үкімет бюджеттен 110 млрд теңге қарастырылып, нәтижесінде бірінші жартыжылдықта 30 мың адам қайта даярлау курсынан өткен. Соның өзінде еліміздегі жұмыссыздар саны 440 мың адамнан асты. Демек еңбекке қабілетті халықтың 5 пайызы жұмыс таппай, бос жүр. 2018 жылы жастар арасындағы жұмыссыздық деңгейі 3,8% немесе 82 мың адамды құрайды [4].

Жастар жұмыссыздығына байланысты елімізде орын алып отырған осындай өзекті мәселелерге байланысты жастардың әлеуметтік, зияткерлік, мәдени және экономикалық дамуын жүзеге асыру үшін мемлекет жағдай жасап, бірнеше бағдарламалар ұсынған болатын, атап айтсақ, «Жұмыспен қамту-2020», "Бизнестің жол картасы-2020" бағдарламалары, білім саласында жас мамандарды ауылға тартуды көздейтін "Дипломмен ауылға" бағдарламасы, шетелде білім алуға мүмкіндік беретін "Болашақ" халықаралық стипендиясы, студент жастарға арналған "Серпін" әлеуметтік бағдарламасы жүзеге асырылып келеді. 2014 жылдан бастап жүзеге асырылып келе жатқан "Серпін" бағдарламасының мақсаты – еліміздің кейбір өңірлерінің жастарын маман тапшылығына байланысты оқытып, жұмысқа орналастыру. Бұл жастарға әлеуметтік жағынан қаржылық қолдау болса, екінші жағынан, жастар арасындағы жұмыссыздықтың азаюына да септігін тигізеді.

Алдағы уақытта жастар мемлекетіміздің көрсетіп отырған барлық мүмкіншіліктерін пайдалана отырып, жаңа талаптарға бейімделіп, еңбек, саяси және құқықтық өмір сүру салаларындағы білім, құндылықтар мен дәстүрлер жүйесін меңгеруі қажет.

Президенттің бастамасымен 2019 жыл жастар жылы деп жариялануы өте құптарлық жағдай. Сол сияқты елдің болашағы жастар дейтін болсақ, жастарды қолдап, оларды баспанамен қамтамасыз етуге бағытталған "7-20-25" бағдарламасы әр жасқа ыңғайлы шарттармен баспана алуға мүмкіндік береді.

Жастарды қолдау мақсатында түрлі деңгейде айтарлықтай бірнеше шаралар ұйымдастырылып отырғанымен, елімізде жұмыссыз адамдардың, соның ішінде жұмыссыз жастар санының азаймауы өзекті мәселе болып отырғандығы байқалып тұр.

Нарықтық қатынастардың құрылу кезеңіндегі мемлекеттік әлеуметтік саясаттың ең негізгі міндеттерінің бірі - жұмыспен қамтылғандарды жұмыссыздықтан сақтандыру болып есептеледі. Бұл жүйе дамыған мемлекеттерде алдыңғы жүз жылдықта белсенді қолданылған. Экономикасы жаңа дамып келе жатқан елдерде, яғни, Қазақстан Республикасында бұл жүйе төменгі дәрежеде дамыған. Қазіргі кезде бұл жүйе әлі теориялық және тәжірибелік негізде толық зерттелмеген.

Сондықтан да қазіргі кезде экономиканың нақты секторында жұмыссыздықпен күресу проблемасын жаңа жұмыс орындарының құрылуымен, жұмыспен қамту саясатын үздіксіз және белсенді жүргізілуімен, жұмыссыздықтан сақтандыру жоспарларымен шешу керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Н.Ә.Назарбаев «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы, 2012жыл 14 желтоқсан, Астана қ.
2. Траисова Т.Н., Ержанова Ж.Қ., Траисова А.Б. Еңбек нарығы экономикасы: оқу құралы / Т.Н.Траисова. – Алматы: «Бастау», 2016. – 92-95 б.
3. Шестаков М. Жастарды жұмыспен қамтудағы әлеуметтік-экономикалық мәселелер: себебі және шешу жолдары. Қазақстандағы еңбек: 2011. №12, -28-35 бет.

Кайыргалиева М.Г.¹

¹ *Учреждение «Башиев университет»*

ВОПРОСЫ МОЛОДЕЖНОЙ БЕЗРАБОТИЦЫ НА РЫНКЕ ТРУДА И ПУТИ ИХ РЕШЕНИЯ

Аннотация

В данной статье рассматривается проблема молодежной безработицы, которая является особой социальной группой. Занятость молодежи является важной проблемой в современном кризисе. Также высказаны предложения по решению молодежной безработицы.

Ключевые слова: *рынок труда, социальная проблема, молодежная безработица.*

Kaiyrgaliyeva M.G.¹
¹Baishev university

ISSUES OF YOUTH UNEMPLOYMENT IN THE LABOUR MARKET AND THEIR SOLUTIONS

Abstract

This article deals with the problem of youth unemployment, which is a special social group. Youth employment is an important issue in the current crisis. There were also proposals to address youth unemployment.

Key words: *labor market, social problem, youth unemployment*

МРНТИ 06.35.31

Кенбейлова Г.А.¹, Даулетова Р.С.¹
¹«Баишев университет» мекемесі

НАРЫҚТЫҚ ЖАҒДАЙДАҒЫ БУХГАЛТЕРЛІК ЕСЕПТЕМЕНІҢ ҚҰРАЛУЫ МЕН МАҢЫЗЫ

Аннотация

Мақалада экономиканы басқарудың жетіле түсуі, нарықтық қатынастардың қалыптасуы, меншіктің әр түрлі нысандарын пайдалану, шетелдік әріптестердің қатысуымен бірлескен кәсіпорындарды құрумен байланысты халықаралық стандарттарға қарай бағыт алудағы бухгалтерлік есептің атқаратын рөлі мен мәнінің ашылған.

Кілт сөздер: *бухгалтерлік есеп, қаржылық есеп, ҚЕХС, қаржылық ақпарат, кәсіпорын*

Еліміздің жоспарлы экономикадан нарықтық қатынастарға көшуіне байланысты, экономикамыздың барлық секторларында да реформалаудың қажеттілігі туды. Бұл реформалардан бухгалтерлік есеп жүйесі де қалыс қалған жоқ. Сондықтанда, Қазақстан Республикасының қазіргі кездегі дамуы бухгалтерлік есеп жүйесін реформалаумен сипатталады. Елдегі нарықтық қатынастар дамуының стратегиялық бағыты есеп пен есептік ақпараттың сапасына айрықша талаптар қоюда. Сондықтан бухгалтерлік есептің теориялық негіздерін жас мамандардың жақсы меңгеруі олардың кәсіби дайындығы мен іскерлік қабілеттерін қалыптастыруда маңызы зор болмақ. Осы проблемалардың шешімі бухгалтерлік есептің теориялық және әдістемелік қағидаларының бұдан былайға дамуымен байланысты.

Экономиканы басқарудың жетіле түсуі, нарықтық қатынастардың қалыптасуы, меншіктің әр түрлі нысандарын пайдалану, шетелдік әріптестердің қатысуымен бірлескен кәсіпорындарды құру, халықаралық стандарттарға қарай бағыт алу бухгалтерлік есептің атқаратын рөлі мен мәнінің алдағы уақытта да арта түсетінін білдіреді. Осының нәтижесі ретінде Қазақстан Республикасы «Бухгалтерлік есеп және қаржылық есеп беру туралы» 27.02.2007 № 2732 Заңын атап өтуімізге болады.

Бухгалтерлік есеп оның алдына қойған міндеттерін орындай алатындай болып ұйымдастырылуы керек.

Қазақстан Республикасындағы бухгалтерлік есеп пен есеп беру туралы Ережесіне сәйкес:

- Жедел басшылық ету мен басқаруға, сондай-ақ инвесторлардың, жеткізушілердің, сатып алушылардың, кредиторлардың, салық және банк органдарының пайдаланылуына қажетті шаруашылық процестері мен кәсіпорындардың, мекемелердің қызмет нәтижелері туралы толық және шынайы ақпараттарды қалыптастыру;

- Мүліктердің қолда бары мен қозғалысына, материалдық, еңбектің және қаржылық ресурстардың бекітілген нормаларға, нормативтерге, сметаларға сәйкес жұмсалыуына бақылауды қамтамасыз ету;

- Қаржы – шаруашылық қызметіндегі жағымсыз құбылыстар жайында мерзімді ескертулер жасау. Ішкі шаруашылық резервтерді анықтау және жұмылдыру бухгалтерлік есептің басты міндеттері болып табылады.

Бухгалтерлік есептің алдына қойылған міндеттерді орындауы үшін ол мынадай талаптарға сай болуы тиіс:

1. Ақпаратты берудің мерзімділігі шаруашылық қызметіне жедел басшылық етуге, міндеттерді орындауға, ағымдағы жұмыстың кемшіліктерін, ресурстар шығынының нормадан ауытқуын анықтауға бақылауды жүзеге асыруға және т.б. үшін қажет. Бұл талапты жүзеге асырған кезде есептік ақпаратты ны пайдаохникаөңдеу және алу үшін есептегіш техниканы пайдаланудың маңызы зор.

2. Есептік (нақты) көрсеткіштердің жоспар (тапсырма) көрсеткіштерімен салыстырымдылығы белгіленген көрсеткіштердің есеп деректерімен байланысын қамтамасыз етеді және осы көрсеткіштердің орындалуына мерзімді бақылау жасауды қамтамасыз етеді.

3. Дәлдік, объективтілік және қатаң негізді болу ескерілген барлық деректер дұрыс, дәл есептелген, тиісті құжаттармен негізделген бөлу керектігін аңғартады.

4. Толықтық есеп кәсіпорынның шаруашылық қызметіне толық сипат беруге тиісті. Сонда ғана шаруашылықты басқару кезінде оның деректерін қолданудан пайда болмақ.

5. Үнемділік. Бухгалтерлік есеп басқару мен басшылық етуге қажетті барлық көрсеткіштерді аз шығын жұмсау жолымен алуды қамтамасыз еңбегін машиналыққа ауыстыру және есеп қызметкерлерінің іскерлік біліктілігін

арттыруға мүмкіндік жасайды. Мұның барлығы басқару аппаратын қысқартуға бағытталған.

6. Есептің қарапайымдылығы мен қолайлы болуы алынған ақпараттың мәнін ұжымның әрбір мүшесінің түсінуіне, басқару үшін есептің деректерін пайдалану мүмкіндігіне, резервтерді іздеуге, қаржы жағдайын нығайту жөніндегі ұсыныстар әзірлеуге себепкер болады.

Қаржылық есеп субъект (кәсіпорын, ұйым) қызметіндегі жасалған жұмыстар мен шаруашылық операцияларының түпкілікті қаржылық нәтижесін көрсетеді. Субъектінің қаржылық жағдайын сипаттайтын элементтердің активтері, міндеттемелерге және жеке меншік капиталға топтастыруға болады. Топтастырылған ақпараттар қолда бар экономикалық ресурстарды, субъектінің оларды өркендеуге және бақылауға қабілеті жететінін ашып көрсетеді.

Қаржылық есеп беру басқарушы органдардың жұмысын және субъектінің ресурстарын, міндеттемелерін және ақша қаражаттарының болашақтағы ағындарын бағалауға, несие беру бойынша шешімдерге және инвестициялық қызметтерді қабылдауға пайдалы ақпараттарды береді.

Есеп беру мәліметтерін кәсіпорынның тиімділігін бағалау үшін, сондай-ақ шаруашылық қызметін талдау үшін сыртқы пайдаланушылар пайдаланады.

Осымен қоса, есеп беру кәсіпорынның шаруашылық қызметін жедел басқару үшін қажет және ол болашақ кезеңдерді жоспарлау мен болжау үшін басты база болып табылады.

Есеп беруге қойылатын негізгі талаптар: кәсіпорын қызметінің нәтижесін анық және объективті көрсету, барлық көрсеткіштерді бір-бірімен қатаң түрде үйлестіру, бухгалтерлік пен жедел-статистикалық есеп берудің сабақтастығын сақтау, әдістемелік және басқа да ережелерді сақтау болып табылады.

Бұрмаланған есеп бергені үшін кәсіпорынның басшысы мен бас бухгалтері ҚР-ның әрекет етіп тұрған заңдарына сәйкес жауап береді.

Қаржылық есеп берудің мақсаты пайдаланушыларды есептік кезеңдегі қызметінің нәтижесі мен қаржылық жағдайы туралы пайдалы, әрі мәнді және сенімді ақпараттармен қамтамасыз ету болып табылады.

Қаржылық ақпаратты пайдаланушылар екі топқа бөлінеді:

- Ішкі;
- Сыртқы.

Сыртқы пайдаланушылар екі категорияға бөлінеді:

Субъект қызметіне тікелей қаржылық мүддесі бар:

- Қазіргі және болуы ықтимал инвесторлар;
- Қазіргі және болуы ықтимал кредиторлар.

Субъект қызметіне жанама қаржылық мүддесі бар:

- Мемлекеттік кірістер басқармасы;
- Реттеуші органдар;
- Статистикалық органдар;
- Басқа топтар (аудиторлар, кеңесшілер, тұтынушылар топтары)

Қаржылық есеп беру өткен кезеңдердің мәліметтерімен салыстырылады. Есеп беру ҚР-ның валютасында жасалады, өлшем бірлігі – мың теңге. Жылдық

есеп берудің есептік кезеңі болып толық, күнтізбелік жыл саналады, ал жаңадан құрылған субъектілер үшін – заңд тұлға ретінде статусын алған күннен бастап есепті жылдың 31-ші желтоқсанына дейін саналады. Меншік иесінің есеп берудің басқа да кезеңдігін белгілеуге құқығы бар.

Қаржылық есеп берудің Халықаралық стандарттары комитеті барлық жерде қабылданып, ұстану үшін 41 ҚЕХС жете зерттеп, жасап, жариялады және ұсынды.

ХҚЕС-на өту күні – Ерте кезеңнің ең басы. Бұл кезеңде ұйым ХҚЕС бойынша өзінің алғашқы қаржы есептемесінде ХҚЕС-на сәйкес толық салыстырмалы ақпаратты ұсынады.

ХҚЕС бойынша алғашқы қаржы есептемесі – ХҚЕС-тың сәйкестігі туралы түсінікті және сөзсіз мәлімдеме жолымен қаржы есептемесінің халықаралық стандарттарын (ХҚЕС) ұйым мақұлдаған алғашқы жылдық қаржы есептемесі.

Қаржы есептемесінің халықаралық стандарты (ҚЕХС) – қаржы есептемесінің халықаралық стандарты бойынша Басқарма бекіткен Стандарттар мен Интерпретациялар (түсіндіру).

ҚЕХС бойынша кіріс балансы – ҚЕХС-қа Өту күніндегі ұйым балансы (жарияланған немесе жарияланбаған).

Есеп беру күні – қаржы есептемесі немесе аралық қаржы есептемесі жасалған ақырғы кезеңнің соңы.

2004 жылдың 1 қаңтарынан бастап 1 «Қаржы есептемесінің халықаралық стандарттарының алғаш қолданылуы» ҚЕХС-ын ИТК-8 «ҚЕХС-рын есептік бас негізі ретінде алғаш рет қолдану» ауыстырады.

2004 жылдың 1 қаңтарна дейін халықаралық стандарттарды қолдану мәселесі бірінші рет жеткілікті дәрежеде әзірленбеді.

Қаржы есептемесінің Халықаралық стандарттарын қолдану Есеп саясатындағы Өзгерістер сияқты бірінші рет талқыланды және 8 «Таза табыс (залал), Есеп саясатындағы негізгі қателер мен Өзгерістер» халықаралық стандарттарының талаптарына сәйкес реттеліп отырды.

8 «Таза табыс (залал), Есеп саясатындағы негізгі қателер мен Өзгерістер» халықаралық стандарттарына сәйкес Есеп саясатының Өзгеруі мүмкін.

8 «Таза пайда немесе залал, Есеп саясатындағы негізгі қателермен Өзгерістер» ҚЕХС-на сәйкес есеп саясатының Өзгеруі

Ретроспективті тәсілдеме Перспективті тәсілдеме

Егерде жаңа Есеп саясаты қалайда әрқашан қолданылатын болса, жаңа Есеп саясаты осындай баптардың туындаған сәтінен бастап, барлық баптарда қолданылуы тиіс. Есеп саясатының Өзгерген күнінен бастап жаңа Есеп саясаты мәмілелерде немесе оқиғаларда қолданылады.

Ретроспективті тәсілдеме егер жаңа есеп саясаты қалайда әрқашан қолданылатын болса, онда солай жаңа Есеп саясаты барлық оқиғалар мен операцияларға қолданылуы керек деген тұжырымға тоқтайды.

Тиісінше, есепке алудың осындай объектілері туындаған сәтінен бастап, жаңа Есеп саясаты оқиғалар мен операцияларға қолданылуы тиіс.

Жаңа есеп саясатына көшкен күннен бастап орын алған мәмілелерге және оқиғаларға қолданылады, - деп перспективті тәсілдеме тұжырымдайды.

Бірақ солай болғандықтан ҚЕХС 8 «Таза табыс немесе залал, Есеп саясатындағы Өзгерістер мен негізгі қателер» халықаралық стандартқа көшудің түгелдей әдістемесі болмады, яғни 8халықаралық стандартқа ИТК-8 «ҚЕХС-тың алғаш есепке алудың негізі ретінде қолданылуын» интерпретациялар бойынша тұрақты комитет әзірлеп, енгізген.

ИТК-ның интерпретацияларына сәйкес «ҚЕХС алғаш есеп жүргізудің негізі ретінде қолданылуы» Есеп саясатындағы Өзгерістер халықаралық стандартқа көшудің нәтижесінде ретроспективті түрде жүзеге асырылуы керек.

Сондай бір жолмен, кәсіпорын халықаралық стандарттарды әрқашан қолданып жүргені сияқты, бұл есеп жүргізу объектілерінің халықаралық стандартқа сай көрсетіліп, бағалануын білдіреді.

Ретроспективті тәсілдеменің бұл талабы көшу тәртібін қиындатып қоймай, шынтуайына келгенде халықаралық стандарттың ену жолына да едәуіркедергі болады.

Осы жағдайда назарға ала отырып айтарымыз: халықаралық стандартқа көшу процедурасы өте күрделі процесті алға тартады, сонымен қатар қаржы шығындары мен уақыты талап етеді. Сондай-ақ, халықаралық стандартқа көшудің әдістемесін қайта қарау қажеттілігі анықталып отыр.

Халықаралық стандартқа көшу әдістемесі ретроспективті тәсілдеменің талаптарын онда да, қаржы есептемесіне дайындық кезінде пайда мен шығынның арақатынасын жүзеге асыру принципін есепке ала отырып барлық баптарға, операциялар мен мәмілелерге сақтайды.

Қаржы есептемесінің дайындығы бойынша болатын шығындар пайдаланушылар алатын экономикалық пайданы асырмауы керек.

Халықаралық стандартқа көшу кезінде қажет болатын, қаржы есептемесінің баптарын қайта есептеумен байланысты.

Шығындардың маңызды болатын сондай, тіпті қаржы есептемесінің көптеген баптарына ретроспективті тәсілдемені қолданудың мақсатқа сәйкестілігіне күдік туғызады.

Бұл, ең алдымен негізгі құрал-жабдық объектілеріне келіп тиеді. Өйткені, көптеген кәсіпорындарда қайта бағаланған құн немесе негізгі құрал-жабдықтар объектілерін сатып алу және салу бойынша нақты шеккен шығындардың бастапқы құны сенімді бағалау ретінде қолданылады.

ИТК-8 (интер) «ҚЕХС-тың алғаш есеп жүргізудің негізі ретінде қолданылуы» 1.01.2004 жылға дейін пайдаланылды

ҚЕХС 1 «Қаржы есептемесінің халықаралық стандартын алғаш рет қолдану» 2004 жылдың 1 қаңтарынан бастап қолданысқа енгізілді

Қаржы есептемесінің халықаралық стандартына көшу әдістемесі бойынша жана стандартты енгізу себептері

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының «Бухгалтерлік есеп және қаржылық есептілік туралы» 2007 жылғы 28-ақпандағы № 234-III заңы.
2. «Аудиторлық қызмет туралы» ҚР Заңы 20 қараша 2006 ж. №304-1
3. Богатая И. Н. Бухгалтерский учет: учебное пособие/И. Н. Богатая, Н. Н. Хахонова. – 4 – е изд., перераб. и доп. – Ростов н/д: Феникс, 2007.
4. Бухгалтерский управленческий учет: учеб. для студентов вузов, обучающихся по экон. специальностям/М. А. Вахрушина. – 6- е изд., испр. – Москва. – Омега – Л, 2007.
5. Абдушукуров Р.С., Мырзалиев Б.С. Теория и практика бухгалтерского учета: учебник/ Р.С. Абдушукуров, Б.С. Мырзалиев.- Алматы, 2007.
6. Бухгалтерский учет и анализ внешнеэкономической деятельности: учеб. пособие/С. Д. Ташенова.-Алматы: Экономика, 2010.- 159 с.
7. Кабылова Н.К., Доспалинова Ш.А., Оразалинов Е.Н. Бухгалтер. (Основы бухгалтерского учета): учебник/ Н.К. Кабылова. 3-издание Астана: Фолиант, 2011. - 376 с
9. Мырзалиев Б.С., Әбдішүкіров Р.С. Бухгалтерлік есепті жүргізудің қазіргі әдістері: оқу құралы/ Б.С. Мырзалиев. – Алматы, 2009.

*Кенбейлова Г.А.¹, Даулетова Р.С.¹
¹ Учреждение «Баишев университет»*

СОСТАВЛЕНИЕ И ЗНАЧЕНИЕ БУХГАЛТЕРСКОЙ ОТЧЕТНОСТИ В РЫНОЧНЫХ УСЛОВИЯХ

Аннотация

В статье объясняются роль и значение бухгалтерского учета в направлении международных стандартов, связанных с развитием экономического управления, формированием рыночных отношений, использованием различных форм собственности, созданием совместных предприятий с иностранными партнерами.

Ключевые слова: бухгалтерский учет, финансовая отчетность, МСФО, финансовая информация, предприятие.

*Kenbeylova G.A.¹, Dauletova R.S.¹
¹Baishev University*

THE COMPILATION AND IMPORTANCE OF FINANCIAL STATEMENTS IN MARKET CONDITIONS

Abstract

The article explains the role and importance of accounting in the direction of international standards related to the development of economic management, the

formation of market relations, the use of various forms of ownership, the creation of joint ventures with foreign partners.

Keywords: *accounting, financial statements, IFRS, financial information, enterprise*

MPHTI 06.81.65

Капанов Т.М.¹, Алямова З.А.¹

¹Казахско-Русский Международный университет

ПОДБОР ПЕРСОНАЛА, СПОСОБНЫХ К ИЗМЕНЕНИЯМ ВНЕШНИХ УСЛОВИЙ

Аннотация

Статья рассматривает вопрос подбора персонала организациями. Каждая компания вправе сама определить, каким именно образом будут отобраны кандидаты на вакантные должности. Во многом выбор подхода основывается на личных предпочтениях руководства или человека, ответственного за поиск новых сотрудников. Сделана попытка выяснения решить кадровый вопрос быстро и эффективно, воспользуясь традиционными способами в зависимости от специфики производства.

Ключевые слова: *Подбор кадров; вакантные должности; профессиональные навыки; компетенции; тестирование; интеллектуальные качества.*

До недавнего времени на любом предприятии или организации процесс отбора персонала был довольно простым. Процедура проходила примерно так: руководитель организации (директор, начальник отдела) проводили беседу с кандидатами на вакантную должность, по окончании которой принималось решение на основе личной интуиции или рекомендацией вышестоящего руководства. Уже с 60-х годов XX века началась разработка различных форм и методов отбора персонала, эффективность процедуры начала повышаться.

Наниматель выстраивает процесс поиска и отбора, исходя из текущих требований к работе или профессиональной гибкости специалистов. Если приоритетна потребность в работниках, которые будут выполнять жесткие, не требующие особого разнообразия функций задания, отбирают кандидатов, способных включиться в процесс и выполнять требования руководства. Если компания хочет приспособиться к изменениям внешних условий, и ей необходимы профессионалы, способные маневрировать и приспосабливаться к нововведениям, предпочтительны соискатели, ориентирующиеся на долгосрочную карьеру.

Большинство работодателей предпочитает нанимать подготовленных специалистов и используют соответствующие методы подбора персонала, сосредотачиваясь на профессиональных компетенциях и навыках. Это позволяет снижать расходы на подготовку и обучение. Другие готовы принять

в команду новичка, обладающего потенциалом к развитию, но менее подготовленного к выполнению текущих задач. Такой соискатель легко поддается обучению и способен к постоянному развитию, что особо ценится дальновидными руководителями[1,3,5,7].

Руководители понимают, что кадры решают все. Для того, чтобы они выкладывались «на полную», необходимо подбирать ответственных специалистов, которые имели бы стимул для работы в компании. Естественно, для достижения такого результата, лучше всего применять современные формы поиска персонала.

Исходя из специфики работы производства, для каждой компании подойдет именно такая методика подбора персонала, которая применима именно в ее условиях. Поэтому специалисты по подбору персонала должны владеть необходимыми знаниями и набором приемов, которые смогут позволить подобрать квалифицированных специалистов и достаточно успешных сотрудников.

В сложившихся, действующих производствах к данному вопросу подходят двумя способами: обратиться к уже имеющимся в компании **внутренним человеческим ресурсам** или **нанять на работу нового специалиста**. И тот и другой методы подбора и отбора персонала эффективен.

Внутренние человеческие ресурсы — это уже работающие в компании сотрудники, которым можно поручать новую работу, продвигая тех или иных специалистов по карьерной лестнице. Подобный способ подбора персонала хорош со всех точек зрения: руководителю он обходится достаточно дешево, а для людей, работающих в компании он служит вдохновением и стимулом для более усердного труда.

Для подбора новых соискателей в настоящее время зачастую используются классические методы подбора персонала, к которым относятся: *анкетирование, собеседование, тестирование, резюме и метод оценки*.

Анкетирование используют с целью получения, в документальной форме, данных о потенциальном работнике, таких как: имя, фамилия, отчество, адрес проживания, сведения об образовании, опыте работы и тому подобное.

Собеседование является самым распространенным, на данный момент, методом отбора персонала. Посредством разговора работодатель получает достаточную информацию о кандидате: его предыдущем опыте работы, знакомится с личностными качествами претендента на должность, интересуется кругом его интересов и так далее. Преимущество собеседования заключается в том, что с его помощью можно получить невербальную информацию о кандидате, так как есть возможность оценить его жесты, интонацию и манеру поведения. Это поможет сделать более точные выводы в дополнение к другим методам отбора персонала.

Следующий традиционный метод отбора персонала – *тестирование*. Данный метод не так распространен, как, например, собеседование, хотя достаточно эффективен. Тестирование помогает основательно выявить общий

уровень качеств и свойств претендента, которые необходимы конкретно для данной должности в данной организации.

Еще один метод отбора персонала - *метод оценки*. Зачастую он проходит в игровой форме с имитацией реальной рабочей обстановки, а кандидат по ходу игры должен выступить с речью перед присутствующими, принять какое-то решение, связанное с конкретной должностью, проанализировать какой-то факт, обосновать собственное мнение и тому подобное.

Последний, довольно распространенный метод – *поиск персонала посредством использования резюме*, который содержит информацию об опыте работы претендента, и другие сведения, связанные с желаемой должностью, которые он пожелает сообщить работодателю.

Все эти традиционные методы отбора персонала являются основными. Они неоднократно проверены и испытаны временем, что, несомненно, является плюсом. Но время идет, ситуация на рынке труда изменяется, организации развиваются и расширяются, и, соответственно, изменяются и возрастают требования к персоналу. И использования лишь традиционных методов для этого уже становится недостаточно для выявления требуемых качеств потенциальных сотрудников. И тогда на помощь специалистам по подбору персонала приходят абсолютно новые, современные методики.

На предприятиях, которые нам знакомы, безусловно, кадровые службы используют перечисленные методы.

При подборе кадров для новых или высокотехнологичных производств, использование одного, отдельно взятого метода оказывается недостаточным.

На предприятии, осваивающей новые технологии или новую продукцию, на основании информации из резюме и анкет осуществляют отсев претендентов, несоответствующих требованиям и ведут подготовку к проведению первичного собеседования[2,4,6,8].

Первичное собеседование – детальное знакомство с претендентом для определения его пригодности к выполнению будущей работы. В процессе собеседования претендент должен получить информацию о предприятии и будущей деятельности, которая определит степень его заинтересованности в предложенной работе.

Основная часть собеседования – интервьюирование претендента. Собеседование предполагает предварительное знакомство с характером и условиями будущей работы (обычно происходит ознакомление с должностной инструкцией или положение о подразделении). В результате претендент может прийти к выводу, что эта работа его не устраивает. Специалист, проводящий собеседование может сделать вывод о нецелесообразности найма этого человека. Отобранный состав претендентов допускают к следующему этапу – **оценке претендентов**.

Цель оценки претендентов – выявление потенциала претендентов, его способности адаптироваться к работе в данном коллективе. На данном этапе можно особо остановиться на **методе тестирования**.

Метод тестирования применяется для оценки профпригодности претендента, позволяет достаточно точно определить качества претендента, необходимые для деятельности: установить уровень знаний, владение терминологией, понимание производственных процессов, определить соответствие кандидата требованиям должности.

Тестам уделяют большое внимание проверке их достоверности и объективности. Для этого в организации создают банк данных, в котором накапливают сведения о том, какие из использованных тестов позволили достаточно точно определить качества претендента, необходимые для будущей успешной деятельности. Они позволяют при проведении собеседования (интервью) сформировать мнение о специфике мотивации соискателя, его способностях к профессиональному и карьерному росту.

Личностные тесты помогут оценить неинтеллектуальные проявления личности: волю, эмоции, мотивацию, дают возможность прогнозировать поведение в разных ситуациях и специфику межличностных отношений.

В заключение хотелось бы сказать, что применение вышеприведенных методик подбора персонала в определенной степени оправдывают себя в условиях новых производств.

Список использованной литературы:

1. Виханский О. С., Наумов А. И. В. Менеджмент: Учебник. – 3-е изд. – М.: Гардарики, 2002.
2. Справочник директора предприятия: учебник /Под ред. М.Г. Лапусты. 4-е изд.; испр. и доп. М.: Инфра-М, 2002.
3. Управление персоналом организации. Отбор и оценка при найме, аттестация: учебник/ Под ред. А.Я. Кибанова. – М.: Экзамен, 2004.
4. Шекшня С.В. Управление персоналом в эпоху Интернета: учебник/С.В.Шекшня. – М.: «Интел-Синтез», 2002.
5. Мескон М., Альберт М., Хедоури Ф. Основы менеджмента: учебное пособие/М.Мескон. -М., 1994.
6. Пушкарев Н.Н. Кадровый менеджмент: учебник/Н.Н.Пушкарев. - М., 1997.
7. Русинов Ф.М. и др. Менеджмент: учебное пособие/Ф.М.Русинов. - М., 1998.
8. Травин В.В., Дятлов В.А. Основы кадрового менеджмента: учебник/ В.В.Травин. - М., 1995.

Капанов Т.М.¹, Алямова З.А.¹

¹Қазақ-Орыс Халықаралық университеті

СЫРТҚЫ ЖАҒДАЙЛАРДЫҢ ӨЗГЕРУІНЕ ҚАБІЛЕТТІ ПЕРСОНАЛДЫ ІРІКТЕУ

Аннотация

Бұл жазбада ұйымдардың персоналды іріктеу мәселесі қаралды. Әрбір компания бос лауазымдарға кандидаттарды қандай әдіспен іріктелуін өзі

анықтауға құқылы. Көп жағдайда таңдау әдісі басшылықтың немесе жаңа қызметкерлерді іздеуге жауапты адамның жеке қалауына негізделеді. Өндірістің ерекшелігіне байланысты дәстүрлі әдістерді пайдалана отырып, кадрлық мәселені тез және тиімді шешуге әрекет жасалды,

Кілт сөздер: *Кадрларды іріктеу, бос лауазымдар, кәсіби дағдылар, құзыреттер, тестілеу, зияткерлік қасиеттер.*

Karapov T.M.¹, Alyamova Z. A.¹
¹Kazakh-Russian International University

RECRUITMENT, CAPABLE OF CHANGING EXTERNAL CONDITIONS

Abstract

The article considers the issue of recruitment by organizations. Each company has the right to determine how candidates for vacant positions will be selected. In many ways, the choice of approach is based on the personal preferences of the management or the person responsible for finding new employees. An attempt is made to clarify the personnel issue quickly and efficiently, use traditional methods depending on the specifics of production.

Keyword: *Recruitment; vacancies; professional skills; competencies; testing; intellectual qualities.*

МРНТИ 06.52.17

Машарикова Г.¹, Баймукашева Ж.З.¹
¹«Баишев университет» мекемесі

КӘСПОРЫННЫҢ МЕНШІКТІ ҚАРАЖАТТАРЫН ПАЙДАЛАНУ ТИІМДІЛІГІ

Аннотация

Бұл мақала кәсіпорындарға өндірістің тиімділігін арттыруын, өнімнің және қызмет көрсетудің ғылыми-техникалық прогресстің жетістіктерін ендіруіне негізделген, шаруаландырудың тиімді формалары мен өндірісті басқарудың бәсекелесу қабілеттілігін қорытындылары қарастырылады. Елдің даму жолын анықтайтын еліміздің негізгі құжаттары мен ауқымды бағдарламаларын қарастырыңыз.

Кілт сөздер: *мемлекеттік меншік, жеке меншік, жеке кәсіпкер, нарықтық экономика.*

Кәсіпорынның меншікті капиталы негізін оның жарғылықты капиталы құрайды, бекітілген қажетті мөлшері жарналық құрылтайшылар құжаттарында көрсетілген. Ол кез-келген заңды тұлғаның құрылу мен қызмет етуінің алғы шарты болады.

Жарғылықты капитал - бұл бастапқы құрылған капитал, кәсіпорынның пайда табу мақсатында қажетті қаржылы-шаруашылық іс-әрекеті жүргізуіне мүмкүндік береді.

Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексіне сәйкес жарғылықты капитал меншік формасына қарай келес түреде қалыптасуы мүмкін:

- мемлекеттік меншік;
- жеке меншік.

Салық төлеу тәртібіне сәйкес шаруашылық субъектілер есеп беру бойынша келесі түрлеріне бөлінеді:

- заңды тұлғалар;
- жеке тұлғалар.

Шаруашылық іс - әрекетін ұйымдастыруына байланысты олар мынадай түрлерде қызмет етеді:

- акционерлі қоғам, АҚ;
- жауапкершілігі шектелген серіктесті, ЖШС;
- жеке кәсіпкер;

Мемлекеттік тіркеуден өткен кәсіпорындардың меншікті капиталы түсінігінде оның жинақталған жарна көлемі қаралады, оған меншік иелерінің (құрылтайшылардың) жалпы мүлікке жұмсаған қаражаттары жатады.

Кәсіпорынның жарғылық капиталы құрылтайшылардың (жалғыз құрылтайшының) акцияларды олардың нақтылы құны бойынша және талаптарға сәйкес айқындалатын орналастыру бағалары бойынша төлеуі арқылы қалыптастырылады және ол Қазақстан Республикасының ұлттық валютасымен көрсетіледі. [1]

Қайта ұйымдастыру нәтижесінде құрылған қоғамның жарғылық капиталы белгіленген талаптарға сәйкес қалыптастырылады.

Акцияның құрылтайшылар алдын ала енгізетін төлем мөлшері қоғамның жарғылық капиталының ең төменгі мөлшерінен кем болмауға және оны құрылтайшылар қоғам заңды тұлға ретінде мемлекеттік тіркелген күннен бастап отыз күн ішінде толық төлеуге тиіс.

Қоғамның жарғылық капиталын ұлғайту қоғамның жарияланған акцияларын орналастыру арқылы жүзеге асырылады. Бұл капитал кәсіпорынның мөлшерін және жай-күйін анықтайтын негізгі көрсеткіші болып табылады. Ол құрылтайшылар құжаттарында қатысушылар салымдарының жиынтығы ретінде немесе акцияларға жұмсағна сомасына тең тіркелген сомаларда көрсетіледі. Капиталдың шамасы кәсіпорынның қызмет барысында тұрақты болады және кей жағдайларда ғана оның шамасы өзгеруі мүмкін. Капиталдың өзгеруі оның шамасын құрылтайшы құжаттарында қайта бекітуі және қайта тіркеу процедурасымен келістірілген. Капиталдың мөлшеріне өзгерту жөніндегі шешім заңдарда белгіленген тәртіп бойынша қабылданады.

Субъектінің капиталының жағдайы және қозғалысы жөнінде ақапараттарды жалпылау және есептеу үшін «Негізгі капитал» бөлімшесінің шоттары арналған. Ол мына шоттарды қамтиды:

- «Қарапайым акциялар»;
- «Артықшылығы бар акциялар»;
- «Негізгі капиталға салымдар мен жарналар».

Құрылтайшылардың акционерлік қоғамның негізгі капиталына салымдары бойынша қарыздарын есептеу үшін «Төленбеген капитал» бөлімшесінің «Төленбеген капитал» шоты арнайы ашылады. Мұның дебеті бойынша оның құрылтайшылармен енгізілуге тиіс, капиталдың шамасы көрсетіледі. Құрылтайшылардың салымдарының нақты түскен сомалары ақшалай қаражаттар болып көрсетіледі.[1]

Шаруашылық жүргізуші субъектілер іс жүзіндегі қолданыстағы заңдарға және құрылтайшы құжаттарына сәйкес резервтік капитал құра алады. Заңмен белгіленген резервтік капитал есебі шаруашылық серіктестіктердің резервтік капиталының шамасы олардың құрылтайшы құжаттарында анықталады және белгіленген тәртіп бойынша анықталады және белгіленген тәртіп бойынша мемлекеттік тіркеуден өтуге тиіс. Осы құжаттарда есеп беру жылында табысты бөлу тәртібі анықталады, яғни табыстың резервтік капиталға жіберілуі мүмкін.

Шаруашылық серіктестіктер резервтік капитал құруға міндетті. Резервтік капиталдың құрылы уәжде пайдалану тәртібі жарғымен анықталады. Өндіріс көлемінің өсуі, инфляция және басқа себептерге байланысты жарғылық капиталдың көбеюі кезінде сәйкесінше резервтік капитал да көбеюі керек.

Резервтік капитал бөлінбеген табыстан аударулар есебінде құрылады. Резервтік капиталдың есебінен төленетін дивиденттер мен табыстардың есептелген сомаларының реті қарастырылады.

Басқа да резервтік капитал есебі арнайы шотта жүргізіледі. Бұл шотта заңдарда қарастырылған төменгі мөлшерден арты құрылған резервтік капитал есепке алынады.

Акционерлік қоғамдар әрі қарай айналымнан алу мақсатында өз акционерлерімен сатып алынған меншікті акцияларының есебін «Қайтарып алынған капитал» шотында жүргізеді.

Кәсіпкердің қолдағы негізгі капиталды сатып алысымен пайдалану міндет емес, өйткені негізгі құралдар қоймада резерв ретінде жатуы, ұзақ уақыт бойы сақталуы немесе жалға берілуі мүмкін.

Басқаша айтқанда негізгі капитал сатып алу жолындағы кез келген жұмыс, кәсіпкер мен негізгі құралдар иесі арасындағы келісім шарт немесе келісімге қол қоюдан басталады. Негізгі құралдарды есепке алу үшін талапқа сай ресімделген бастапқы құжаттар керек. Ол қөабылдау актілері, кіріс қағаздары, есеп-фактуралары, сатып алу, сату шарттары мен тағы басқалары болуы мүмкін.

Негізгі құралдар көптеген өндіріс құралдары бойына пайдаланылады, қасиеті мен нысанын сақтай отырып, жанама түрде тозады, өзінің құнын

жаңадан жасалған өнімге біртіндеп көшіреді. [2]

Нарық қатынасы жағдайында кәсіпорынның қызметі және оның дамуы көбіне өзін-өзі қаржыландырумен, яғни меншікті капиталдың көмегімен жүзеге асырылады. Тек ол капитал жетпегенде ғана шеттен капитал тартылады. Бұл кезде қиын болса да сырттан тартылған капиталдан экономикалық тәуелсіздік аса маңызды орын алады, бірақ онсыз әрине мүмкін емес. Сондықтан да экономикалық есеп берудің ағымдағы активтерінің құрастырылу көздерін шектеу керек. Оның ең аз бөлігі өндірістік бағдарламаны қамтамасыз ету үшін өзінің кейбір кезеңдерінде ағымдағы активтерге әдеттегіден жоғары, яғни қосымша қажеттілік туғанда, ол банктердің қысқа мерзімді несиелерімен және коммерциялық несиелермен жабылады. Кәсіпорын табысын қамтамасыз ету барысында оның қандай факторлардың есебінен артатынын немесе азаятынын анықтау қажет. Жоғарыда біз табыстың өткізілген өнімнің көлемінен тәуелді екенін қарастырған болатынбыз. Өнімнің өзіндік құнында тұрақты шығындардың үлесі басым болса, өнімді өткізу көлемінің артуы табыстың өсуіне алып келеді. Сонымен қатар, табыс тауардың бағасы мен өзіндік құнының айырмасы ретінде анықталатындықтан, табыс көлеміне бағалардың өсуі мен өзіндік құнның төмендеуі де әсер етеді.[3]

Инфляцияның жоғары қарқыны жағдайларында табыстың өсуі баға факторының есебінен қамтамасыз етіледі. Алайда, елімізде инфляция деңгейінің төмендеуі, отандық нарықтың тауарлармен толуы, кәсіпорындар арасындағы бәсекелестіктің артуы тауар өндірушілердің бағаны өсіру арқылы табыс табу мүмкіндіктеріне тосқауыл бола білді. Кәсіпорындардың қазіргі таңдағы табысты арттырудың бірден-бір әдісі - өндірістік шығындарды төмендету болып табылады.

Кәсіпкерлік қызмет тәжірибесінде өзіндік құнды төмендетудің алуан түрлі тәсілдері қолданылады. Әрине, кәсіпорындар отын-энергетикалық ресурстарды, материал және еңбек шығындарын үнемдеу, амортизациялық аударымдар үлесін азайту, әкімшілік шығындарды қысқарту секілді тәсілдерді кеңінен қолданады. Алайда, айта кету керек, өзіндік құнды азайтудың да шегі бар. Өндірістік шығындарды осы шектен төмен азайту тауардың басты қасиетінің, яғни сапасының, төмендеуіне алып келеді. Осы айтылғандар әкімшілік және коммерциялық шығындарға да байланысты, өйткені оларсыз кәсіпорын қажетті деңгейде қызмет ете алмайды және тауарды өткізу мүлдем мүмкін болмай қалады.[4]

Бүгінгі нарықтық шаруашылықта кәсіпорындар шығындарды басқару әдістеріне көп көңіл бөлуде. Осындай әдістердің әлемдік және отандық тәжірибеде кеңінен қолданылатыны – басқарушылық есеп. Оның көмегімен кәсіпорын шығындарын бақылау жүзеге асырылады. Әсіресе жауапкершілік орталықтары бойынша есеп әдісі өте тиімді болып келеді. Шығындарды басқарудың бұл нысаны шығындар құрылымын оңтайландыруға, шығындардың жоспардан ауытқуына жылдам бейімделуге және шешімдер қабылдау бойынша міндеттердің бір бөлігін құрылымдық басқарушыларға беруге мүмкіндік береді. Олар жоспарда белгіленген шығындардың

мөлшерлеріне жауапкершілік тартады және жоспарланған көрсеткіштердің орындалуын қамтамасыз етуі тиіс.

Жауапкершілік орталықтары бойынша есеп бюджеттеу принципіне сәйкес жүргізіледі. Жан-жақты (толық) бюджет – бұл өндірістік және экономикалық жоспарлардың жиынтығы. Жақсы ұйымдастырылған басқару жүйесінде бюджеттер жоспарлау, орындалуын бағалау, бейімделу және коммуникациялар орнату үшін қолданылады. Негізгі бюджет өндірісті, өнімді өткізуді, үлестіруді және қаржыландыруды қамтиды.

Бюджет барысын әдістемелік қамтамасыз ету кәсіпорынның саясатын, ұйымдық құрылымын, жауапкершілік пен билікті бөлу секілді жағдайларды қажет етеді. Нұсқаулықтарда не істеу керек, қашан және қалай істеу керек деген мәселелер нақты жауабын табуы тиіс.

Табысты арттырудың тағы да бір маңызды факторы – өндірілетін өнімнің ассортименті мен номенклатурасын жаңарту, яғни нарыққа жаңа тауарлар енгізу болып табылады.

Нарықтық экономика жағдайларында табыс – өндірістік қорларды, сондай-ақ өндірілетін өнімді жаңаландыруды ынталандырушы күші болып табылады. Бұл заңдылық «тауардың өмірлік циклы» концепциясына сай келеді. Баршаға мәлім, кез-келген тауар өзінің өмірлік циклының кезеңдерін бастан кешіреді: тауарды жобалауды, игеруді, өндіріске енгізуді, өндіруді және нарыққа шығаруды. Нәтижесінде нарық осы тауарға әбден толады. Сонда тауар моральдық тұрғыдан ескіреді немесе бәсекелестік күреске жарамай қалады, сондықтан табыстылықтың төмендеуінің салдарынан оның өндірісі қысқартылуы немесе мүлдем тоқтатылуы тиіс.

Кәсіпорында табыс деңгейін сақтап қалу үшін жаңа өнімді жобалаудың және өндіріске енгізудің мерзімдерін анықтап алу маңызды. Өнімді жобалау және игеру кезеңі барысы белгілі бір уақыт шығындарын қажет етеді, осы уақыт ішінде кәсіпорын тек шығындар тартумен сипатталады. Содан кейін өнімді өндіріске енгізгеннен бастап шығындар азая береді және біршама мерзімнен кейін залалсыздық нүктесіне де жетеді. Сатылым көлемі ұлғайған сайын тұрақты шығындар үлесінің азаюы есебінен табыс көлемі де ұлғая береді. Сұраныс пен ұсыныс тепе-теңдігі орнаған жағдайда табыс мөлшері бірқалыпты деңгейге жетеді және белгілі бір мерзім бойында өзгеріссіз болып тұрады. Мұндай жағдай бәсекелестер тарапынан ешқандай қауіп-қатер жоқ болған кезде өте ұзақ мерзімге созылуы мүмкін. Алайда, қазіргі таңдағы еліміздегі бәсекелестіктің дамуы кәсіпорындар үшін мұндай қолайлы жағдайлардың орын алуына ырық бермейді. Сол себепті, бәсекелестер жеткілікті жағдайда кәсіпорындар сатылымның қолайлы шамасын ұстап тұру кәсіпорынның рентабельділігін төмендету арқылы ғана мүмкін бола алады. Демек, кәсіпорын қызметінің экономикалық тиімділігі төмендейді.

Бәсекелестік күрестің күшеюі кезінде бағаны төмендету арқылы сатылым көлемін арттыруға кәсіпорындардың қабілеттері жетпейді, өйткені жұмыс тиімсіз бола бастайды. Табыстылықты қамтамасыз ету үшін кәсіпорындар бағаны шығындардың төмендеуіне сәйкес төмендетулері тиіс немесе нарықта

үлкен сұраныстарға ие бола алатын басқа тауарды өндіруге күш салулары қажет. Осы факторды ескере отырып, кәсіпорындар өнімнің жаңа түрлерін игеруге табыс көлемінің барынша артқан кезінде кірісулері керек. Бұл ескі тауардың рентабельділігінің төмендеуі басталған мезетте жаңа өнімді шығару залалсыздық нүктесіне жетіп үлгеруіне жағдай жасайды.

Мұндай стратегия кәсіпорындардың қол жеткізген табыстылық деңгейін сақтап қалуға және қолайлы нарықтық жағдайларда бұл көрсеткішті барынша арттыруға мүмкіндіктер береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. 2015-2020 жылдардағы Қазақстан Республикасының индустриалды-инновациялық даму стратегиясы. Қазақстан Республикасының Президенті және Үкіметінің актілер жинағы №30. // Ақиқат-2015
2. Назарбаев Н.Ә. «Жаңа заман – Жаңа экономика» // «Егемен Қазақстан» 2015, 16 желтоқсан.
3. «Стандарттау мен сертификаттау туралы» ҚР-ның Заңы // «Егемен Қазақстан» .- 2015.-№4.-С64-70.
4. Нұрпейісова А.С. Кластерлік талдау – микродеңгейде бәсекелік қабілетті басқару базасы // «ҚазЭУ Жаршысы», «Экономика» .-2015, №3.- С. 72-76

*Машарикова Г.¹, Баймукашева Ж.З.¹
¹ Учреждение «Баишев университет»*

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ СОБСТВЕННЫХ СРЕДСТВ ПРЕДПРИЯТИЯ

Аннотация

В данной статье рассматриваются эффективные формы хозяйствования и результаты конкурентоспособности управления производством, основанные на повышении эффективности производства на предприятиях, внедрении достижений научно-технического прогресса продукции и услуг.

Ключевые слова: *государственная собственность, частная собственность, индивидуальный предприниматель, рыночная экономика.*

*Masarykova G.¹, Baimukasheva Zh.¹
¹Baishev University*

THE EFFICIENCY OF USE OF OWN MEANS OF THE ENTERPRISE

Abstract

This article discusses the effective forms of management and the results of competitiveness of production management, based on improving the efficiency of

production in enterprises, the introduction of scientific and technological progress of products and services.

Key words: *state property, private property, individual entrepreneur, market economy.*

МРНТИ 06.61.33

Мусиров Г.¹, Сисекенова А. Қ.¹
¹«Баишев университет» мекемесі

АЙМАҚТАРДЫ ИНДУСТРИАЛДЫ БАҒЫТТА ДАМЫТУДЫҢ АЛҒЫ ШАРТТАРЫ

Аннотация

Мақалада жалпы Қазақстанды және аймақтарды индустриалды бағытта дамыту қажеттігі мен мүмкіндіктері және оны жүзеге асырудың алғы шарттары баяндалады. Сонымен қатар ғылыми жаңалық пен жаңа технологияларды өндіріспен тығыз байланыстыру, шағын және орта кәсіпкерлікті дамыту, экономиканы әртараптандыру арқылы өңдеуші өнеркәсіп пен отандық өндірісті дамыту жағдайлары сипатталады.

Кілт сөздер: *аймақтық экономика, өндіріс, шағын және орта кәсіпкерлік, индустриалды-инновациялық, бәсекеге қабілетті, шикізаттық сала, өнеркәсіп, тауарлы өндіріс, экономиканы әртараптандыру, инвестиция, жаңа технология*

Қазақстанда ғылыми жаңалықты, жаңа технологияны өндіріспен тығыз байланыстыру мақсатында «Индустриалды-инновациялық даму» бағыты қалыптасқаны белгілі. Бүгінде Қазақстанның индустриалды елге айналу мүмкіндігі зор, сол мүмкіндіктерді барлық аймақтарда нақты жүзеге асыруға нақты қадамдар жасалуда.

Кез-келген елдің бәсекеге қабілетін көрсететін басты көрсеткіш – оның экономикасы болса, ал экономиканың бәсекеге қабілетті болуының басты бағыты – индустриалды-инновациялық экономика құру және шикізаттық емес секторды дамыта отырып, инновациялық процесстерге бет бұру. Осы кезге дейін біздің экономика шикізаттық салаға негізделіп келген болатын, енді өндірістік салаға бет бұрдық. Ал өндірісті, соның ішінде отандық тауарлы өндірісті қарқынды дамыту тек қана инновациялық процесстерге арқа сүйері анық. Сол себепті елімізде индустриалды-инновациялық даму бағыты айқындалған болатын.

Елді индустриалды-инновациялық тұрғыдан қамтамасыз ету үшін Қазақстанның ғылыми-технологиялық саясаты бірқатар бағыттарды қамтиды. Солардың ішіндегі маңыздысы, ең алдымен инновациялық үдерістерді

жандандыру қажет. Сол арқылы жаңа технологиялық құрылымдарды өнеркәсіпке енгізе отырып ғылым мен өндіріс арасындағы алшақтықты жою керек.

Тағы бір ескереелік жағдай, ғылыми-техникалық салада кәсіпкерлік секторды қалыптастырмай индустриалды-инновациялық қызметті дамытудың мүмкін еместігі. Алайда, өнеркәсіп өндірісі көлемінде шағын бизнес секторының, кәсіпкерліктің үлесі әлі де мардымсыз және индустриясы дамыған елдердегіден бірнеше есе аз екені байқалады.

Кез-келген елдің экономикасы қанағаттанарлық деңгейде дамып отырса да, шағын кәсіпкерліктің дамуына баса назар аударылатыны белгілі. Қазақстан Республикасының Президенті Кәсіпкерлер Конгресінде «мемлекеттік меншікті сатылап жекешелендіру нәтижесінде өнеркәсіп өндірісі көлемінің 85 пайызы жеке секторда өндірілетіндігін, елдің ЖІӨ-де шағын және орта бизнестің үлесі шамамен 25 пайызды құрайтындығын, экономиканың жеке секторында еңбекпен қамтылған халықтың 60 пайыздан астамы еңбек ететіндігін» айтып өтті [1]. Бірақ бұл мәліметтер дамыған елдермен салыстырғанда, әлдеқайда аз шаманы құрайтындығы белгілі. Сондықтан, алдағы уақытта шағын кәсіпорындардың дамуы мен тиімді қызмет ету мәселесіне ерекше әсер ететін негізгі факторлар анықталып, оң шешімін табуы тиіс.

Дамыған индустриалды елдерде жаңа технологияларды пайдаланатын жаңа ілімдер үлесіне ЖӨ өсімінен 85-95 пайызына дейін келеді. Бұл елдерде жаңа технологияларды енгізу нарықтық бәсекелестіктің өзекті факторы өндіріс тиімділігін арттырудың және тауарлар мен қызметтер саласын жақсартудың негізгі құралы.

Ал Қазақстанда қазіргі уақытта ғылымды көп қажетсінетін отандық өндірісті дамыту проблемасы тұр. Ол үшін бәсекеге қабілетті өнімдерді өндіруге бағдарланған ғылымды көп қажетсінетін жаңа технологияларды іске қосуымыз керек. Ең бастысы республиканың өнеркәсіп пен ғылыми техникадағы әлеуетін сақтау мен дамыту қажет. Бұл ұлттық экономикалық қауіпсіздік мүдделерін қамтамасыз ету болып табылады.

ҚР Президентінің 2014 жылғы 17 қаңтардағы Қазақстан халқына «Қазақстан-2050» Жолдауында: «Мемлекет жұмысының негізгі бөлігі Қазақстан бизнесін, әсіресе шағын және орта бизнесті дамытуға барынша қолайлы жағдай жасау болмақ. Шағын және орта бизнес 2050 жылға қарай Қазақстанның ішкі жалпы өнімінің қазіргі 20% орнына кемінде 50% өндіретін болады. Еңбек өнімділігін 5 есеге – қазіргі 24,5 мыңнан 126 мың долларға дейін арттыру керек» деп шағын және орта кәсіпкерліктің маңызын атап көрсетті [2].

Индустриалды-инновациялық саясат – бұл мемлекет арқылы бәсекеге қабілетті тиімді ұлттық өнеркәсіпті және жоғары технологиялар индустриясын қалыптастыру үшін кәсіпкерлікке қолайлы жағдайлар жасау мен оларға қолдау көрсететін шаралар кешені. Өнімнің, тауардың бәсекеге қабілеттілігі ең алдыңғы орынға шығып отырған бүгінгі жаһандану заманында инновациялық қызмет шешуші мәнге ие. Дамыған елдердің экономикасының үздіксіз алға басуы инновациялық қызметті үнемі қолдап, қуаттайтын және ынталандыратын

саясаттың арқасында мүмкін болып отыр. Бұл саясат ел экономикасының бұзып-жарып алға шығуын қамтамасыз ететін озық технологияны, басқарудың жаңа түрлерін, ғалымдар мен өнертапқыштардың ойлап шығарған жаңа дүниелерін тез өндіріске енгізіп отыруға бағытталған.

Индустриалдық-инновациялық саясат инфрақұрылымсыз жүзеге асырылмайтыны анық. Оны жетілдіру үшін инновациялық инфрақұрылым, оның аясында төмендегідей мемлекеттік даму институттары қызмет етуде: «Қазақстан даму банкі» АҚ, «Қазақстан инвестициялық қоры» АҚ, «Ұлттық инновациялық қор» АҚ, «Шағын кәсіпкерлікті дамыту қоры» АҚ, «Инжиниринг және технологиялар трансферті орталығы» АҚ және т.б. құрылды, сонымен қатар еркін экономикалық аймақтар құрылды.

Елбасы индустриалдық-инновациялық дамуды жүзеге асыру мақсатында ҚР Үкіметінің алдына экономиканы жедел әртараптандыру міндеттерін қойды. Сондықтан ҚР Президентінің тапсырмасы бойынша Үкімет Индустриалдық-инновациялық дамытудың мемлекеттік бағдарламасын (ИИДМБ) дайындады. Ал Индустриалдық карта оның басты құралына айналды.

Бұдан басқа, ҚР Үкіметі үдемелі индустриализациялауды қолдауға бағытталған төрт бюджеттік бағдарламаны ұсынды, олар:

- аймақтағы кәсіпкерлікті дамыту үшін – «Бизнес жол картасы-2020»;
- шикізаттық емес секторды ынталандыру үшін – «Экспорттаушы-2020»;
- технологиялық жаңарту және экономиканың өнімділігін арттыру үшін – «Өнімділік-2020»;
- ірі инвесторлар мен трансұлттық компанияларды тарту үшін – «Инвестициялар- 2020».

Енді Ақтөбе облысының индустриалдық-инновациялық даму жағдайына келсек, бүгінгі күні облыста «Ақтөбе» ӘКБ ұлттық компаниясы» АҚ және «Ақтөбе» аймақтық индустриалдық технопаркi» ЖШС секiлдi индустриалдық-инновациялық инфрақұрылымдар, бiрнеше бизнес-инкубаторлар және шағын несие беру ұйымдары қызмет етуде, олардың мақсаты – инновациялық және трансферттік технологияларды дамыту, жоғары технологиялы өндіріс орындарын құру болып табылады. Мысалы, «Ақтөбе» аймақтық индустриалдық технопаркi» ЖШС ЖОО-мен өзара қызмет ету арқылы аймақтың инновациялық дамуына қызығушылық тудыратын ғылыми еңбектерді және инновациялық жобаларды жинақтап оны жүйелеу жұмыстарын атқарады.

Облыста өңдеу өнеркәсібі мен қызмет көрсету саласындағы бәсекеге қабілетті және экспортқа бағытталған тауарлар мен қызметтер аймақтың индустриалдық-инновациялық саясатының басты пәні болып табылады. Мысалы, индустриаландыру картасы шеңберінде жүзеге асырылған ірі инновациялық жобалардың ішінен келесілерін атап өтуге болады: - «Қазхром» ТҰК» АҚ алдыңғы қатарлы инновациялық технологиялар қолданған, қуаттылығы 430,0 мың тонна жаңа ферроқорытпа зауытын (№4 цехы) қолданысқа енгізді. - «Ақтөбе рельстік зауыты» ЖШС инвестициялық көлемі – 76,6 млрд. теңгені, жылдық қуаттылығы 430,0 мың тоннаны құрайтын рельстік

зауыт құрылысы. - «СНПС-Ақтөбемұнайгаз» - үшінші Жаңажол газ өңдеуші зауытының құрылысы, қуаттылығы жылына 6,0 млрд. текші м. газ, құны - 140,0 млрд. теңге, т.б.

Бүгінгі таңда Қазақстанның жиі кезігетін мәселесі – бұл инновациялық жобаларды мемлекет және дамыту институттары тарапынан қаржы ресурстарымен қамтамасыз етуі. 2014 жылдан бастап БЖК 2020 бағдарламасы және 2012-2020 жылдарға моноқалаларды дамыту бағдарламасы шеңберінде мемлекеттік 4 қолдаудың жаңа түрі жүзеге асырылуда, бұл жаңашылдығымен және өзгешелігімен ерекшеленетін жаңа бизнес-жобасын жүзеге асыруды жоспарлап жүрген жеке кәсіпкерліктің субъектілері, жас кәсіпкерлер, әйелдер және мүгедектер үшін инновациялық гранттардың бөлінуі. Осы мақсатта Бағдарламаның 7 қатысушысына 24,0 млн. теңге сомасына жаңа бизнес-жобаларды жүзеге асыру үшін тегін гранттар берілді. Барлық мақұлдаған жобалар жаңашылдығымен ерекшеленеді, олардың жүзеге асырылуы материалдар, IT технологиялар және әдістер қолдану жолымен жаңа тауарлар мен қызметтердің пайда болуына жағдай туғызады. Аймақ жаңашылдарының инновациялық жобалары дамыту институттары тарапынан қаржылық қолдау алады. Мысалы, «ТДҰА» АҚ машина және аспап жасау, мұнай-газ, экология және т.б. салалар бойынша 226,2 млн.теңге сомасына 7 жоба қолдау тауып қаржыландырылды. Қолдау көрсетілген жобалар бірегейлігімен ерекшеленеді, мысалы, «Пневмогидро-аккумулятор әсерін қолданған тұтынушының дербес сумен жабдықтауды тұтыну үшін суайдағыш құрылғысы өндірісінің құрылуы» («РБН-Ақтөбе» ЖШС), «Үйлер мен пәтерлерді түтін мен шаңнан ауаны тазартуға арналған «AirON» жүйесі» (Н.Ж. Жанбурин) және басқалары. Жыл сайын Ақтөбе облысының «Атамекен» кәсіпкерлер палатасы Ақтөбе облысы әкімшілігінің және «Алтын Қыран» халықаралық қайырымдылық қорының қолдауымен «Aktobestartup» бизнес-жобалардың сайысын өткізеді. Аталған сайыс кішігірім қалалар Алға, Қандыағаш, Эмба, Жем, Темір, Хромтау, Шалқарды қоса есептегенде облыстың барлық аудандарының тұрғындары арасында өткізіледі, кәсіпкерлік қызметін жария ету мақсатында ұйымдастырылады және ауыл кәсіпкерлігін жаңа сапалы деңгейге көтеруді үндейді.

Аймақта өнеркәсіптегі инновациялық саланы дамыту шеңберінде 20 га көлемінде Индустриалдық аймақ құру бойынша жұмыстар жүргізілуде, онда 15 өнеркәсіп объектілері болады, сонымен қатар 500,0 млн. АҚШ доллар инвестиция тартылады. ТЭН сәйкес инфрақұрылым объектілерінің құрылысы бойынша жұмыстар құны 8 млрд. теңгені құрайды. Индустриалдық аймақ бағыты анықталды, ол химия, мұнай-газ, құрылыс, көлік саласының дамуына бағытталған.

Үдемелі индустриялық-инновациялық даму міндеттері аймақтарды экономикалық өркендеу және еліміздің бәсекеге қабілеттілігін нығайту орталығы ретінде қалыптастыруды талап етеді.

Президентіміз алға қойған міндеттерге сәйкес, 2020 жылы Қазақстан бизнес-ахуалы ең қолайлы деген 50 елдің қатарына енуі тиіс. Бұл шағын және

орта кәсіпкерлікті дамытуға басым назар аударуды талап етеді. Жолдауда «Он жылдықтың соңында шағын және орта бизнестің ішкі жалпы өнімдегі үлесі 40 пайызға дейін көтерілуге тиістігі» айтылған [3].

Ақтөбе облысында ішкі азық-түлік рыногының жалпы көлеміндегі шағын және орта бизнес субъектілерінің үлесі 19,1 пайызды құрайды. Алдағы онжылдықта бұл көрсеткіш 2 еседен астам өсуі тиіс. Ішкі азық-түлік рыногында шағын және орта бизнес үлесінің өсуі «Бизнестің жол картасы — 2020» мемлекеттік бағдарламасы шараларының орындалуына ықпал етеді. Республикалық бюджеттен бөлінетін қаржы берілген несиенің сыйақы қойылымын қаражаттандыру және жаңа жобаларды несиелеу арқылы кәсіпорындарды сауықтыруға; жаңа жобалар үшін ішінара кепілдікті несиеле беруге; өндірістік инфрақұрылымды дамытуға; бизнесті жүргізу үшін сервистік қолдау көрсетуге бағытталатын болады.

Аймақтағы бизнес пен халықтың кәсіпкерлікке ынталы бөлігі мен нақты кәсіпкерлерді оқытуға арналған «Бизнес-кеңесші» Бағдарламасын «ФРМП «Даму» акционерлік қоғамымен бірлесіп қаржыландыру бағдарламасын, шағын несиелік ұйымдардың, бизнес-инкубаторлардың қызметтерінің аясын кеңейтуді жүзеге асыру жалғастырылуда. Жасалған болжамдарға қарағанда Ақтөбе облысында шағын және орта бизнес үлесі 40 пайызға жету мүмкіндігі бар. Бұған бизнесті масштабты түрде қолдау, шағын және орта бизнестің инвестициялық жобаларын жүзеге асыру, соның ішінде ірі кәсіпорындар маңайынан сервистік компаниялар ашу, «Батыс Еуропа — Батыс Қытай» халықаралық көлік дәлізі бойында жол сервиси объектілерін дамыту, т.б. арқылы қол жеткізіледі.

Үдемелі индустриялық-инновациялық даму Стратегиясы өңдеу өнеркәсібіне бұрынғыдан да жіті назар аударуды талап етеді. Бұл секторда өнім өндіру көлемін көбейту қарқынын өсіру экономикалық дамудың негізі болмақшы. Мемлекет басшысының Жолдауында тұтас алғанда республика бойынша ішкі жалпы өнімдегі өңдеу өнеркәсібінің үлесі 2016 жылға 12,5 пайыздан кем емес, ал 2020 жылға 13,0 пайыз болуы керектігі нақты айтылған.

Президентіміздің Жолдауында атап көрсетілгендей, «Еңбек өнімділігі өңдеу өнеркәсібінде 2 есе, ауыл шаруашылығында кем дегенде 4 есе артуы тиіс». Нақтылай айтқанда, 2016 жылға 2 есе, 2020 жылға 4 есе өспек. Салыстырмалы түрде алсақ, 2009 жылы біздің облысымызда өңдеуші өнеркәсіпте еңбек өнімділігі 7,5 миллион теңге, ал ауыл шаруашылығында 312,7 мың теңге болды.

Президент Жолдауындағы межені орындау үшін қайта өңдеу саласындағы еңбек өнімділігін арттыратын жобаларды іске асыру жұмыстарын жалғастыруымыз керек. **Айталық, Ақтөбе феррокорытпа зауытының жылына 441,0 мың метрикалық тонна жоғары көміртекті феррохром өндіру қуаты бар № 4 цехын (жаңа зауыт) іске қосу еңбек өнімділігін 4 есеге өсіруге мүмкіндік берді. «Юбилейный» кен орнындағы жылына құрамында алтын бар 5,0 млн. тонна руданы қайта өңдейтін кен байыту**

кешенінің құрылысы, жылына 10,0 тонна никель штейнін өндіретін қуаты бар «Батамша никель зауыты» ЖШС да осы қатарға жатады.

Кәсіпорындарда техникалық қайта жарақтандыру мен өндірісті жаңалау, өндірісті ұйымдастыру мен басқаруды жетілдіру, соның ішінде менеджмент сапасы жүйесі мен еңбек ресурстарын тиімді пайдалану, өңдеу саласындағы **еңбек өнімділігін 2020 жылы – 2 есеге (7,5 млн. теңгеден 15 млн. теңгеге), ал ауыл шаруашылығында – 4 есеге (312,7 мың теңгеден 1250,6 мың теңгеге) өсіруге мүмкіндік береді [4].**

Ел Президенті республиканың 2020 жылға дейінгі даму стратегиясындағы басты элементті, инновацияға сүйенуді анықтап берді. Міне, осы инновациялық индустрияландыру мен инновациялық адам капиталын дамыту еліміздің қайырлы болашағын қамтамасыз етудегі шешуші фактор болмақ. Сондықтан облыс кәсіпорындарының инновациялық-активтік үлесі 15 пайызға, ал 2020 жылы 20 пайызға өседі. Біздің аймағымызда бұған мүмкіндік мол: қуатты өндірістік, көліктік-логистикалық және ғылыми потенциал бар. Технологиялық инновацияларды қолдану арқылы жүйелі түрде жаңа қуаттар іске қосылуда, ассортимент ұлғаюда және өнімнің жаңа түрлері игерілуде. Соңғы үш жылда инновациялық кәсіпорындар үлесі облысымыз бойынша 4-тен 6 пайызға өсті. Кәсіпорындардың инновациялық белсендігін арттыру, олардың өндіріске жаңа технологиялар енгізуін ынталандырау шаралары ойластырылуда. Өнімнің жаңа түрлері пайда болмақшы: никель-колбаттық руда, штейндегі никель, қырланған шойын, ферроникель, ыстық және салқын прокат, калий фосфоры тыңайтқышы, цемент, целлюлоза-қағаз өнімдері, т.б [5].

Облыста алғашқылардың бірі болып құрылыс материалдарының кластері құрылды. Соңғы жылдары «Қазақстан даму банкі» және «Инвестициялық қор» қаржыларын тарту арқылы бірнеше объектілердің құрылысы аяқталды, ал шығарылатын құрылыс материалдарының атаулары жиырма шақты атаудан асты, ішкі қажеттіліктердің 69 пайызы жергілікті өндірушілер арқылы қанағаттандырылады. 2018-2019 жылға ішкі құрылыс рыногының қажеттілігі 80 пайызға дейін қамтылатын болады. Инвестициялық жобаларды жүзеге асыру есебінен құрылыс индустриясы дамуда, бұл шығарылатын тауарлардың номенклатурасын ұлғайтуға мүмкіндік береді.

Ақтөбе облысы қазіргі Қазақстан Республикасының сервистік орталығы ретінде қалыптасуы жеке және мемлекеттік инвестицияларды көптеп тартуды талап етеді. Қазір қолда бар инфрақұрылымдық жобалардың толық тізімін жасап, ашық жерлерін толтырып, осы заманғы әлеуметтік инфрақұрылым объектілері құрылысы желілеріне артықшылықтар беру керек.

Территорияны дамытудың мемлекеттік саясаты сондай-ақ аймақтың экономикалық және әлеуметтік дамуының барлық бағыттарындағы мемлекеттік-жеке әріптестіктің күшейе түсуін де қалайды.

«Ақтөбе облысының индустриялық-инновациялық даму басқармасы» ММ мемлекеттің, соның ішінде Ақтөбе облысы өнеркәсібінің дамуын атқаратын негізгі тетігі болып табылады. Көптеген Жоғарғы биліктің бекіткен

индустриалды-инновациялық дамыту бағдарламаларын, атап айтқанда, «Әлеуметтік-экономикалық жаңғырту – Қазақстан дамуының басты бағыты», «Қазақстан Республикасының индустриалды-инновациялық дамуының стратегиясы», «Ақтөбе облысының 2016-2020 жылдарға арналған аумақты дамыту бағдарламасы», «Ұлт жоспары – бес институционалдық реформаны жүзеге асыру жөніндегі 100 нақты қадам» сияқты бағдарламаларды облыс деңгейінде іске асырады [6].

Осы бағдарламалар шеңберінде облыс бойынша көптеген іс-шаралар орындалды және ел экономикасының дамуына оң үлесін тигізді. Үдемелі индустриалдық-инновациялық даму мемлекеттік бағдарламасы «Қазақстан-2050» Стратегиясы мен әлемнің 30 дамыған елі қатарына кіру мақсатының маңызды құралына айналды. Осы тұрғыдан Ақтөбе облысының өңдеуші және өндіруші өнеркәсіп бойынша ел ішінде алдыңғы орындарға көтерілуінің мүмкіндігі зор және сол үшін тиісті шаралар атқарылуда.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының индустриалды-инновациялық дамуының стратегиясы. –Алматы. 2017 ж.
2. Қазақстан Республикасының Президенті-Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Әлеуметтік-экономикалық жаңғырту - Қазақстан дамуының басты бағыты» Қазақстан халқына Жолдауы – Астана, 27 қаңтар 2014ж.
3. Ғаламтор сайттары: www.google.kz, www.aktobegazeti.kz
4. Ақтөбе облысының 2016-2020 жылдарға арналған аумақты дамыту бағдарламасы
5. «Ақтөбе облысының индустриялық-инновациялық даму басқармасы» мемлекеттік мекемесінің ресми сайты <http://industria.aktobe.gov.kz>
6. Ұлт жоспары – бес институционалдық реформаны жүзеге асыру жөніндегі 100 нақты қадам

*Мусиров Г.¹, Сисекенова А. Қ.¹
¹«Баишев университеті» мекемесі*

ПРЕДПОСЫЛКИ РАЗВИТИЯ РЕГИОНОВ В ИНДУСТРИАЛЬНОМ НАПРАВЛЕНИИ

Аннотация

В статье изложены необходимость и возможности промышленного развития Казахстана и регионов, а также предпосылки для его реализации. В то же время характеризуются развитие обрабатывающей промышленности и отечественной промышленности через развитие науки и инноваций, развитие малого и среднего бизнеса, диверсификацию экономики.

Ключевые слова: региональная экономика, промышленность, МСП, индустриально-инновационные, конкурентоспособные, сырьевые ресурсы,

промышленность, товарное производство, диверсификация экономики, инвестиции, новые технологии.

*Mussirov G.¹, Sissekenova A. K.¹
¹Baishev University*

BACKGROUND OF THE DEVELOPMENT OF THE REGIONS IN THE INDUSTRIAL DIRECTION

Abstract

The article outlines the need and opportunities for the industrial development of Kazakhstan and the regions, as well as the prerequisites for its implementation. At the same time, the development of the manufacturing industry and the domestic industry is characterized through the development of science and innovations, the development of small and medium-sized businesses, and the diversification of the economy.

Keywords: *regional economy, industry, SMEs, industrial-innovative, competitive, raw materials, industry, commodity production, economic diversification, investment, new technologies.*

МРНТИ 06.73.55

*Мусиров Г.¹, Зайтжанова М.З.¹
¹«Бәйішев университет» мекемесі*

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ БАНК ЖҮЙЕСІН РЕФОРМАЛАУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аннотация

Мақалада Қазақстанда жүргізілген банк жүйесін реформалаудың қажеттігі мен ерекшеліктері қарастырылады. Қазақстанда жүзеге асырылған банктік реформалар кезеңге бөлініп зерттеледі және әрбір кезеңнің өзіне тән артықшылықтары мен кемшіліктері сипатталады. Сонымен қатар бүгінгі коммерциялық банктердің пайда болу себептері мен қалыптасу жағдайлары қамтылады.

Кілт сөздер: *рыноктық экономика, банк жүйесі, мемлекеттік банк, банктік реформа, коммерциялық банктер, кредит жүйесі, банк қызметі, кредит, Орталық банк, бірінші деңгейлі банк, екінші деңгейлі банктер, кредиттік мекемелер.*

Жалпы кез келген үкіметтің қаржылық және ақша-кредит саясатының қалыптасуы сол елдің нақты экономикалық жағдайын терең әрі ғылыми-теориялық негізде зерттеуге сүйенеді. Міне, осыған байланысты ең алдымен, Қазақстандағы экономикалық жағдайды, соның ішінде ақша-кредит қатынастарының нақтылай қалыптасу көрінісін сонау рынокка көшу кезеңінен

бастап осы уақытқа дейінгі аралықта көрсеткен дұрыс сияқты. Осы орайда рынокка көшпелі кезеңдегі (1986-1993 жж) республикадағы банк жүйесінде орын алған нақты өзгерістер мен объективті экономикалық шарттарды ескермей кетуге болмайды. Ал, Қазақстандық банк жүйесінде осы уақыт аралығында орын алған өзгерістерді үш кезеңмен суреттеуге болады [1].

Бірінші кезең (1988-1990жж) – Кеңестер аймағында «Кооперация туралы» заңның қабылдануына байланысты. Шын мәнісінде бұл құжат банк саласында рыноктық қатынастардың пайда болуының негізін қалады. 1988 жылдың тамыз айында кооперативтік үлестік жарна (пай) негізінде Кеңестер Одағында, соның ішінде Қазақстанда тұңғыш кооперативтік (коммерциялық) банк ашылды.

Екінші кезең 1988-1990жж аралығын қамтиды. Қазақстан Республикасының егемендігі жарияланғаннан соң іле-шала Қазақстанның Жоғарғы Кеңесі 1990 жылдың желтоқсан айында «ҚСРО-да банк және банк қызметтері туралы» заң қабылдаған болатын. Бұл заң бұған дейін іс жүзінде ресми қызмет атқарып келген екі деңгейлі мемлекеттік банк жүйесіне тиым салып, олардың ұқсас рыноктық құрылымын бекітті, яғни банк жүйесінің жоғарғы деңгейінде – ҚСРО-ның мемлекеттік банкі болса, төменгі деңгейінде – коммерциялық банктер мен басқа да кредиттік мекемелер болды.

Банк жүйесінің дамуындағы үшінші кезең 1993 жылдан бастау алады. Алдымен жыл басында банк жүйесінің құрылымдық өзгерістеріне түбегейлі әсер еткен бірнеше заңдар қабылданды. Осы жылдың сәуір айында қабылданған «Қазақстан Республикасының Ұлттық банкі туралы», «Қазақстан Республикасындағы банктер мен банк қызметтері туралы» және «Қазақстан Республикасында валюталық реттеу туралы» заңдар банк жүйесінің одан әрі даму бағыттарын айқындауда маңызды рөл атқарды. Ал осы жылдың соңында ұлттық теңгенің өмірге келуі – Қазақстанның орталық банкі, яғни Ұлттық банктің елдің ішкі және сыртқы тұрақтылығын қамтамасыз етуге, ақша-кредит саясатын тұрақты әрі тәуелсіз жүргізу құқығына мүмкіндік берді.

Ендігі кезекте еліміздің ақша-кредит қатынастарындағы болған өзгерістер қандай ерекшеліктерімен сипатталады? Қысқаша осы өзгерістерге тоқталып көрейік.

1986-1989 жылдар – кеңестік аймақтағы экономикалық салаларда басталған дағдарыстармен, соның салдарынан орын алған жалпы құрылымдық өзгерістерімен (банк саласында алғашқы реформалық өзгерістер жүргізіле бастады) ерекшеленеді, сондықтан шаруашылықтарды өзін-өзі қаржыландыру мен толық шаруашылық есепке көшіру, сол арқылы өндірісті қарқындыру, оның үздіксіздігін қамтамасыз ету (1986-1987жж), жұмыстары жүргізілді, яғни экономиканы жедел дамыту бағытына бетбұрыс жасалды. Ал бұл шаралардың алдымен банк жүйесін реформалаусыз жүзеге асуы мүмкін емес болатын. Сондықтан халық шаруашылығын қайтақұрылымдау немесе рыноктық экономиканың міндетті шарты болып есептелетін шаруашылық есепке көшу үшін оның басты артериясы – банк жүйесіне өзгеріс енгізу қажеттігі туды.

Нақтырақ айтсақ, рыноктық қатынастарға немесе рыноктық экономикаға өту қарсаңында КСРО кеңістігіндегі банк жүйесінде жүргізілген 1987 жылғы

реформаның көрінісін былайша сипаттауға болады. Алдымен, өзгеріс сипаты былайша өрбіді: өзіне Мемлекеттік банк, Құрылыс банкі мен Сыртқыэкономбанкті біріктіретін әрі мемлекеттік монополиядағы кеңестік банктік жүйе түбегейлі өзгеріске ұшырады. Бұрынғы үш банктің орнына енді КСРО Мемлекеттік банкінен (Госбанк) өзге, бес салалық арнайы КСРО Өнеркәсіптік-құрылыс банкі (Промстройбанк), КСРО Сыртқысауда банкі (Внешторгбанк), КСРО Агроөнеркәсіптік банкі (Агропромбанк), КСРО тұрғын-үй-коммуналдық шаруашылығы және әлеуметтік даму банкі (Жилсоцбанк), КСРО Жинақ банкі (Сбербанк) құрылды [2].

Банктік реформаның жүргізілу қажеттілігін ССРО Орталық Комитеті өзінің 1987 жылғы 17 шілдеде қабылдаған № 821 Қаулысында былайша келтіреді: «...өндірістің әл-ауқаты мен ресурстарды тиімді пайдалануды бақылау және ұдайы өндірісті басқару құралы қызметін атқаруда кредиттік тұтқалар мен ынталандырулар шын мәнісінде өз рөлін жоғалтты» [3]. Шындығында, банктік кредит осы кезеңге дейін экономиканың кез-келген саласындағы ұдайы өндіріс үдерісінің үздіксіздігін қамтамасыз ете отырып, онымен біте қайнасып араласып кеткен болатын және банктер өзінің кредит құралы арқылы мемлекеттік кәсіпорындар мен мекемелердің шаруашылық қызметтерін, қала берді қаржылық нәтижелерін де бақылап отырды. Мысалы, 1971-1985 жж. өндіріске жұмсалған кредиттік салымдардың өсім қарқыны қоғамдық жалпы өнімнің өсім қарқынынан 2 есе жоғары болды. Кәсіпорындардың айналым қаражаттарын қоректендіріп отырған банктік кредиттердің үлесі 1985 жылдың аяғында 57,5 пайызға жетті, керісінше кәсіпорындардың меншікті қаражат көздері 20,3 пайызға қысқарған еді. 1966-1985 жж. аралығында қорлану қорлары 3 мәрте және амортизациялық аударымдар 5,5 мәрте өскенде, ұзақ мерзімді кредиттер 13 мәртеге өсті [4]. Бұл қысқа мерзімдік сипаттағы қаражаттардың ұзақ мерзімді мақсаттарға белсенді пайдаланғандығының айғағы. Банк кредитінің халық шаруашылығында осыншалықты қолданылу дәрежесіне қарамастан еліміздің тұтас экономикалық жағдайы 1987 жылдың қарсаңына төмендегідей ауыртпашылықтармен қадам басты:

- өнеркәсіп кәсіпорындарының үштен бірі табыс немесе пайда жоспарын орындай алмады;
- агроөнеркәсіп саласының әрбір бесіншісінің қаржылық қызмет нәтижесі залалмен аяқталды (6 мыңға тарта колхоздар мен совхоздар, немесе олардың жалпы санының 13 пайызы);
- соңғы үш бесжылдықтағы мемлекет шығындары олардың кірісінен асып кетті және тез қарқынмен өсті, нәтижесінде бюджет тапшылығы рубль тұрақтылығын шайқалтты;
- халық тұтынатын тауарлар өндірісі сұраныс пен олардың қажеттіліктеріне сай келмеді, нәтижесінде соңғы екі бесжылдықта тұрғындарға 22 млрд. рубльдің тауарлары өндірілмеді және 4,5 млрд. рубльдің қызметтері көрсетілмеді.

Бір айта кетерлік жәйт, халық шаруашылығына берілген осы кредиттердің сол кеңестік дәуірде өте арзан құнмен көп мөлшерде (тегін деуге де болады) пайдаланғандығын, яғни кредиттің *несие* рөлін атқарғандығына көз жеткіземіз. Бұл жерде *несие* ұғымы бүгінгі ислам қаржыландыру құралдарына балама категория, яғни пайызсыз тегін берілетін қаржы құралы [5].

Сол кезеңдегі кредитті пайдалану үшін төленетін пайыздық төлем деңгейі әрі кеткенде әлеуметтік қорлар үшін төленетін төлемдердің (1-3 пайыз жылдық) деңгейінде болатын. Алайда кредит көлемінің қаншалықты жоғары болғанымен оның шынайы экономикалық рөлінің экономиканы тұрақтандыру мен көтерудегі қауқарсыздығын, тиімсіз қолданыста болғанын біз мынадай жағдайлармен түсіндіреміз:

- кәсіпорындар мен мекемелердің меншікті және айналым қаражаттарын ысырапшылдық жағдайда пайдалануы (меншік үлесінің толығымен мемлекет иелігінде болу салдарынан деп есептейміз) нәтижесінде олардың дебиторлық қарыздарға, күрделі құрылыс пен күрделі жөндеулерге, басқа да кездейсоқ шығындарға бытыраңқы түрде жұмсалуды салдарынан;

- меншікті қаражаттардың жетіспеушілігінен оның айналымдылығының ұзақтығы, сол себепті берілген кредит көлемін өндіріс үдерісінің жұтып алуы және өндірістің нормативті көрсеткіштерінің (пайда, өнімнің өзіндік құны, өнім бағасы, т.б.) орындалмауы;

- бұл екі фактордың есебінен кредиттердің уақытында қайтарылмауы орын алады және олар кредиттің шамадан тыс өсуіне алып келді (кейіннен бұл берешектерді банктер мерзімі өткен кредиттер есебінен кәсіпорын шотынан бірнеше есе жоғары пайызбен өндіріп алды);

- кәсіпорынның меншікті қаражаттары, бюджет қаржылары мен кредиттердің ара-жігі ажыратылмады, бұлардың өндіріс үдерісі барысында бір-бірімен араласуы кредиттеу тетігін күрделендіріп, кредиттің экономикаға әсерін тежеді.

1987 жылғы КСРО-дағы банктік реформаның бастапқы кезеңінде КСРО Мемлекеттік банкі жиынтық кредиттік жоспарларды дайындау, ресурстар мен кредиттік жұмсалымдарды бөлу міндетін жүргізді. Бірінші жиынтық кредиттік жоспар 1988 жылы бекітілді. Ал, 1989 жылдың наурыз айынан бастап арнайы мамандандырылған мемлекеттік банктердің толық шаруашылық есеп пен өзін-өзі қаржыландыру жағдайына көшуінің тәртібі анықталды. Сонымен қатар КСРО Мемлекеттік банкі бұл арнайы мамандандырылған банктерге кредиттік ресурстардың, тұрғындардан қаражаттарды тарту көлемінің, банктік операциялардан шетел валютасымен түсетін түсімдердің бақылаушы мөлшерін (контрольная цифра) орнату міндетін де орындады. Дегенмен Мемлекеттік Банк осы кезеңде қаржылық бақылау, қадағалау функциясынан айырыла бастады. Мұның себебі, біріншіден ол өз ресурстарының бір бөлігін кредиттік ресурс ретінде арнайы мамандандырылған банктерге еншілеп берген болса, екіншіден, мамандандырылған банктер заңды және жеке тұлғалармен арада қысқа және ұзақ мерзімді кредиттеу үдерісін тәуелсіз жағдайда жүргізу құқығына ие бола бастаған болатын. Міне осы кезең, біздің пікірімізше,

банктердің бір жағынан рынок қатынастарына дайындықсыз қадам жасай отырып, екінші жағынан кредиттік жоспарды орындау барысында ресурстарды шоғырландыру, орталықтанған ресурстар үшін ыңғайлы пайыздық мөлшерлемелерді белгілеу, коммерциялық банктердің жарғылық қорларының мөлшерін және кредиттік ресурстарды реттеу қорларына аударымдарды қалыптастыру бағытында жаңадан мамандандырыла бастаған банктердің бір-біріне жанталаса «соғыс» ашқан кезеңі болды. Бұл түсінікті де, бір жағынан осы жаңадан қалыптасқан арнайы банктер рынок жағдайына бейімделіп табыс табуға жанталасса, екінші жағынан белгіленген жоспарлы көрсеткіштерді орындауға тырысты. Дегенмен, бұл КСРО-ның тарихында кредиттік жүйені реформалауға жасалған, яғни банктік жүйені толық шаруашылық есеп пен өзін-өзі қаржыландыру қағидасына негіздеген алғашқы қадам еді. Алғашқы уақытта реформа нәтижесі оң серпіліс тудырды, әсіресе маманданған арнайы банктердің бір тектес клиенттермен жұмыс жасауы салааралық экономикалық тәсілдердің жандануын қалыптастыра бастады.

Алайда бұл реформаның өміршендігі байқалмады. Керісінше сәтсіз тұстары басымдау болды. Біздің пікірімізше, мемлекет тарапынан жасалған бұл реформа банктердің салалық мамандануының жеңіл, үстірт түрін ғана қамтыды. Банк жүйесінің жоғары сатысы салалық мамандануға икемделіп, көшіп жатқанда, банктің төменгі бөлімшесінде құрылымдық өзгеріс байқалмады. Мысалы, салалық арнайы маманданған банктің төмендегі бір ғана бөлімшесінде бекітілген клиенттің басқа банкке ауысу құқығы болған жоқ, сондықтан басқа сала клиенттеріне көрсетілуге тиіс қызмет түрлерінің бәрін төменгі сатыда тек бір ғана банк бөлімшесі атқарды. Нәтижесінде, банк құрылымында дайындықсыз жасалған реформалық өзгеріс тек жоғары сатыда ғана қалып қойды, төменгі бөлімшелерде ешқандай да өзгеріс болған жоқ. Ал бөлімшеде банктік қызмет алатын клиенттерді салалық белгісі бойынша бөлу жұмыстары жоғарыдан түсетін нұсқау арқылы жүргізілетін болғандықтан, оларды бөлу тәртібінде белгілі бір жүйе болмады, бола қалған жағдайдың өзінде көбіне нәтижесіз аяқталды. Себебі бұл жұмыс банк бөлімшесін шұғыл ашу мәселесіне қатысты ұйымдастыру деңгейіне келіп тірелді (ғимарат, құрал-жабдық, кадр, т.с.с). Банктегі реформалық өзгерістің бұл түрі банк жүйесіндегі либеральдық жағдайды күрделендірді: мамандандырылған жоғарғы сатыдағы банктердің клиенттеріне бір банк бөлімшесінде қызмет көрсетілгендіктен жоғары жаққа мезгіл-мезгіл есеп беру жұмыстары қиындады, олардың қайталануына жол берілді; бухгалтерлік есеп қызметінде сәтсіздіктер орын алды; есеп айырысу, аударым операцияларында ақша айналымдылығы нашарлады; банк операцияларының орындалуы тежелді, дұрыстығы айқындалмады, төлем жүйелерінде де кешіктірілу, қарыздардың шоғырлануы жиіледі т.с.с, яғни банк жүйесінің қызметтерінде көптеген қолайсыздықтардың орын алуына әкелді. Нәтижесінде жаңадан құрылған салалық арнайы мамандандырылған банктердің құрылымы төңкерілген пирамида тәрізді күйде болды. Жоғары құрылымында тек атын ғана өзгерткен салалық банктер клиенттер үшін бір-бірімен таласып, олардың арасында «мынау сенің

клиентің», «менің клиентім емес» секілді соқыр саралаушылық туғызып, клиенттердің бәріне дерлік жан-жақты қызмет көрсетіп отырған төмендегі банк бөлімшелеріне орасан зор қысымшылық түсірді. Біздің ойымызша құрылымдық өзгеріс төменнен басталуы керек еді, өйткені әр саланың клиенттеріне кредиттік, есеп айырысу, кассалық қызмет көрсетіп отырған жергілікті банк бөлімшелері болатын. Бұдан шығатын қорытынды – банктік реформа сол кезеңде алдымен банктердің салалық мамандану бағытынан гөрі (мамандандырылған банктердің ашылуына уақыт әлі ертерек еді), банктердің коммерциялану, яғни әмбебап (универсалды) қызметтер атқару мүмкіндігін ескеру бағытында жүру керек еді. Бұлай айтуымыздың себебі, сол кезеңдегі рыноктық экономикасы дамыған мемлекеттерде банктік операциялар мен кешенді қызметтерінің 200-ге жуығы белгілі еді. Ал КСРО банктерінің клиенттерге көрсететін қызмет түрлері санулы ғана болатын (кредит беру, есеп айырысу, кассалық және салым қабылдау).

1987 жылғы жүргізілген банктік реформаның сәтсіздігін қазақстандық белгілі ғалым әрі банк маманы Б.К. Иришев былайша тұжырымдайды: «Жаңадан құрылған ұйымдық құрылым шеңберінде 1987 жылғы банктік реформа барысында қалыптасқан бұл банктік жүйенің толығымен қауқарсыздығын біржақты мойындауымыз қажет. Оның өмір сүру қабілетсіздігі банк қызметкерлерінің ғылыми ортада демократиялық тұрғыда талқылауынсыз дайындап, қабылдаған «қайта құру» қағидаларының негізінен-ақ байқалған» [6]. Біз де осы пікірді ұстанамыз. Осы орайда 1987 жылғы жүргізілген банктік реформадан туындайтын оңтайлы және мәселелі тұжырымдарды келтіре кетуді жөн көрдік, алдымен *оң нәтижелі* жақтарына тоқталсақ:

- алғаш рет банктік жүйенің құрылымдық түрлендірілуі жүзеге асырылды, кейіннен бұл банктік жүйенің деңгейлік бөлінуіне әкелді;

- банктердің өзін-өзі қаржыландыруы мен шаруашылық есепке көшуі банк саласындағы рыноктық қатынастарға жасалған алғашқы қадам болып табылады, нәтижесінде банктердің коммерциялануына әкелді.

Ал *мәселелі* жақтарына келсек:

- банктердің мамандандырылуы тек жоғары сатысында жүрді, экономиканың оңтайлы өзгерісіне әсер ете алмады;

- құрылымдық банктердің төмендегі бөлімшелері әмбебап (универсалды) қызмет атқарғандықтан, төлем, есеп айырысу, қызмет көрсету жұмыстарында келеңсіздіктер орын алып, керісінше экономикалық дағдарыстың одан әрі күшеюіне ықпал жасады.

Қазақстандағы банктік реформаның бұл кезеңіндегі айырықша бір ерекшелік – 1988 жылдың тамыз айында, яғни кооперативтік үлестік жарна (пай) негізінде құрылған ең алғашқы кооперативтік (коммерциялық) банктердің ашылуы. Банктік реформаның әлемдік банк жүйесіне сай қалыптасуына мұрындық болған осы жылдың мамыр айында қабылданған «Кооперация туралы» заңның [7] шығуы және маусым айындағы Алматы қаласында э.ғ.д. Б.К.Иришевтің бастамасымен әрі 160 кәсіпқой-банкирлер мен клиенттердің, ғалым-экономистердің қатысуымен «Банктік реформа: ізденістер жалғасады»

тақырыбында өткізілген дөңгелек стол болды [8]. Міне осы отырыста алғаш рет банк саласын қайта құрудағы алып отырған кемшіліктер ашық түрде кең талқыға түсіп, банк жүйесіне рынок талаптарына сай өзгеріс жасау қажеттігі жайында пікірлер мен ұсыныстар айтылды. Нәтижесінде Оңтүстік Қазақстан облысы, «Союз» кооператорлар бірлестігі отырысының 18 шілдедегі шешімімен «Союз-Банк» деп аталатын Шымкенттік кооперативтік банк құрылды.

1988 жылдың 24 тамызында «Союз-Банк» Шымкент кооперативтік банкісінің Жарғысы КСРО Мемлекеттік Банк Басқармасында бірінші нөмірмен тіркелді. Бұл – Қазақстан тарихындағы, қала берді Кеңестер Одағы тарихындағы бірінші құрылған *коммерциялық* банк еді (екінші – «Патент» деп аталатын Петербург банкісі, үшінші кезекте – Москвалық Кооперативтік банк құрылды). Өкінішке орай, «Союз-Банк» уақыт қыспағына шыдай алмады, 1995 жылдың 24 тамызында Қазақстан Ұлттық Банк тарапынан оның лицензиясы жойылды [9].

1988 жылы Қазақстанда Алматы облысының кооператорлары одағының ұйғаруымен «Центр-Банк» (қазіргі ЦентрКредитБанк) деп аталатын Алматы орталық кооперативтік банкі құрылды, мұның жарғысы Мемлекеттік Банкте төртінші нөмірмен 1988 жылдың 19 қыркүйегінде тіркелді.

Кеңес Одағы тұсында коммерциялық банктердің өмірге келе бастағаны туралы 1990 жылдың 12 наурызында баспасөз газеттерінің бірі «Financial Times» Д.Ласкепластың «Дух предпринимательства» деген мақаласын жариялады. Бұл мақала оқырмандарды КСРО-дағы алғашқы коммерциялық банктің ашылуымен таныстыра келе, Одақ тұсындағы банк бизнесінің даму алуы туралы өзінің таңқалысын былайша жеткізеді: «бұл банк әлі де болса мемлекеттік жүйеден тәуелсіз емес..., оның үстіне салық қысымы бар, ал клиенттерінің үштен екісі кооператорлар, олардың қызметі заң жүзінде дұрыс болғанымен жоғары тәуекелге ие, әрине мұндай еркін кәсіпкерлік жағдайында жақсы табыс табуға болғанымен, бәрінен айырылып қалу да мүмкін» [10]. Осылайша, мемлекеттік меншік жүйесінде «жоспарлы-рыноктық» экономика құру бағытына қадам басқан алғашқы коммерциялық банктердің ізі, бүгінде коммерциялық әмбебап кәсіпқой банктермен өзінің жалғасын тапты.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Парамонов В.В. Экономика Казахстана (1990-1998). Алматы, Ғылым 2007
2. История денежно-кредитной системы России: Учебное пособие / Под ред. Н.И.Парусимовой. – Оренбург: ГОУ ВПО ОГУ, 2004.
3. КСРО Министрлер Советінің және ОК СОКП-ң біріккен шешімімен қабылданған № 821 Қаулысы. 17.07.1987 жыл.
4. Ютиш В.М., Бахарев В.А. Банки и банкири Казахстана. – Алматы, 2004.
5. Мусиров Г. Кредит–несие жүйесі: теориялық-экономикалық табиғаты, эволюциясы және әлеуметтендіру жолдары. Қарағанды 2009.
6. Иришев Б.К. Денежно-кредитная политика. Алматы: Издательство Ғылым, 1990.

7. Кооперация и аренда: Сборник документов и материалов. Кн. 1. – М.: Политиздат, 1989.
8. Иришев Б.К. «Банковская реформа: поиск продолжается». Казахстан, Деловой клуб экономистов, 1989.
9. Кучукова Н.К. Макроэкономические аспекты реформирования финансово-кредитной системы Республики Казахстан в условиях перехода к рыночной экономике. – Алматы: Гылым, 1994.
10. Газета Financial Times. Д. Ласкеплас: Дух предпринимательства. – 12.03.1990.

Мусиров Г.¹, Зайтжанова М.З.¹
¹ Учреждение «Баишев университет»

ОСОБЕННОСТИ РЕФОРМИРОВАНИЯ БАНКОВСКОЙ СИСТЕМЫ КАЗАХСТАНА

Аннотация

В статье рассматриваются необходимость и особенности реформирования банковской системы в Казахстане. Проводимые в Казахстане банковские реформы периодически изучаются и характеризуются специфическими преимуществами и недостатками каждого периода. Кроме того, освещены причины возникновения и условия формирования современных коммерческих банков.

Ключевые слова: *рыночная экономика, банковская система, государственный банк, банковская реформа, коммерческие банки, кредитная система, банковское обслуживание, кредит, Центральный банк, банк первого уровня, банки второго уровня, кредитные учреждения.*

Mussirov G.¹, Zaitzhanova M.Z.¹
¹Baishev University

FEATURES OF REFORMING THE BANKING SYSTEM OF KAZAKHSTAN

Abstract

The article discusses the need and features of reforming the banking system in Kazakhstan. The banking reforms carried out in Kazakhstan are periodically studied and characterized by specific advantages and disadvantages of each period. In addition, the causes and conditions of the formation of modern commercial banks are highlighted.

Keywords: *market economy, banking system, state bank, banking reform, commercial banks, credit system, banking services, credit, Central Bank, first-tier bank, second-tier banks, credit institutions.*

МРНТИ 06.61.33

Мусиров Г.¹, Қасен Т. Ә.¹
¹«Башиев университеті» мекемесі

ӨНІРЛІК ӘЛЕУЕТ – ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУДЫҢ ОБЪЕКТІСІ РЕТІНДЕ

Аннотация

Мақалада Қазақстандық өңірлерді экономикалық дамыту мәселесі әлеуметтік-экономикалық даму объектісі ретінде қарастырылады. Сол сияқты өңірдің экономикалық әлеуетін қалыптастырудағы өңірлік саясат жүргізу, мемлекеттік органдардың өңірлік даму саласындағы жұмыстарын үйлестіру, мемлекеттік және салалық бағдарламалардың орындалуы, өңірлерді дамытудың басымдыққа ие міндеттерін шешу, өңірлердегі өмір сүру жағдайын жақсарту және әлеуметтік, экономикалық, экологиялық мәселелері факторлық тұрғыдан сипатталады.

Кілт сөздер: өңірлік экономика, өңірлік саясат, аймақ, экология, бәсекеге қабілеттілік, экономикалық әлеует, әлеуметтік теңгерімсіздік, өңірлік даму, экономикалық прагматизм, аумақтық даму, ұлттық экономика, өзін-өзі басқару, өзін-өзі қаржыландыру.

Елбасының Қазақстан халқына 2012 жылдың 14 желтоқсанында «Қазақстан-2050 стратегиясы «Қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты»» Жолдауында, Қазақстанның басты мақсаты 2050 жылға қарай әлемнің ең озық дамыған отыз елінің қатарында болуға тиіс. Жаңа экономикалық бағыттың саясаты – пайда алу, инвестициялар мен бәсекеге қабілеттіліктен қайтарым алу міндетіне негізделген түгел қамтитын экономикалық прагматизм дей келе осыны жүзеге асырудың бірі ретінде: «... біз өңірлерді дамытуда әлеуметтік теңгерімсіздік мәселелерін шешуге назар аударуға тиіспіз... Ең алдымен, мемлекеттік органдардың өңірлік даму саласындағы жұмыстарын үйлестіруді күшейту қажет. Міндет – мемлекеттік және салалық барлық бағдарламалардың орындалуын өңірлерді дамытудың басымдыққа ие міндеттерін шешумен үйлестіру» деген болатын [1].

Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі аумақтық даму стратегиясында: өңірлік және әлемдік экономикада бәсекеге қабілетті мамандануды қалыптастыру, экономикалық әлеуетті және халықты таратып орналастыруды ұтымды кеңістіктік ұйымдастыру негізінде елдің орнықты дамуын қамтамасыз ету және халықтың тыныс-тіршілігі үшін қолайлы жағдайлар жасау, - делінген [2].

Мемлекеттің даму барысында өңірлердің және олардың билік ететін органдарына мынадай көптеген жағдайлар әсер етеді:

- өмірдің әлеуметтік жағы және адам факторының басым рөл атқаруы;
- өңірлердің өзара байланыстарының едәуір ұлғаюы;

- еңбек ресурстары жылжымалылығының күшейе түсуі ;
- өңірлердің өндіріс құрылымы мен инфрақұрылымының күрделене түсуі;
- территориялық еңбек бөлінісі әрі оның тереңдей түсуі мен халықаралық маңызының артуы үдейеді.

Бұл тенденцияның дамуы, біріншіден, мемлекет пен өңірлер арасында басқару функцияларын қайта бөлу, қайта қарастыру; екіншіден, мемлекеттік территориялық басқарумен жергілікті өзін-өзі басқарудың ең жақсы үйлесімін көздейді.

Егеменді мемлекеттің өңірлік саясатын анықтай түсу өте қажетті заңдылық. Осы саясаттың негізгі көрсеткіші болып өндірушілер мен тұтынушылардың экономикалық бостандығы мен шығармашылық іскерлігі есептеледі. Тауар өндіруші түбінде тек тұтынушы алдында ғана экономикалық жауаптымын деп есептеуі керек. Өңірлер мен шаруашылық бірліктерінің өзін-өзі дамытудың міндетті түрдегі жағдайлары мыналар болып есептеледі: өзін-өзі басқару, серіктік қалаудағы бостандық, өндіріс құрал-жабдықтар рыногы, валюталық қаражат және басқа элементтер. Өңірлік басқару жалпы республиканың және облыстардың ерекшеліктерінің барлық түрлерін барынша қамтуы тиіс.

Әрбір мемлекетте екі түрлі территориялық құрылымдар бар. Олар ұлттық деңгейден төмен. Біріншісі – аралық территориялық құрылымдар және соған сәкес, билік ететін органдар мен басқару. Екіншісі – ең төменгі (негізгі) әкімшілік–территориялық құрылымдар және жергілікті басқару органдары [3].

Жергілікті билік жүргізетін – ол төменгі әкімшілік органдар. Олар өз қызметтерін қалалық болмаса селолық аудандарда іске асырады.

Аралық және жергілікті билік органдарды қаражаттандырудың негізгі үш кіріс көзі бар: салықтар – мемлекетке міндетті түрде қайтарылмайтын төлемдер; салықтық емес табыстар – басқа да барлық табыстар (әр түрлі жәрдемдер, займдар, тб.); субсидиялар – пайызсыз берілетін ақшалай жәрдемнің түрі.

Өңірлік рынокты объект ретінде екі жағынан қарауға болады. Бірінші жағынан, ол елдің халық шаруашылық рыногының ажырайтылмайтын бөлігі, екінші жағынан, дербестік жүйе.

Бюджетті қалыптастыру мен пайдалану жүйесін енгізуде жергілікті органдардың өкілеттілігін арттыру қажет. Республикалық және жергілікті бюджеттердің әрекеттестік тиімділігін қамтамсыз ету келесідей негізгі бағыттарда жүргізілуі керек:

- өңірлерге орталықтандырылған тікелей көмекті қамтамсыз ету, соның мүдделі пайдалануының бақылау тетіктерін әзірлеу;

- жергілікті бюджеттерге орталықтандырылған қолдаудың нысандарын жаңарту, өңірлердің ерекшеліктерін ескере отырып білімге, денсаулық сақтауға, тұрғындарды әлеуметтік қорғауға мүдделі субвенцияларды бөлуді тәжірибеге енгізу;

- экономикалық даму жағынан артта қалған өңірлер мен дағдарысқа ұшыраған шағын және орта қалалар, алыстағы селолық аудандардың дамуын жеделдету үшін салық, кеден және тағы басқа режимдерден жеңілдіктер енгізу қажет.

Өңірлік басқарудың тиімділігі оның ұйымдастырушылық құрылымы өте күрделі өңірлік басқару объектісінің құрылымына сәйкес келуімен сипатталады. Оған себеп: басқару объектісінің көптеген қайшылықтары, жеке нышандары бар. Оларға ұлттық - мемлекеттік және әкімшілік-өңірлік құрылыс, өндіріс күштерінің орналастырылуы мен адамдардың, тұрғындардың орналасу тығыздығы, көлік байланыстары, т.б жатады.

Ұлттық экономикалық тұрақты өсуі елдің проблемалық өңірлеріндегі өмір сүру жағдайын жақсартпайынша мүмкін емес. Республиканың қазіргі экономикалық кеңістігі әлеуметтік, экономикалық, экологиялық ерекше проблемаларымен сипатталатын әр түрлі өңірлерді қамтиды. Осы тұрғыдан алғанда және өңірлердің мамандырылуы қағидасына сәйкес республика өңірлерін төрт топқа бөлуге болады:

- шаруашылықтарының құрылымы экспортқа бағытталған;
- индустриялық дамыған;
- агроөнеркәсіптік;
- дағдарыстық.

Бірінші топ – стратегиялық сипаттағы минералды ресурстардың айтарлықтай қорларын иеленетін және ғылыми-өндірістік әлеуетінің қарқынды дамуына жеткілікті мүмкіндігі бар, бірақ ауыл аймақтарының экономикалық-әлеуметтік артта қалуымен, экологиялық жағдайларының нашар болуымен ерекшеленетін өңірлер. Бұл өңірлерге Қазақстан экономикасын дағдарыстан шығару және тұрақтандырудың рөлі беріледі. Осы аймақ топтары үшін төмендегідей проблемалар кешенін шешу қажет деп атап көрсетуге болады:

- минералдық шикізат және көмірсутек шикізаттарын кешенді өндіру мен өңдеудің жаңа технологияларын енгізу негізінде стратегиялық шикізат түрлеріне бай жерлерді интенсивті игеру;
- отандық және шетелдік инвесторлар үшін қолайлы инвестициялық климатты анықтайтын және стандартқа жауап беретін жоғары дамыған өндірістік, әлеуметтік және нарықтық инфрақұрылымдарды құру;
- ауыл аймақтарының дамуындағы «жинақталған» күрделі проблемаларды (әлеуметтік, экономикалық, экологиялық және т.б.) шешу.

Екінші топ – ауыр индустрия салаларына нақты маманданған, жоғары технологиялық ғылымды қажетсінетін өндіріс құру қолайлы экономикалық жағдайлары және жоғары ғылыми-өндірістік әлеуеті бар, негізінен қаржылық ресурстармен өзін-өзі қамтамасыз ете алатын өңірлер жатады.

- шетел инвесторларын тарту жолымен экспорттық әлеуетті қалыптастыру;
- жаңа ғылымды қажетсінетін өнімдер шығаруды ұйымдастыру, жаңа технологиялар негізінде құрал-жабдықтар мен машиналар, электроника

құралдары, автомобиль құрылысы, жаңа материалдар, лазер технологиясын дамыту;

- нарықтық инфрақұрылымды дамытуды жетелдету.

Үшінші топ – ауыл шаруашылығына маманданған агроөнеркәсіптік кешенді өңірлер. Бұл топтағы өңірлер үшін халықтың жұмысбастылығын қамтамасыз ету және жаңа жұмыс орындарын ашу мақсатында ауыл шаруашылығы мен оған сабақтас дамитын салаларда шағын және орта бизнесті, яғни кәсіпкерлікті дамыту қажет.

- ауыл шаруашылық өнімдерін өндіру үшін тиімді мамндандыруды жүзеге асыру;

- ауыл шаруашылық өнімінің жоғары сапалығын және экспорттық әлеуетінің өсуін қамтамасыз ететіндей өндірістік үрдістеге жаңа технология мен техникаларды енгізу және пайдалану;

- тұтыну нарығын тепе-тең түрде дамыту мақсатында, тұтыну заттарын өндіретін ауыл шаруашылығының базасын нығайту, міндетті түрде өндірістік және әлеуметтік және әлеуметтік инфрақұрылымдарды құру.

Төртінші топ – қысылшаң табиғи-климаттық, әлеуметтік-экономикалық және техника-технологиялық жағдайдағы, шаруашылықтың салалық құрылымы ұтымды емес дағдарыстық өңірлер, сонымен қатар экологиялық дағдарысқа ұшыраған аудандар жатады. Бұл өңірлерде жинақталған проблемалардан «арылу» үшін мемлекеттік реттеудің нақты шаралары қажет [4].

- экологиялық дағдарыстың тереңдеу үрдісінің алдын алу;
- осы өңірлерде тұратын халықтардың өмір сүру сапасын және деңгейін көтеру үшін материалдық негіз құру жөнінде нақты шаралар қабылдау;
- шетелдік техникалық және гуманитарлық көмектерді тарту және оларды тиімді пайдалану.

Республика өңірлерін мұндай топтастыру басқарудың өңірлік мәселелерін тиімді шешуге және жергілікті шаруашылықтарды қарқынды дамытуға мүмкіндік береді. Бұл біріншіден, мемлекет пен өңірлер арасындағы басқару мен болжау функцияларын лайықты қайта бөлуге және, екіншіден, мемлекеттік территориялық басқару мен болжау және жергілікті өзін-өзі басқару мен болжауды үйлесімді үйлестіру қажеттілігіне әкеледі.

Бұл жағдай Қазақстанға лайық. Себебі, республикамызда мемлекеттікті жасау экономикалық тұрғыдан дамыған өңірлерсіз, тармақты әлеуметтік инфражүйесіз мүмкін емес.

Өңірлік моделдеу мен басқару және болжаудың методологиялық аспектілерін қарастыра отырып, арнайы сөздікті анықтап алу маңызды. Ең алдымен «аймақ» ұғымын.

Шетелдік және біздің ғылыми әдебиетте өңірлік ғылымның анық анықтамасы жоқ. Бұл сөзсіз, Қазақстанда және шет елдердегі өңірлік зерттеулер бағыттарының және методологиялық концепциялардың әр алуандығы себептерінен. Мысалы, «аймақ» ұғымының жүзден аса түсіндірулері бар. Экономикалық әдебиетте барлығынан жиірек аймақтың екі ұғымы кездеседі.

«Аймақ» және «аудан» ұғымдарының арасында жиі теңдік белгісі қойылады. Міне осыдан да ұғым анықтамасы екі жақты. Мысалы, Кожурин Ф. «өңірлік басқару мен болжауды толық жетілдіру» кітапшасында «біріншіден, аймақ ұғымында елдің географиялық шарттармен ерекшеленетін табиғи мамандандырылған бөлігін түсіндіреді. Бұл аудандар өндіріс – техникалық, дәл осылай экономикалық жағынан салыстырмалы тұйық болып келеді. Екінші ұғым, елдің әкімшілік бөлу бірлігі: облыс, қала» көрсетеді [5].

Өңірлік экономика облысындағы белгілі маман Некрасов Н. «өзін-өзі басқару мен болжау», яғни әкімшілік-территориялық бөлу категориясын назарға қабылдамай, аймақты әлеуметтік-экономикалық позициядан анықтап қарайды. «Аймақ астында елдің ірі аумағы, біршама біркелкі табиғи шарттармен, ал ең алдымен өндіріс күштерінің дамуы мінездемелі бағыттылығымен және перспективалы әлеуметтік инфражүйемен ерекшеленеді» - дейді [5].

Біздің көзқарасымызша әлеуметтік-экономикалық басқару мен болжау мақсаттарына келетін «аймақ» ұғымының анықтамасы: «аймақ – өндірістің белгілі құрылымын сипаттайтын, әр түрлі меншік түрлері бар, халық концентрациясы, жұмыс орындарды, сонымен қатар адамдардың белгілі бір рухани өмір ережелері бар; өңір тұрғындарының тіршілігін жеңілдететін өзін-өзі басқару мен болжау және жергілікті басқару мен болжау органдары бар әлеуметтік-экономикалық кеңістік» [6].

Тәуелсіз мемлекеттің өңірлік саясаттың айқын проблемасын анықтауы заңды болып келеді. Бұл саясаттың негізі өндіруші мен тұтынушының экономикалық және шығармашылық қызметіне бостандық беру. Ақыр соңында, тауар өндіруші тиісті экономикалық жауаптылықты ведомствоның алдында емес, тек қана тұтынушының алдында тартады.

Өңірлердің және шаруашылық етуші бірліктердің өздігінен дамуына арналған міндетті шарттары өзін-өзі басқару мен болжау, серіктерді таңдау бостандығы, өндіріс құралдары нарығы, валюталық құралдар және демонополизацияланған шаруашылық етудің басқа элементтері болу тиісті. Өңірлік басқару мен болжау облыстардың және республиканың бірбүтін ерекшеліктерінің барлық түрлерін барынша есепке алады.

Әрине, әртүрлі салалардың дамуына деген аймақтың мүдделілігі бірдей емес. Жекеше, өңірлер мемлекетке қарағанда қоршаған ортаны қорғауға, өз аймағында дамыған әлеуметтік инфрақұрылымды құруға үлкен мөлшерде мүдделілігін танытады.

Өңірлік мүдделер құрылымы екі бөлікке бөлініп қарастырылуы мүмкін: тікелей және жанама. Тікелей құраушысы өз құрамына аймақтың қажеттілігін бейнелейтін компоненттерді қосады: тұрғындардың өмір сүру шарттарының оптималдылығын қамтамасыз ету, халық қолданатын тауарларына деген қажеттілікті қанағаттандыру, қолайлы экологиялық жағдайды құру, әлеуметтік инфрақұрылымның қамсыздандырылған деңгейін жоғарылату. Жанама құраушысы өз құрамына аймақ құрамына жүйеасты ретінде кіретін жоғары деңгейдегі жүйелердің қажеттілігін бейнелейтін компоненттерді қосады.

Аймақ мүддесінің құрылымын да мынадай екі жақты бөліп қарастыруға болады. Біреуі (заттық) – кәсіпорындар мен мекемелер әрекетінің нәтижесі, өндірістік және әлеуметтік инфрақұрылым объектілері, табиғи орта ресурстарын қолдану және т.б., басқасы (әлеуметтік-экономикалық) – материалдық және рухани игіліктерді өндіру, бөлу, айырбастау және тұтытудағы қоғамдық қарым-қатынастар.

Аймақтың мүддесін жүзеге асырудағы қазіргі жаңа кезең территорияның өзін-өзі басқару мен болжау және өзін-өзі қаржыландырылуының бүтін жүйелерін құруменен сипатталады. Бұл жағдайда өңірлік мүдделердің ортақ субъектісі ретінде сол аймақтың барлық тұрғындары алға шығады, олардың өкілі болып жергілікті өзін-өзі басқару мен болжау органы табылады [6].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. ҚР Президенті Н.Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы «Қазақстан жолы – 2050 стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» Қазақстан халқына Жолдауы, 2012, желтоқсан.

2. «Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі аумақтық даму стратегиясы туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің № 167 Жарлығы, - 2006, тамыз

3. Алдияров С. Базовые социально-экономические индекаторы регионов Казахстана и методика комплексной оценки их развития //Транзитная экономика, 2014 - №1, с.81-82

4. Шнипер П.И., Новоселов А.С. Региональные проблемы рынковедения: экономический аспект. – Новосибирск, Наука, 1993.-428 с.

5. Алдияров С. Қазақстан аймақтарының негізгі әлеуметтік-экономикалық индикаторлары және дамуды жалпы бағалау әдісі /С.Алдияров, К. Кабдуалиева, Л. Елеусиз // Транзиттік экономика. - 2013. - №1. - б. 81-86.

6. Айтаханов Е. Қазақстан Республикасының аймақтық дамуының жоспарлау процесстерін басқару проблемалары /Е. Айтаханов //Вестник, Эль-Фараби ат.КазГУ. Сер. экон. - 2012. - №2(30). - б. 12-15.

Мусиров Г.¹, Қасен Т. Ә.¹

¹ Учреждение «Баишев университет»

РЕГИОНАЛЬНЫЙ ПОТЕНЦИАЛ КАК ОБЪЕКТ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

Аннотация

В статье рассматривается проблема экономического развития регионов Казахстана как объекта социально-экономического развития. Также с факторной точки зрения рассматриваются вопросы региональной экономической политики, координации работы государственных органов в области регионального развития, реализации государственных и отраслевых

программ, решения приоритетов регионального развития, улучшения условий жизни в регионе, а также социальных, экономических, экологических проблем.

Ключевые слова: *региональная экономика, региональная политика, регион, экология, конкурентоспособность, экономический потенциал, социальный дисбаланс, региональное развитие, экономический прагматизм, территориальное развитие, национальная экономика, самоуправление, самофинансирование.*

*Mussirov G.¹, Kasen T.A.¹
¹Baishev University*

REGIONAL POTENTIAL AS AN OBJECT OF SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT

Abstract

The article deals with the problem of the economic development of the regions of Kazakhstan as an object of socio-economic development. Also from a factor point of view, issues of regional economic policy, coordination of state bodies in the field of regional development, implementation of state and sectoral programs, addressing the priorities of regional development, improving living conditions in the region, as well as social, economic and environmental issues are considered.

Keywords: *regional economy, regional policy, region, ecology, competitiveness, economic potential, social imbalance, regional development, economic pragmatism, territorial development, national economy, self-government, self-financing.*

МРНТИ 06.81.19

*Салыков Г.С.¹.
¹«Бәйішев университеті» мекемесі*

ӨНДІРІСТІК - ҚОЙМА ШАРУАШЫЛЫҒЫН ҰЙЫМДАСТЫРУДЫ ЖЕТІЛДІРУ

Аннотация

Өндірістік материалдық-техникалық жабдықтау мен қойма шаруашылығын ұйымдастыру және жоспарлау қарастырылған. Бұнда өндірістік логистика шаруашылығы, теориялық негіздемелері және Қазақстандағы қазіргі логистикалық ахуалдары берілген. Логистика термині, теориялық логистика аспектілері өндірістік үрдісті қамтамасыз ету, материалдық құндылықтарды бөлу, жүк тасу және тасымалдау, қоймада жинақтау сияқты материалдар қарастырылған.

Кілт сөздер: *Қойма, өндіріс, логистика, тауар, сервис, жүк, қосалқы қорлар, жүйе, басқару, ұйымдастыру.*

Қазіргі оқу үрдісінде студенттер «Өндірістік менеджмент» пәнін оқиды. Осы оқу құралында «Материалдық - техникалық жабдықтау мен қойма шаруашылығын ұйымдастыру және жоспарлау» дәріс сабағы қарастырылған. Мұнда қойма шаруашылығының негізгі міндеттері, атқаратын функциялары, мақсаттары мен жоспарлау жүйесінің параметрі қарастырылған. Бірақ өндірістік логистика пәнімен салыстырғанда логистиканың мақсаты, атқаратын міндеттері, ұйымдастыру қызметтері, үйлестірушілік көрсеткіштері, функциялары, қағидалары біртұтас жүйесін құрайды. Бұнда көлемді және күрделі материалдар қарастырылған. Ғылыми-техникалық ілгерілеу, жекелей алғанда, логистикалық жүйенің барлық қатысушыларының күшін жоғары дәрежеде пайдалануға және өңдеуге мүмкіндік беретін басқаруды компьютерлендіру, телекоммуникациялық жүйелерді өңдеудің заманауи логистикалық технологияларын енгізу және логистикалық орталықтарын ақпараттық-компьютерлік логистикалық қолдану жүйесін игере бастады. Сондықтан «Өндірістік менеджмент» пәнінің қойма шаруашылығын өндірістік логистикалық пәнімен ұштастырып, оқу үрдісіне енгізілуі керек.

Концептуалдық әдістемелерге және ойлау әдістеріне негізделген «логистика» атты жалпы ұғымға біріккен ұйымдастыруымен басқарудың жаңа принциптері аса тиімді жұмыс істеп жатқан кәсіпорындардың, фирмалардың және бірлестіктердің тәжірибесінде аса жоғары дәрежеде және табысты қолданылуда.

«Логистика» термині гректің «logistike» сөзінен шыққан, ол байымдау, дәйекті шешімдер қабылдау, практикалық есептеулер жүргізу шеберлігі деп аударылады. Логистика әдістері, өзіне экономикалық қызметтердің әр түрлі аспектілерін, оның әр түрлі дәуірлері мен кезеңдерін, ұйымдастыруды және басқаруды біріктіреді. Логистика тасымалдауды, қоймалауды және де басқа материалдық, материалдық емес, шикізаттармен материалдарды және шала фабрикаттарды өңдеуге қатысты операцияларды жоспарлау, бақылау, және басқару жөніндегі ғылым. Басқару пәндерін зерделеу, зерделейтін үрдістерге сәйкес оларды бөлуді және нақтылауды қажет етеді. Алайда, ХХ ғасырдың 60 - 70ші жылдарының өзінде экономикасы дамыған елдерде өндіріс пен айналыс шығындарын қысқарту мақсатында материалдарды және онымен байланысты ақпараттық ағындарды басқару негізгі пән болып саналған логистика ғылымы кеңінен пайдалана бастады. Осы кезде логистика жеке пән, сондай - ақ, жеке қызмет түріне бөлінеді. Қазіргі экономикалық әдебиетте көбінесе «менеджмент» терминімен ұштастырылады және соның салдары ретінде логистикалық менеджмент жеке пәнге бөлінеді. Теориялық логистика аспектілері өндірістік үдерісті қамтамасыз ету, тікелей өндіріс, сондай - ақ тауар - материалдық құндылықтарды бөлу мәселелеріне баса назар аударады. Тауар - материалдық құндылықтардың физикалық орын ауыстыруымен (жүкті тиеу - түсірумен байланысты жұмыстар, қоймада жинақтау, тасымалдау және т.б.) тікелей байланысты операциялардан өзге, логистика сондай - ақ: тапсырысты рәсімдеумен байланысты операцияларды; көлік - экспедициялық қызмет көрсетумен байланысты операцияларды; оңтайлы көлік бағыттарын, ТМҚ-ны

сақтау орындарын, қосалқы қорлар мөлшерлерін анықтауды және т.б. зерделейді.

Логистиканың басты мақсаты - бұл қажетті жүкті, қажетті сапада, қажетті санда, қажетті уақытта, қажетті жерге ең аз шығындармен жеткізу. Осы мақсаттарға сүйене отырып: ауқымды жалпы өзгешелікті деп үш топқа бөліп қабылдаған, логистиканың міндеттері айқындалады. Өзгермелі нарықтық орта жағдайларында ең аз шығындармен жоғары нәтижеге жету - логистикадағы ауқымды міндеттер болып табылады.

Өндірістік логистика материалдық өндіріс аясында болып жатқан үдерістерді зерттейтін логистиканың функционалдық салаларының бірі болып саналады. Ықпалдасқан логистика тұжырымдамасы өндірістік үдерісті, материалдық ағындардың өнім берушіден тұтынушыға дейінгі қозғалу кезеңіндегі үдерістерінің құрамдас бөліктерінің бірі ретінде қарастырылады.

Өндірісті ұйымдастыру тұрғысынан: дәстүрлі және логистикалық екі негізгі тұжырымдама болып бөлінеді. Өндірісті ұйымдастырудың логистикалық тұжырымдамасына мынадай негізгі ережелер кіреді:

Артық қосалқы тауарлардың бас тарту;

Негізгі және көлік - қойма операцияларын орындау үшін асырылып көрсетілген уақыттан бас тарту;

Сатып алушылар тарапынан сұраныс жоқ өнімдерді жасаудан бас тарту;

Жабдықтардың жұмыссыз бос тұрып қалуын болдырмау;

Ақауды толық жою;

Шикізаттың, материалдардың жартылай фабрикаттардың өндіріс ішінде ұтымсыз орын ауыстыруын жою;

Өнім берушілердің қарсыластар болуымен толыққанды серіктестерге айналуы;

Бұл позициялардан көрініп тұрғандай, өндірісті ұйымдастырудың дәстүрлі тұжырымдамасы қиындықсыз жүзеге асыруға болатын өнімдерді өндіруді барынша өрістетуді қарастыратын сатушы нарығының жағдайларына көбірек дәл келеді.

Логистика тұрғысынан шығындарды азайту, өнімдердің сапасын арттыру және материалдық ағымдар мен аяқталмаған өндірісті басқару, өндірістік үдерісті неғұрлым тиімді басқарудың мақсаты болып саналады. Бұл ретте өндірістік логистика міндеттерін орындау жекелей алғанда:

Дайын өнімдерді шығарудың нақты кестесін жасай отырып, жедел - күнтізбелік жоспарлау;

Сапаны жалпы басқару;

Материалдық ресурстарды жеткізуді стратегиялық және жедел жоспарлау;

Өндірістік қойма шаруашылығын ұйымдастыру.

Қазақстандағы логистиканың дамуындағы басым бағыт оны транспорттық кешенде қолдану болады. Халықаралық жүк тасымалына қатысатын отандық транспорттық және экспедициялық кәсіпорындар тасымалдау және жүк; жүк тасымалдаудың интер; мультимодальдық және терминалдық жүйелері, «Нақты уақытында» және «Есіктен-есікке дейін» тасымал технологиялары, жүк

тасымалдау, алып барудың заманауи телекоммуникациялық жүйелері өңдеудің өңдеудің заманауи логистикалық технологияларын енгізу керектігін түсінді. Ірі Қазақстандық мемлекеттік немесе жеке транспорттық және экспедиторлық кәсіпорындар өздерінің терминалды желілерін, жүк таратушы және логистикалық орталықтарын, ақпараттық-компьютерлік логистикалық сервисті қолдау жүйесін шығара бастады.

Тауарды жер шарының кез келген нүктесіне жеткізуді басқаруды заманауи логистикалық концепциясын тұтынушы сервисінің орнынан қарағанда, былайша қарастыруға болады: «Керекті тауар белгілі сапасымен және санымен – белгіленген уақытта және минималды шығындармен, керек жерге жеткізіледі». Соның ішінде шығындар тауарды өндірудің өз бағасы ретінде және де әлемдік өткізу жүйелерінде тауар шығарушы және сауда делдалдарының физикалық таратылуымен логистикалық операциялар шығындарына байланысты. Логистикалық шығындар құрылымында транспорттық шығыны 20%-дан 70%-ға дейін құрайды, сондықтан транспорт глобалды логистикалық жүйенің құрылуында орасан зор рөл атқарады.

Қазақстан үшін оның үлкен территориясымен қайта шығарудың жергілікті ерекшеліктері, соның ішінде жергілікті транспорттық факторлар: транспорттық коммуникациялар, сол аудандағы транспорттық және транспорттық-экспедициялық кәсіпорындар, транспорттық түйіндер, терминалдар және т.б. маңызды орын алады. Әрбір ауданының экономикасының қолдану саласында қандай да бір логистикалық функцияларды атқаратын кәсіпорындардың үлкен тобы жұмыс жасайды: транспорттық фирмалар, көтерме сауда делдалдары, банктер, транспорттық-қоймалық кешендер, жүктік терминалдар және т.б.[2]

Қазақстандағы логистиканың дамуының осы келешегі бар бағыты «Қазақстан-2030» жолдауында өз орнын тапқан. Ол жерде **Н.Ә.Назарбаев** былай деген: «**Транспорттық ағымдар шығыстан батысқа және керісінше тарихи біздің еліміздің территориясы арқылы өткен бүгінгі күні де тоқтамады. Қазақстанның мақсаты отандық транспорттық коммуникациялық кешенді әлемдік нарықта бәсекеге қабілетті ету және біздің территориямыздан өтетін сауда ағымын көбейту.** Дүние жүзінде танымал, кең қолданылатын ЛТ, KANBAN, MRP, DRP, ROP, QR, CR, AR, LEAN PRODUCTION және т.б. концепцияларын Қазақстан Республикасы кәсіпорындарының ерекшеліктерін ескере отырып, енгізу, жетілдіру жақсы болар еді.

Бұл сала белгілі жағдайда дамыған және ұзақ уақыт бойы шоғырланған өсу стратегиясымен жүру керек, ұлттық диверсификацияда және жаңа нарықтық іздеуге негізделеді. Олар біздің транспорттық және коммуникациялық қызметімізді пайдаланады. Бұл стратегия автомобиль құрылысы, туризм, сервис жүйесі, жол және капиталдық құрылыс және отандық өнімнің өз бағасының төмендеуіне әсер ететін болады».

Қазақстандағы логистиканың басқа да болашағы бар даму бағыттары алдағы жылдары оны ұйымдастыруда және ішкі өндірістік жүйелердің өнеркәсіптік кәсіпорындарда жетілдіруде, тұрмыстық және материал жүргізуші

байланыстарда технологиялық кешендерде және экономикалық аудандарда жақсарту үшін пайдаланылады. Біздің елімізге басқа шетелдік капиталистік елдерде логистиканың тарихи жолды қайталаудың қажеті жоқ. Олардың жинаған тәжірибесін және өзіміздің потенциалды пайдалана отырып, біз тез қарқынмен заманауи логистикалық көзқарасты және отандық бизнестегі нарықтық бағытталған құрылымдардағы жүйені енгізуіміз керек.

Қазіргі таңда Қазақстандағы логистиканың дамуы нарық заңдары мен қағидаларынан туындағандай логистиканы игеру және оны кәсіпорындағы басқару жүйесімен бірігуі нарықтық экономиканың даму деңгейін көрсетеді. Нарықтағы қатаң бәсеке, халықтың төлем қабілеттілігінің төменділігі, кәсіпорынның айналым құралдарының жеткіліксіздігі, өндірістік шығындардың үнемі өсуі отандық өнімнің бәсекеге қабілеттілігін төмендетіп, өткізуді қиындатуда.

Қазақстан Республикасы кәсіпорындарының негізгі даму бағыттары – бұл «сатып алу- тасымалдау-қоймалау-өткізу» логистикалық жүйенің негізгі элементінің үйлесімін икемді және тиімді түрде жұмыс істеуін қамтамасыз ету механизмін құрастыру болып табылады.

Қазақстанның көптеген мемлекеттік және жеке меншік кәсіпорындары белсенді түрде өздерінің терминалды желіні, жүкті бөлшектеу және логистикалық орталықтарды, ақпараттық-коммуникациялық қамтамасыз ету логистикалық қызмет көрсету жүйелерін құра бастады. Осындай кәсіпорындардың бірі «Higt Tech Logistic» БК ЖШС, кәсіпорын осындай мәселелерді шешіп, Қазақстандағы логистикалық қоймалау нарығының бірден бір көшбасшысына айналды.

Қазіргі кезде Қазақстан территориясында жол бойы сервисі қолға алынды. Ақтөбе облысы көлік логистика жүйесін дамытуда қолайлы өңір. Себебі, облыс аумағында Батыс Еуропа, Батыс Қытай халықаралық жоба іске асуда. Ақтөбе-Орск, Ақтөбе-Атырау автокөлік жолы Қарғалы ауданының аумағында жатыр. Ақтөбе-Атырау жолының бойында орналасқан Алға, Мұғалжар, Темір, Байғанин аудандары. Бұл аудандарда сервистік шаруашылығы дамымаған. Жол бойында жолаушылар тамақтанатын не көлігін жөндейтін қызмет көрсету орындары жоқ. Елбасы айтқандай: сұранысы жоқ мамандықтарды азайтып, сұранысы бар мамандықтарды оқу жүйесіне көптеп енгізу керектігін ұсынған. Сондықтан өндірістік логистиканы «Мемлекеттік және жергілікті басқару» мамандығының таңдау пәні ретінде қарастырып өндірістік менеджмент пәнінің оқу үрдісіне енгізу – бұл жаңа мамандарды дайындауға керектігін талап етеді. Логистика шаруашылығын ұйымдастыру және басқару кадрлерін дайындау қазіргі кездің талабына сай. Қазақстан Республикасының территориясы арқылы халықаралық жобалар, Ұлы Жібек Жолы, Бір белдеу – бір жол «Батыс Еуропа-Батыс Қытай» жобалары іске асуда. Бұл жобалар еліміздегі жұмыссыздықты азайтады және ҚР-ның экономикасының дамуына тиімді үлес қосуы мүмкін.

Пайдаланылган әдебиеттер тізімі:

- 1) Салықов, Ғ. Өндірістік менеджмент: оқу құралы / Ғ.Салықов, Н. Әжмұрат. – Астана: Foliant, 2015.
- 2) Күшікбаев К.Қ. Логистика негіздері: оқу құралы / К.Қ.Күшікбаев, К.А.Мырзабекова. - Алматы: Бастау, 2004.- 96 б.
- 3) Фатхутдинов Р.А. Производственный менеджмент: учебное пособие / Р.А. Фатхутдинов.- М.: ЮНИТИ, 1997.

Салыков Г.С.¹,

¹Учреждение «Баишев Университет»

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ОРГАНИЗАЦИИ ПРОИЗВОДСТВЕННО-СКЛАДСКОГО ХОЗЯЙСТВА

Аннотация

Предусматривается организация и планирование производственно-материально-технического снабжения и складского хозяйства. Здесь представлены хозяйство производственной логистики, теоретические основы и современные логистические ситуации в Казахстане. Термин логистика включает в себя теоретические аспекты логистики, такие как обеспечение производственного процесса, распределение материальных ценности, перевозка и транспортировка грузов, складирование на складе.

Ключевые слова: *склад, производство, логистика, товар, сервис, груз, запас, система.*

Salykov G. S.¹

¹Baishev University

IMPROVING THE ORGANIZATION OF PRODUCTION AND WAREHOUSING FACILITIES

Abstract

Planning and organization of production material and technical supply and warehouse facilities are provided. It presents the economy of production logistics, theoretical foundations and modern logistics situation of Kazakhstan. The term logistics includes theoretical aspects of logistics, such as ensuring the production process, the distribution of material values, transportation and transportation of goods, warehousing.

Key words: *Warehouse, production, logistics, goods, service, cargo, auxiliary resources, system.*

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ
ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

МРНТИ 34.31.15

Айтлесов К.К.¹, Аликулов З.А.¹¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті**ФИТОРЕМЕДИАЦИЯЛЫҚ КӨГАЛДАРДЫ ТӨМЕН ЖӘНЕ
ОРТАША ДЕҢГЕЙДЕ АУЫР МЕТАЛДАРМЕН ЛАСТАНАТЫН
ТОПЫРАҚТАРДА ЖАСАУДЫҢ КЕЛЕШЕГІ****Аннотация**

Қалалық ортада фиторемедиациялық көгалдарды жасаудың келешегі қарастырылады. Қалалық топырақ көп мөлшерде ластауыш заттармен, негізінен ауыр металдармен ластанған. Қалалардың аумағында, жиі ауыр металдармен ластанатын топырақтардың аймағы қалыптасып жатыр. Бұл аймақтарға өнеркәсіптік кәсіпорындардың, қалалық автомобиль жолдарының, санкцияланбаған қоқыстардың ықпалы болып табылады. Осындай аймақтардың топырағында төмен немесе орташа ластану деңгейі бар. Оларды тазартудың ең перспективалы және тиімді әдісі фиторемедиация болып табылады. Қазіргі уақытта ауыр металдарға аккумулятор болатын отандық өсімдіктерге іздеу жүргізіліп жатыр. Әдеби мәліметтерді шолу негізінде фиторемедиацияға қабілеті бар түрлер көптеген шөпті өсімдіктер тобын бөледі, қалалық жерлерде ландшафтты көгалдандыру және шабындық көгалдарды жасау үшін пайдаланылады немесе пайдаланылуы мүмкін. Мұндай түрлерге қызыл бетеге *Festuca rubra* L., шабындық бетеге *Festuca pratensis* Huds., жайылымдық райграсс *Lolium perenne* L., кәдімгі тарғақшөп *Dactylis glomerata* L., қылтықсыз арпабас *Bromus inermis* Leys., құрғақ айрауық *Calamagrostis epigeios* (L.) Roth., шабындық беде *Trifolium pratense* L., сары түйежоңышқа *Melilotus officinalis* (L.) Pall., дала жоңышқасы *Medicago falcata* L. жатады. Аталған түрлер-фиторемедианттар ласталған топырақта өздерінің сәндігін жоғалтпай өсуге қабілетті, мерзімді шөп шабуға тұрақты. Олардан әрдайым жұмыс жасап тұратын фиторемедиациялық көгалдарды жасауға болады. Ол үшін әртүрлі фиторемедианттардан шөп қоспаларын топырақтың ластану ерекшелігін ескере отырып жасау қажет. Мұндай көгалдар қалалық ортадағы топыраққа әрдайым ластауыш заттар түсетін аумақтардағы төмен және орташа деңгейде ластанатын топырақтарды тазарту үшін қызмет ете алады.

Кілт сөздер: топырақтың ластануы, фиторемедиация, қалалық ортадағы фиторемедиациялық көгалдар.

Қалалық урбоэкожүйенің маңызды экологиялық мәселесі топырақтың ластануы болып саналады. Көптеген ластану көздерінің болуы, қалалық

ландшафттарға көп мөлшерде ластауыш заттардың түсуіне әкеледі. Сонымен қатар, қалалық топырақтарда топырақтың қалыптасу үрдісінің қалыпты жағдайы бұзылған, топырақтың өзін өзі тазарту жылдамдығы өте төмен және топырақты ластайтын ластауыштардың аз ғана бөлігі топыраққа түскенде, тотығады және бейтараптандырылады, олардың көпшілігі топыраққа жиналып, сонда ұзақ уақыт сақталады. Осылайша, қалаларда топырақтың жерасты суларына енуіне жол бермейтін әртүрлі ластағыштарды сіңіреді, ұстап тұрады және жинайды [1-3]. Ластауыштардың негізгі түрлері ауыр металдар, оның ішінде кобальт, никель, мыс, мырыш, кадмий, хром, қорғасын және т.б., сондай-ақ басқа бейорганикалық заттар (күкірт, фтор, шөмен шаңы) және әртүрлі органикалық қосылыстар болып саналады.

Ірі өнеркәсіптік орталықтарда ауыр металдардың көздері металлургия және машина жасау өнеркәсібінің кәсіпорындары, тыңайтқыштар жасау кәсіпорындары, пластмасса, құрылыс материалдары, полиграфиялық кәсіпорындар болып табылады. Мұндай кәсіпорындардың айналасындағы топырақтағы ластауыш заттардың жинақталу аймағы әртүрлі көздер бойынша 3-тен 20 км-ге дейін болуы мүмкін. Сондай-ақ ауыр металдардың көзі тұрмыстық қатты заттардың қалдықтары болып табылады. Қаладағы ластауыш заттардың 80% автокөліктерден келеді. Қалалық көлік жолдары 170-тен астам уытты ингредиенттердің көзі болып табылады. Бұл ауыр металдар, пестицидтер, мұнай және мұнай өнімдері, фенолдар, бензапирен, қорғасын тотығы, резенке, жолдың беті, қозғалыстағы бөлшектер мен механизмдер, пластмассалар, бояу. Шығарындылардың басым бөлігі жолдан 10-20 м қашықтықта жиналады, ал кішігірім бөлшектер 150, 300 м қашықтықта таралмайды [4].

Осылайша, қалалар аумағында, топырақтың үстіңгі қабатында (10 см-ге дейін) жиналатын бейорганикалық және органикалық табиғаттың ластауыш заттарының үздіксіз, тұрақты түсуімен сипатталатын аймақтар ерекшеленеді. Бұл аймақтарға өнеркәсіптік кәсіпорындардың, қалалық көлік артерияларының, қалалық жерлердегі жарма бойындағы, өзендердің бойындағы қоқыстардың әсері болып табылады. Бұл аймақтардың топырақтарында төмен және орташа ластану деңгейі бар. Мұндай жерлерде инженерлік рекультивациялау әдісін қолдану және топырақты тазарту тиімді емес.

Жұмыстың мақсаты - қалалық ортада фиторемедиациялық көгалдарды жасаудың келешегін қарастыру.

Топырақты тазартудың перспективалық жолдарының бірі дәстүрлі фиторемедиация - жоғары сатыдағы өсімдіктер көмегімен топырақ тазалау болып саналады. Фиторемедиация технологиясын тек төмен және орташа деңгейдегі топырақтың мобильді ауыр металдардың ластану деңгейінде қолдануды ұсынады. Ластанудың жоғарғы деңгейінде шөптесін өсімдіктер өледі, фитомассаның жинақталуы төмендейді және бұл әдісті пайдалану тиімді болмайды. Фиторемедиация үшін ластауыш заттардың жоғары деңгейіне төзімді және оларды топырақтан шығарып, өздерінің тіндерінде жинақтай алатын өсімдіктерді қоданады [5,6]. Бұл әдіс қазіргі кезде бұрын жинақталған

қоршаған ортаға келтірілген зиянды жою үшін - ауыл шаруашылық топырақтарын тазалау, тұрмыстық қатты заттардың қалдықтарын және әскери полигондарды жою үшін кеңінен қолданылады. Сонымен бірге оның қалалық ортаның топырағына ластаушы заттардың ауқымды түсу аумағына қолдану келешегі қарастырылмайды.

Қазақстанда фиторемедиацияға деген қызығушылықтың артуына байланысты, ауыр металдардың аккумуляторы - өсімдіктерді іздестіру белсенді жүргізіліп келеді. Зертханалық және далалық зерттеулер арқылы мұндай қабілет көптеген біржылдық және көпжылдық, мәдени және жабайы, ағаш, бұта және шөптесін өсімдіктерде байқалды. Фиторемедиацияның активті (жыл сайынғы егістік және толық біржылдық өсімдіктер-фиторемедианттарды жою) және пассивті (тұрақты түрде жерасты фитомассаларды алып тастау арқылы көпжылдық фиторемедианттарды өсіру) әдістері әзірленді.

Түрлі авторлардың көптеген зерттеулерінің нәтижелерін талдау және жалпылау негізінде анықталған түрлердің маңызды тізімінен фиторемедиацияға қабілетті көпжылдық шөптесін өсімдіктерді қалалық ортада шабындық көгалдарды жасау үшін қолданады. Мұндай түрлерге қызыл бетеге *Festuca rubra* L., шабындық бетеге *Festuca pratensis* Huds., жайылымдық райграсс *Lolium perenne* L., кәдімгі тарғақшөп *Dactylis glomerata* L., қылтықсыз арпабас *Bromus inermis* Leys., құрғақ айрауық *Calamagrostis epigeios* (L.) Roth., шабындық беде *Trifolium pratense* L., сары түйежоңышқа *Melilotus officinalis* (L.) Pall., дала жоңышқасы *Medicago falcata* L. [7-17] жатады.

Тізімделген түрлер - фиторемедианттар әлсіз және орташа ластану деңгейі бар топырақтарда өзінің сәндігін жоғалтпай, маңызды биомассаны қалыптастыруды және кейбір мәліметтер бойынша ластанған топырақтан шамамен 1000 мг/кг кг ауыр металдарды шығаруға қабілетті. Бұдан басқа, олар мерзімді шөп шабуға төзімді. Ластанған аумақтарда мұндай түрлерден әрдайым жұмыс жасап тұратын фиторемедиациялық көгалдарды жасауға болады, фитомассаны жойып және сәйкесінше қайта өңдейді. Мұндай көгалдар топырақты түбіне дейін тазалайды, орташа шамамен 0,7 м, қалалық топырақты фиторемедиациялауға жеткілікті [7].

Барлық металдардың концентрациялай алатын өсімдіктер жоқ. Әрбір өсімдік екі-үш, сирек төрт элементтен жинайды. Сондықтан фиторемедиациялық көгалдарды жасау үшін әртүрлі фиторемедианттардың түрлерінен шөп қоспаларын топырақтың ластану ерекшелігін ескере отырып, жасау қажет. Мысалы, топырақтың, негізінен ластаушы заттары мырыш, қорғасын, мыс болып саналады, шабындық фиторемедиациялық көгалдарды жасауға болады, олардың құрамына қызыл бетеге, шабындық бетеге, жайылымдық райграсс, кәдімгі тарғақшөп, сары түйежоңышқа, шабындық беде, кәдімгі мыңжапырақ кіреді.

Көгалдыруға қолданылатын әртүрлі шөптердің түрлерінің фиторемедиациялық қабілетін зерттеуі қазіргі уақытта толық жүргізілген жоқ. Мақсатты түрде қалалық ортада мұндай көгалдарды жасау тиімді болады. Жалпы алғанда фиторемедиациялық көгалдарды жасау төмен және орташа

деңгейде ауыр металдармен және фтормен ластанатын топырақтарды тазалау үшін перспективалы болып табылады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Мозолевская Е.Г., Липаткин В.А., Шарапа Т.В. Оценка состояния насаждений лесопарков Московского городского управления лесами на территориях, примыкающих к Московской кольцевой автомобильной дороге (лесопатологический мониторинг). М.: МГУЛ, 1999. 48 с.

2. Муравьев А.Г., Каррыев Б.Б., Ляндзберг А.Р. Оценка экологического состояния почвы / под ред. А.Г. Муравьева. Санкт-Петербург: Крисмас+, 2008. 216 с.

3. Дабахов М.В. Экологическая оценка техногенно загрязненных почв урбанизированных территорий и промышленных зон г. Нижнего Новгорода: автореф. дис. ... д-ра биол. наук. 2012. URL: <http://www.dissercat.com/content/ekologicheskaya-otsenka-tekhno-genno-zagryaznennykh-pochv-urbanizirovannykh-territorii-i-prom> (дата обращения 22.04.2019).

4. Джувеликян Х.А. Экологическое состояние природных и антропогенных ландшафтов центрального черноземья: автореф. дис. ... д-ра биол. наук. Петрозаводск, 2007. URL: <http://www.sevin.ru/fundecology/news/DDisDzhuvelikyapdf> (дата обращения 22.04.2019).

5. Серегин И.В., Кожевникова А.Д. Механизмы гипераккумуляции и устойчивости растений к тяжелым металлам // Всероссийский симпозиум «Экология мегаполисов: фундаментальные основы и инновационные технологии». Москва, Институт физиологии растений им. К.А. Тимирязева РАН, 21–25 ноября 2011 г. М.: Лесная страна, С. 131. URL: http://www.ippras.ru/society_physiologists_plants/ssk/ecomeg2011/Book_ecomeg2011.pdf (дата обращения 22.04.2019).

6. Агибаева А.К., Алтынсариев А.Ж., Сембиева А.А. Фиторемедиация почв, загрязненных токсичными отходами металлургического производства. URL: <http://vestnik.kazntu.kz/files/newspapers/57/1860/1860.pdf> (дата обращения 22.04.2019).

7. Крупкин П.И. Пути рационального использования почв, загрязненных фтором // Агрохимия, 2005. № 3. С. 79–87.

8. Полонский В.И., Полонская Д.Е. Фторидное загрязнение почвы и фиторемедиация // Сельскохозяйственная биология, 2013. № 1. С. 3–14.

9. Линдиман А.В. Процессы миграции свинца и кадмия в системе «почва-растение»: автореф. дис. ... канд. хим. наук. URL: http://discollection.ru/article/17032009_lindiman_anastasija_vasil_evna_85955/2 (дата обращения 22.04.2019).

10. Николаева Н.С., Семиколенова Л.Г. Оценка возможности использования разных видов растений для очистки почвы, загрязненной тяжелыми металлами. URL: <http://shmain.ru/nauchnye-stati/nikolaeva-n-s-semikolenova-l-g-ocenka-vozmozhnosti-ispolzovaniya-raznykh-vidov-rastenij-dlya-ochistki-pochvy-zagryaznennoj-tyazhelymi--metallami.html> (дата обращения 22.04.2019).

11. Васильева Т.Н. Фиторемедиационные аспекты загрязнения урбанизированных почв Оренбурга: автореф. дис. ... канд. биол. наук. Оренбург, 2011. URL: <http://earthpapers.net/fitoremediatsionnye-aspekty-zagryazneniya-urbanizirovannyh-pochv-orenburga> (дата обращения 22.04.2019).
12. Бганцова М.В. Использование горчицы сарептской и райграса пастбищного для фиторемедиации загрязненных свинцом почв // Вестник Томского государственного университета, 2009. № 324. С. 350–353.
13. Андреева И.В., Байбеков Р.Ф., Злобина М.В. Фиторемедиация почв, загрязненных тяжелыми металлами // Природообустройство, 2009. № 5. С. 5–10.
14. Кудряшова В.И. Аккумуляция тяжелых металлов дикорастущими растениями: автореф. дис. ... канд. биол. наук. Саранск, 2003. URL: <http://earthpapers.net/akkumulyatsiya-tyazhelyh-metallov-dikorastuschimiras-teniyami> (дата обращения 22.04.2019).
15. Пырина И.В., Назаров А.В., Плюснин С.Д. Фиторемедиация нефтезагрязненной почвы с высоким содержанием свинца // Вестник политехнического университета. Сер. Химическая технология и биотехнология, 2009. Т. 10. С. 72–77.
16. Маджугина Ю.Г., Кузнецов В.В., Шевякова Н.И. Растения полигонов захоронения бытовых отходов мегаполисов как перспективные виды для фиторемедиации // Физиология растений, 2008. Т. 55. № 3. С. 453–463.
17. Трибис Л.И. Фитоэкстракция никеля и меди и респирометрические показатели состояния микробных сообществ в техногенных грунтах и почвах, загрязненных тяжелыми металлами: автореф. дис. ... канд. биол. наук. Москва, 2016. URL: <http://www.timacad.ru/catalog/disser/kd/tribis/avtoref.pdf> (дата обращения 22.04.2019).

Айтлесов К.К.¹, Аликулов З.А.¹

¹ Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева

ПЕРСПЕКТИВЫ СОЗДАНИЯ ФИТОРЕМЕДИАЦИОННЫХ ГАЗОНОВ НА ПОЧВАХ С НИЗКИМ И СРЕДНИМ УРОВНЕМ ЗАГРЯЗНЕНИЯ ТЯЖЕЛЫМИ МЕТАЛЛАМИ

Аннотация

Рассмотрены перспективы создания фиторемедиационных газонов в городской среде. Городские почвы загрязнены большим количеством поллютантов, в основном тяжелыми металлами. На территории городов формируются зоны, характеризующиеся постоянным поступлением тяжелых металлов в почву. Это зоны влияния промышленных предприятий, городские транспортные магистрали, несанкционированные свалки мусора. Почвы таких зон имеют низкий или средний уровень загрязнения. Для их очищения

наиболее перспективным и эффективным способом является фиторемедиация. В настоящее время активно ведется поиск местных растений — аккумуляторов тяжелых металлов. На основании обзора литературных данных среди видов со способностью к фиторемедиации выделена группа многолетних травянистых растений, которые используются или могут использоваться для создания садово-парковых и луговых газонов в городской среде. К таким видам относятся овсяница красная *Festuca rubra* L., овсяница луговая *Festuca pratensis* Huds., райграс пастбищный *Lolium perenne* L., ежа сборная *Dactylis glomerata* L., костер безостый *Bromus inermis* Leys., вейник наземный *Calamagrostis epigeios* (L.) Roth., клевер луговой *Trifolium pratense* L., донник желтый *Melilotus officinalis* (L.) Pall., люцерна серповидная *Medicago falcata* L. Перечисленные виды-фиторемедианты способны произрастать на загрязненных почвах без потери декоративности, устойчивы к периодическому скашиванию. Из них можно создавать постоянно работающие фиторемедиационные газоны. Для этого необходимо составлять травосмеси из разных видов-фиторемедиантов с учетом специфики загрязнения почв. Такие газоны могут служить очищению почв с низким и средним уровнем загрязнения на территориях с постоянным поступлением поллютантов в почву в городской среде.

Ключевые слова: *загрязнение почв, фиторемедиация, фиторемедиационные газоны в городской среде.*

¹Aitlessov K.K., ¹Alikulov Z.A.¹
¹Eurasian National University. L.N. Gumilyov

PROSPECTS OF CREATING PHYTROMEDICATION GASONS ON SOILS WITH LOW AND MEDIUM LEVEL OF POLLUTION WITH HEAVY METALS

Abstract

The prospects of creating phytoremediation lawns in an urban environment are considered. Urban soils are polluted with large amounts of pollutants, mainly heavy metals. On the territory of cities, zones are formed, characterized by a constant flow of heavy metals into the soil. These are zones of influence of industrial enterprises, urban highways, unauthorized landfills. Soils of such zones have a low or medium level of pollution. For their purification the most promising and effective way is phytoremediation. Currently, an active search for local plants - batteries of heavy metals. Based on a review of literature data, a group of perennial herbaceous plants has been distinguished among species with a phytoremediation ability that are used or can be used to create garden and meadow lawns in urban environments. Such species include red fescue *Festuca rubra* L., meadow fescue *Festuca pratensis* Huds., pasture ryegrass *Lolium perenne* L., hedgehog team *Dactylis glomerata* L., awnless bonfire

Bromus inermis Leys., ground agaric *Calamagrostis epigeios* (L.) R. meadow clover *Trifolium pratense* L., clover yellow *Melilotus officinalis* (L.) Pall., crescent shaped alfalfa *Medicago falcata* L. These phytoremean species are able to grow on polluted soils without loss of decorativeness, resistant to periodical mowing. From them it is possible to create constantly working phytoremediation lawns. To do this, it is necessary to make grass mixtures from different species of phytoremediation taking into account the specifics of soil contamination. Such lawns can serve to clean the soil with low and medium levels of pollution in areas with a constant flow of pollutants into the soil in an urban environment.

Keywords: *soil pollution, phytoremediation, phytoremediation lawns in an urban environment.*

МРНТИ 67.09.39

Кайрақбаев А.К.¹, Абдрахимов В.З.²

¹*ТОО Технопарк Zerek учреждения «Баишев университет»*

²*Самарский государственный экономический университет, Самара, РФ*

ИССЛЕДОВАНИЕ ТЕХНИЧЕСКИХ СВОЙСТВ ОТХОДА ЧЕРНОЙ МЕТАЛЛУРГИИ – ФЕРРОПЫЛИ ИЗ САМОРАСПАДАЮЩИХСЯ ШЛАКОВ НИЗКОУГЛЕРОДИСТОГО ФЕРРОХРОМА

Аннотация

В настоящей работе исследованы технические (химические и минералогический составы и физико-механические свойства) показатели ферропыли самораспадающихся шлаков низкоуглеродистого феррохрома. Недостаточная изученность данных отходов не позволяет производить адекватную оценку физико-химических свойств. Наши исследования показали возможность использования ферропыли (шлакопылевого отхода) из самораспадающихся шлаков в строительных материалах. На основе изученных свойств разработаны составы для производства жаростойких композитов и пористых заполнителей, получены два патента РФ.

Ключевые слова: *отход черной металлургии, ферропыль, химические и минералогические составы, физико-механические свойства.*

Нарушение природных систем принимает всемирный характер, который затрагивает все части биосферы и приближается ее к порогам их устойчивости. Одним из основных «загрязнителей» окружающей природной среды является отходы черной металлургии.

Экологическая опасность отходов черной металлургии определяются сочетанием многих факторов [1-5]. Прежде всего, это их физическое состояние, химический состав и наличие экотоксикантов. Техногенные отходы

металлургии часто содержат элементы, опасные для человека и экосистемы. Это мышьяк, сера, фосфор, тяжелые цветные металлы - цинк, свинец, кадмий. Экологическая опасность таких отходов резко возрастает из-за их дисперсности. Наибольшую угрозу представляют пыли и шламы, которые рассеиваются ветром при хранении. Малые размеры частиц способствуют переходу элементов в водорастворимые соединения, так называемому выщелачиванию. Из-за амфотерности многих металлов выщелачивание происходит при любом рН. Вредные вещества и ионы тяжелых металлов попадают в воду и почву. Очень токсичны пыли электросталеплавильных печей, в которых также содержатся хлор и фтор (в США плата за их хранение составляет десятки долларов за 1 т). Концентрация вредных компонентов в пылих и шлаках в десятки и сотни раз больше, чем в шлаках, что связано с летучестью многих примесей. Поэтому уже простой перевод пыли в компактное состояние (спекание, сплавление) дает значительный экологический эффект. Вредные примеси содержатся и в шлаках цветной металлургии, однако здесь они находятся в компактном состоянии шлакового монолита, что существенно снижает экологическую опасность.

Ферропыль из самораспадающихся шлаков низкоуглеродистого феррохрома является отходом Актюбинского завода ферросплавов филиала АО «ТНК «Казхром». Ферропыль представляет собой пылевидный материал с размером частиц не более 0,5 мм [6-8]. Микроструктура ферропыли из самораспадающихся шлаков низкоуглеродистого феррохрома представлена на рис. 1.

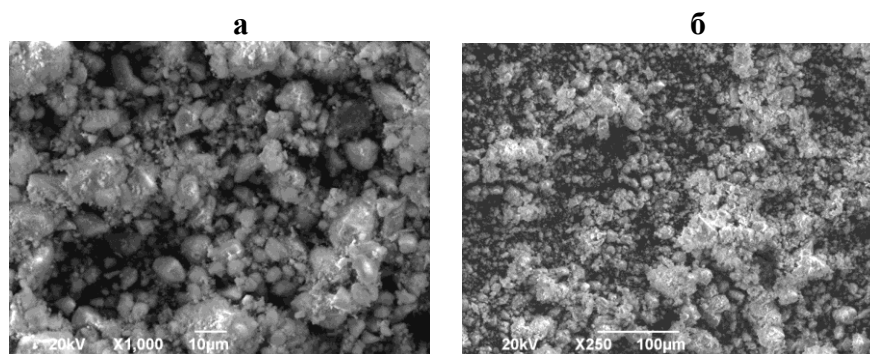

Рисунок 1 – Микроструктура ферропыли из самораспадающихся шлаков низкоуглеродистого феррохрома, выполненное с помощью растрового электронного микроскопа JEOL-6390А. . Увеличение: А x1000; Бx250

Химический оксидный состав ферропыли из самораспадающихся шлаков низкоуглеродистого феррохрома представлен в табл. 1, поэлементный в табл. 2, фракционный в табл. 3, а технологические свойства в табл. 4

Таблица 1 –Химический состав ферропыли из самораспадающихся шлаков низкоуглеродистого феррохрома

Содержание оксидов, мас. %							
SiO ₂	Al ₂ O ₃	Fe ₂ O ₃	CaO	MgO	Cr ₂ O ₃	R ₂ O	П.п.п.
30-32	7-8	1-2	43-44	7-9	7-8	1,5-2	1

Таблица 2 - Поэлементный состав ферропыли из самораспадающихся шлаков низкоуглеродистого феррохрома

Элементы								
O	Na	Mg	Al+Ti	Si	Cr	K	Ca	Fe
43,98	0,24	4,5	4,23	18,4	4,2	0,2	23,8 5	0,4

Таблица 3 –Фракционный состав ферропыли из самораспадающихся шлаков низкоуглеродистого феррохрома

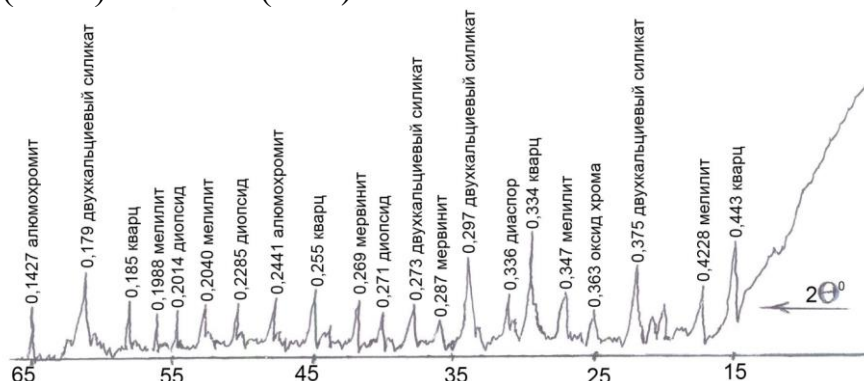
Содержание фракций в %, размер частиц в мм				
>0,063	0,063-0,01	0,01-0,005	0,005-0,001	<0,0001
1,4	15,5	21,9	26,4	34,8

Таблица 4 – Технологические показатели ферропыли из самораспадающихся шлаков низкоуглеродистого феррохрома

Плотность, г/см ³	Огнеупорность, °С		
	начало деформации	размягчение	жидкоплавкое состояние
3,2	1540	1580	1600

На рис. 2 представлена рентгенограмма ферропыли из самораспадающихся шлаков низкоуглеродистого феррохрома.

Петрографический анализ подтверждает данные рентгенографического: основными составляющими шлака являются γ - (62-68%) и β - (4-6%) двухкальциевые силикаты ($2\text{CaO}\cdot\text{SiO}_2$), реликтовые зерна рудного хромшпинелида и хромовая шпинель (5-10%), мервинит (3-5%), мелилит (2-4%), диопсид (3-5%) и стекло (8-10).

Рисунок 2 - Рентгенограмма ферропыли из самораспадающихся шлаков низкоуглеродистого феррохрома.

Ортосиликат кальция, $2\text{CaO}\cdot\text{SiO}_2$ -минералогическая составляющая цементов, нефелинового шлама, саморассыпающихся металлургических шлаков. В самостоятельном виде в природе он не встречается. При охлаждении с 830°C объем двухкальциевого силиката увеличивается в объеме, что приводит

к саморассыпанию шлаков. Двухкальциевый силикат дает наиболее благоприятный характер твердения жидкого стекла и поэтому широко применяется при изготовлении жидких самотвердеющих смесей.

Самораспадающийся шлак — это разрушение зерен двухкальциевого силиката с образованием мелкодисперсного порошка, происходящее вследствие развития в массе зерен напряжения, превышающего их предел прочности. Напряжения в массе зерен возникают в результате полиморфизма $2\text{CaO}\cdot\text{SiO}_2$, изменения объема расплава при охлаждении. Именно переход $\beta \rightarrow \gamma$ — $2\text{CaO}\cdot\text{SiO}_2$ сопровождается увеличением объема на 12%.

Двухкальциевый силикат, присутствующий в портландцементном клинкере в виде α - $2\text{CaO}\cdot\text{SiO}_2$, называется белитом. Белит при обычных температурах находится в термодинамически неустойчивом состоянии, в чем ряд исследователей видят причину его гидратационной активности.

Исследованию металлургических шлаков посвящены работы ряда ученых Казахстана и России, несмотря на это, данные шлаки изучены недостаточно, что не позволяет производить адекватную оценку физико-химических свойств, определяющих их использование в керамических материалах. Ограниченное число работ посвящено использованию ферропыли из самораспадающихся шлаков низкоуглеродистого феррохрома, проблема утилизации которых стоит также достаточно остро. Силикат кальция обладает низкой теплопроводностью, он легкий, имеет высокую пористость. Он практически полностью устраняет теплопередачу от непосредственного источника к материалу.

Мервинит $3\text{CaO}\cdot\text{MgO}\cdot 2\text{SiO}_2$ — принадлежит к группе островных силикатов с изолированными тетраэдрами кремнезема, плавящееся инконгруэнтно при 1575°C , разлагаясь на жидкость, $2\text{CaO}\cdot\text{SiO}_2$ и, по некоторым данным, MgO . Инконгруэнтное плавление — плавление с разложением, при котором твердая фаза преобразуется в расплав и твердую фазу другого состава.

Группа мелилита включает в себя изоморфную смесь в широких пропорциях гардистонита ($\text{Ca}_2\text{ZnSi}_2\text{O}_7$), окерманита ($\text{Ca}_2\text{MgSi}_2\text{O}_7$) и геленита ($\text{Ca}_2\text{Al}_2\text{SiO}_7$) с примесями Mn^{2+} и Fe^{2+} .

Диопсид $\text{CaO}\cdot\text{MgO}\cdot 2\text{SiO}_2$, монтичеллит $\text{CaO}\cdot\text{MgO}\cdot\text{SiO}_2$, мервинит $3\text{CaO}\cdot\text{MgO}\cdot 2\text{SiO}_2$ и окерманит $2\text{CaO}\cdot\text{MgO}\cdot 2\text{SiO}_2$. Эти соединения неогнеупорны, чем объясняется резко отрицательное влияние на качество магнезитовых изделий одновременного присутствия оксида кальция и кремнезема.

Диопсид $\text{CaMg}[\text{Si}_2\text{O}_6]$ используется в формировании высокопрочной строительной керамики в композиции с легкоплавкими глинами и суглинками. При этом добавка играет роль инертного наполнителя и армирует структуру за счет создания прочного каркаса. Имеющиеся в литературе данные по практическому применению диопсидового сырья в производстве стройматериалов свидетельствует, что в настоящее время диопсидовые породы еще не нашли широкого применения, хотя на территории страны имеются крупные его месторождения. При температурах обжига от 900 до 1050°C прочность диопсидсодержащих масс по сравнению с массой без диопсида не увеличивается. Упрочнение наблюдается в массе, содержащей 3 % диопсида,

обоженной при температуре 1100°C. У образцов данного состава прочность на сжатие на 25 % больше по сравнению с образцами на основе массы без диоксида.

Хром в шлаке присутствует в виде металлических королек (королёк — это выплавленный из минерала маленький шарик металла) переменного состава и в основном в оксидной форме в виде Cr_2O_3 в составе шпинели и диоксида, в виде CrO в синем стекле и в виде металлического хрома, образовавшегося в результате распада $3\text{CrO}=\text{Cr}_2\text{O}_3+\text{Cr}$, протекающего с понижением температуры (рис. 3). Шлак по плотности может быть разделен на ряд фракций, значительно различающихся по химическому составу. Шлак феррохрома содержит 0,6—2,2 % королек сплава размером 3,3—20 мкм и скрапины значительно больших размеров.

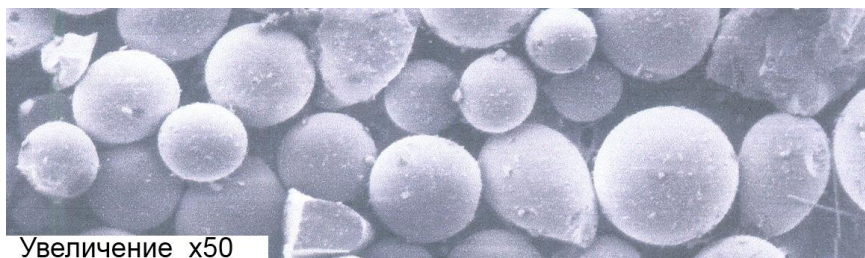

Рисунок 3 - Электронное фото королька

Удельная поверхность самораспадающихся ферросплавных шлаков составляет 1800-2500 $\text{см}^2/\text{г}$. Как видно из табл. 3 ферропыль из самораспадающихся шлаков низкоуглеродистого феррохрома находится в тонкодисперсном состоянии, содержание частиц размером менее 0,005 мм — 61,2%.

Работа выполнена в рамках реализации научно-технического проекта, одобренного к грантовому финансированию на 2018-2020 годы Национальным научным советом Республики Казахстан по направлению науки "Рациональное использование природных ресурсов, в том числе водных ресурсов, геология, переработка, новые материалы и технологии, безопасные изделия и конструкции". Договор на грантовое финансирование №177 от 15 марта 2018 года, ИРН 05131501.

Список использованной литературы:

1. Кайракбаев А.К., Абдрахимов В.З., Пичкуров С.Н., Абдрахимова Е.С. Снижение экологического ущерба экосистемам за счет использования отходов черной металлургии и горючих сланцев в производстве стеновых материалов // Экологические системы и приборы. 2018. №3. С. 32-45.
2. Абдрахимов В.З., Кайракбаев А.К., Абдрахимова Е.С. Использование отходов нефтехимии, цветной и черной металлургии в производстве жаростойких бетонов. // Экологические системы и приборы. 2017. №6. С. 41-51
3. Имангазин М.К. Абдрахимова Е.С., Абдрахимов В.З., Кайракбаев А.К. Инновационные направления использования отходов черной металлургии в производстве керамического кирпича // Металлург. 2017. №2. С. 22-25.

4. Абдрахимов В.З., Кайракбаев А.К. Абдрахимова Е.С. Перспективное направление для «зеленой» экономики использование шлака от производства ферросилиция и глинистой части «хвостов» гравитации в получение керамических материалов // Экологические системы и приборы. 2015. №12. С. 30-34.

5. Абдрахимов В.З., Абдрахимова Е.С. Экологические, теоретические и практические аспекты использования кальцийсодержащего шлака от выплавки ферросплавов и межсланцевой глины в производстве керамических материалов // Экологические системы и приборы. -2013. -№7. - С 15-22.

6. Патент РФ. 2440950. С1 С04В 33/138. Керамическая масса полусухого прессования для изготовления кирпича / Абдрахимова Е.С., Абдрахимов В.З. заявл. 19.05.2010. Опубл. 27.01.2012. Бюл. №3.

7. Патент РФ.2602623. С1 С04В 14/24. Композиция для производства пористого заполнителя / Абдрахимова Е.С., Абдрахимов В.З., Кайракбаев А.К. заявл. 06.10.15. Опубл. 20.11.2016. Бюл. №32.

8. Абдрахимов В.З., Кайракбаев А.К., Абдрахимова Е.С. Использование отходов нефтехимии, цветной и черной металлургии в производстве жаростойких бетонов // Экологические системы и приборы. 2017. №6. С. 41-51.

Кайракбаев А.К.¹, Абдрахимов В.З.²

¹*«Баишев университет» мекемесіндегі Zerek Технопаркi ЖШС*

²*Самара мемлекеттік экономикалық университеті, Самара, РФ*

ҚАРА МЕТАЛЛУРГИЯ ҚАЛДЫҚТАРЫНЫҢ ТЕХНИКАЛЫҚ ҚАСИЕТТЕРІН ЗЕРТТЕУ – ТӨМЕН КӨМІРТЕКТІ ФЕРРОХРОМНЫҢ ӨЗДІГІНЕН ЫДЫРАЙТЫН ҚОЖДАРЫНЫҢ ФЕРРОШАҢЫ

Аннотация

Бұл жұмыста төмен көміртекті феррохромның өздігінен ыдырайтын қождарының феррошаңының техникалық (химиялық және минералогиялық құрамдары және физикалық-механикалық қасиеттері) көрсеткіштері зерттелді. Осы қалдықтардың жеткіліксіз зерттелуі физика-химиялық қасиеттерге барабар баға беруге мүмкіндік бермейді. Мұндағы зерттеулеріміз құрылыс материалдары өндірісінде өздігінен ыдырайтын қождарының феррошаңының тиімді пайдалану мүмкіндігін көрсетеді. Зерттелген қасиеттер негізінде ыстыққа төзімді композиттер мен кеуекті толтырғыштарды өндіруге арналған құрамдар әзірленді, Ресей федерациясының екі патенті алынды.

Кілт сөздер: *қара металлургия қалдығы, феррошаң, химиялық және минералогиялық құрамдар, физика-механикалық қасиеттер.*

Қайрақбаев А.К.¹, Абдрахимов В.З.²

¹Technopark Zerek Baishev University

²Samara state university of economics, Samara, RF

STUDY OF TECHNICAL PROPERTIES OF WASTE OF FERROUS METALLURGY – FERROPYTES FROM SELF-DILUTED SLAGS OF LOW-CARBON FERROCHROME

Abstract

In the present work, we studied the technical (chemical and mineralogical composition and physicochemical properties) parameters of ferro dust of self-expanding slags of low-carbon ferrochrome. Insufficient knowledge of these wastes does not allow for an adequate assessment of physicochemical properties. Our research has shown the possibility of using ferro dust (slag dust) from self-disintegrating slag in building materials. Based on the studied properties, compositions for the production of heat-resistant composites and porous aggregates were developed, two patents of the Russian Federation were received.

Key words: *waste of ferrous metallurgy, ferro dust, chemical and mineralogical compositions, physical and mechanical properties.*

МРНТИ 68.41.31.

Масабаева А.Н.¹, Тайгузин Р.Ш.²

¹Актюбинский университет им С.Башиева

²ФГБОУ «Оренбургский государственный аграрный университет»

ИНФЕКЦИОННАЯ БОЛЕЗНЬ ЯЩУР

Аннотация

В данной статье показан возбудитель ящура, эпизоотология болезни, патогенез, течение и клиническое проявление, патологоанатомические признаки, а также приведены меры профилактики и лечение болезни. В статье рассмотрены основные эпизоотологические данные при ящуре, а также эпизоотологический процесс показан в таблице.

Ключевые слова: *ящур, возбудитель, болезнь, вирус, кожа, голова, лечение, человек, корм, животное.*

Ящур (лат. — *Aphtaepizooticae*; англ. — *Foot-and-Mouthdisease*) — остро протекающая высококонтагиозная вирусная болезнь домашних и диких парнокопытных животных, характеризующаяся лихорадкой и афтозными поражениями слизистой оболочки ротовой полости, бесшерстных участков кожи головы, вымени, венчика, межкопытцевой щели и сопровождающаяся

нарушением движения; у молодых животных — поражением миокарда и скелетных мышц. Иногда ящуром болеет человек.

Возбудитель ящура — очень мелкий РНК-содержащий вирус, относящийся к роду риновирусов семейства Picornaviridae. Вирус хорошо репродуцируется в культуре клеток эпителиальных тканей восприимчивых животных с проявлением ЦПД. 261приимчивых животных. Пассирование вируса проводят на лабораторных животных (морских свинках, мышатах, крольчатах). В организме животных вирус индуцирует образование антител, специфических для каждого серотипа возбудителя. Поэтому серологические реакции используются для дифференциации серотипов и вариантов вируса ящура.

Возбудитель ящура по устойчивости к химическим дезинфицирующим средствам относится к устойчивым. Вирус устойчив к эфиру, хлороформу, четыреххлористому углероду, не инактивируется 1%-ным раствором фенола, 75%-ным этиловым спиртом, выдерживает действие лизола и толуола в концентрациях, губительно действующих на ряд других вирусов и бактерий. Устойчивость вируса значительно повышается, если он содержится в оторгнутых стенках афт. На горных пастбищах может сохраняться до следующего пастбищного сезона; в сточных водах в холодное время года выживает до 103 дней, в летнее - 21 день, осенью - 49 дней. На шерстном покрове животных вирус сохраняется до 50 дней, на одежде - до 100, в помещениях - до 70, в кормах - до 30...150, почве- до 40... 150, в свежем молоке (4°C)—до 15, в колбасах — до 56 дней. В соленых и копченых продуктах — до 50 дней. В быстрозамороженном мясе (ниже —20 °C) вирус может сохраняться годами. В 50%-ном растворе глицерина на фосфатном буфере (рН 7,2) при 4...8 °C вируссодержащий материал сохраняет инфекционность в течение 40 дней. Данный консервант используют при пересылке материалов в лабораторию.

Эпизоотология - Высочайшая контагиозность болезни, длительное носительство вируса в организме животных и продолжительное сохранение его во внешней среде, широкий спектр восприимчивых домашних и диких животных, множественность типов и подтипов вируса — все эти факторы обеспечивают устойчивость возбудителя, сохранение его в природе и воспроизведение эпизоотологического процесса (табл).

Основные эпизоотологические данные при ящуре

Эпизоотологический показатель	Характеристика
Восприимчивые виды животных	Парнокопытные животные (свыше 100 различных видов, в том числе дикие). Наиболее восприимчивы крупный рогатый скот, свиньи, козы, а также овцы, буйволы, яки и северные олени [иногда верблюды, человек]. Молодые (2...3 мес) более восприимчивы и переболевают тяжелее
Источники и резервуары возбудителя инфекции	Источники возбудителя инфекции — больные животные, в том числе находящиеся в инкубационном периоде болезни; вирусносители (более 400 дней). Резервуар возбудителя инфекции — дикие парнокопытные животные (сайгаки, лоси,

	кабаны, косулии др.)
Способ заражения и механизм передачи возбудителя	Возбудитель попадает во внешнюю среду с выдыхаемым воздухом, слюной, молоком, выделениями из носа и глаз, спермой, с мочой, фекалиями, содержимым афт. Факторами передачи возбудителя ящура являются необеззараженные продукты и сырье, полученные от больных ящуром животных, а также загрязненные выделениями больных животных корма, вода, подстилка, предметы ух да, одежда и обувь людей, транспортные средства. Быть промежуточными пассивными носителями вируса и механически распространять его за пределы эпизоотического очага могут невосприимчивые к ящуре животные — собаки, кошки, лошади и домашняя птица при тесном контакте с больными животными и контаминированной вирусами средой. Второстепенная роль в распространении ящура принадлежит крысам и мышам, а также мухам, клещам и другим насекомым как механическим переносчикам вируса. Заражение животных происходит преимущественно через слизистые оболочки ротовой полости, при поедании контаминированных кормов и пищевых отходов, приеме воды или молока, при облизывании различных инфицированных предметов, а также через поврежденную кожу вымени и конечностей (чаще) и аэрогенно при совместном содержании
Интенсивность проявления эпизоотического процесса	В виде спорадических вспышек характерна для стран, осуществляющих систематическую вакцинопрофилактику. Ящур, как правило, проявляется в форме эпизоотии, иногда панзоотии
Сезонность проявления болезни, периодичность	Ящур регистрируется в течение года чаще в весенний и осенний периоды. Периодичность 5... 10 лет
Факторы, способствующие возникновению и распространению ящура	Активизация механизмов передачи и источников распространения при ящуре тесно связана с хозяйственной деятельностью человека
Заболееваемость, летальность	Заболееваемость 100 %. Летальность при доброкачественном течении 1...5 %, при злокачественном — 20...80 %

Характерная особенность ящура — почти абсолютная специфичность его для парнокопытных. Дикие парнокопытные (буйволы, сайгаки и др.) могут выполнять функцию природного резервуара вирусов различных типов.

Эпизоотологической особенностью ящура можно считать следующие факторы: многообразные пути передачи возбудителя инфекции и очень короткий инкубационный период, в результате чего ускоряется циркуляция вируса среди животных и быстро появляются новые источники возбудителя инфекции; большое число естественно восприимчивых видов домашних и

диких животных; выделение большого количества вируса, высокоустойчивого к различным факторам внешней среды; наличие нескольких иммунологических типов и множества вариантов вирусов.

Патогенез - Первичная репродукция вируса происходит в слизистой оболочке носоглотки, лимфатических узлах головы, шеи и миндалинах через 18 ч после заражения. В местах внедрения вируса образуются первичные афты. Отсюда вирус по лимфатическим путям попадает в кровь и затем в органы лимфоидно-макрофагальной системы, где имеются оптимальные условия для его обильного накопления и образования очага инфекции. Клинически эта фаза болезни проявляется повышением температуры тела, быстрым образованием вторичных или генерализованных афт и экзантемы на непокрытых волосами участках кожи (носовое зеркало, носовые отверстия, кожа вымени, иногда мошонка и корни рога), на слизистых оболочках (ротовой полости, пищевода, рубца, влагалища) и на коже.

Течение и клиническое проявление - Клинические признаки болезни зависят от индивидуальной чувствительности животного к вирусу ящура, его физиологического состояния и степени вирулентности возбудителя. Наиболее характерно признаки болезни выражены у взрослого крупного рогатого скота. У других животных (ягнят, поросят, телят) они могут быть менее типичны. Возможно доброкачественное и злокачественное проявление ящура.

При ящуре крупного рогатого скота инкубационный период составляет в среднем 1- 3 дня, реже до 21 дня. Течение болезни острое. При доброкачественном течении ящура вначале у животного ухудшается аппетит, замедляется жвачка, усиливается слюнотечение. Затем температура тела повышается до 40,5...41,5°C. Животные мало едят или совсем не принимают корм, угнетены, у них отмечают учащенные пульс и дыхание, отсутствие жвачки, удои резко снижаются. В этот период слизистая оболочка сухая, горячая, гиперемированная. На 2 – 3 й день после начала лихорадки на слизистой оболочке ротовой полости (на верхней и нижней губе, беззубом крае нижней челюсти), на языке, на крыльях носа, иногда на носовом зеркале появляются афты (пузырьки), наполненные вначале прозрачной, затем мутной жидкостью. При генерализации процесса образуются характерные афтозные поражения на сосках вымени, на коже венчика, в межкопытной щели, на мякишах копыт, иногда у основания рогов. Через 12...36ч афты вскрываются, содержащаяся в них лимфа смешивается со слюной и выделяется из ротовой полости; отмечают обильное слюнотечение, своеобразное причмокивание, пенистую массу в углах рта. На месте лопнувших афт образуются болезненные эрозии с неровными краями, заживающие через 6...8 дней. Если процесс осложняется вторичной инфекцией, заживление наступает через 2...3 нед. Температура тела при появлении афт снижается до нормальной. В осложненных случаях выздоровление происходит медленно. Вымя чаще поражается у лактирующих коров. На сосках появляются афты различной формы и величины. На месте вскрывшихся пузырей образуются эрозии, затрудняется сдаивание молока. Молоко слизистое, с горьковатым привкусом.

Иногда у больных наблюдают маститы, эндометриты и диарею. Удои снижаются на 20...75 % и после выздоровления не восстанавливаются полностью. У новорожденных телят афты не образуются, характерны явления гастроэнтерита. Продолжительность болезни при доброкачественном течении 8... 10 дней, при осложнениях до 25 дней. При злокачественном течении телята часто погибают от ящура. Болезнь вначале протекает с типичными признаками. На 7... 10-й день после начала заболевания состояние животного резко ухудшается; отмечают вторичное повышение температуры тела, угнетение, частый пульс — до 120... 140 ударов в минуту, мышечную дрожь и судороги. Животное погибает от паралича сердца.

Диагностируют ящур и у диких животных. Описаны неоднократные массовые заболевания ящуром сайгаков в Казахстане. Сообщается о заболеваниях ящуром северных оленей, джейранов, косуль, диких коз, лосей, маралов, архаров, кабанов, медведей и др.

Патологоанатомические признаки - При вскрытии трупов павших животных обнаруживают характерную для ящура экзантему, афты и эрозии на слизистой оболочке ротовой полости, нередко пищевода и преджелудков. У молодняка сельскохозяйственных животных разных видов (телят, поросят, ягнят) изменения характеризуются геморрагическим воспалением слизистой оболочки желудочно-кишечного тракта, свойственным острому гастроэнтериту. При злокачественном течении ящура основные изменения отмечают в мышце сердца. Миокард дряблый, имеет серо-грязно-желтоватую, беловатую окраску или полосатость («тигровое сердце»); под эпи- и эндокардом — кровоизлияния. Такие же изменения обнаруживают и в скелетной мускулатуре. Печень увеличена в объеме, перерождена.

Диагностика и дифференциальная диагностика

Своевременная диагностика ящура, определение типа и варианта вируса имеют важное значение для быстрой локализации и ликвидации инфекции при первой вспышке заболевания, а также предупреждения его дальнейшего распространения.

Диагноз ставят на основании эпизоотологических данных, клинических признаков болезни, патологоанатомических изменений и результатов лабораторных исследований.

Профилактика - Множественность типов возбудителя ящура, разнообразный механизм передачи и широкий диапазон восприимчивых животных представляют собой основные проблемы борьбы с ящуром.

Система противоящурных мероприятий в нашей стране базируется на научно обоснованном прогнозировании эпизоотической ситуации, предусматривает зональный принцип их осуществления. Приоритетными в системе являются общие ветеринарно-санитарные меры по предотвращению заноса вируса ящура, а в районах перманентной угрозы и в зонах высокой степени риска возникновения и распространения ящура наряду с ними предусматривается вакцинопрофилактика.

Лечение - Лечение проводится только в странах, где ящур имеет значительное распространение. При возникновении первичного ящурного очага на территории России лечение больных животных не проводят.

В начальной стадии болезни эффективна серотерапия с использованием гипериммунной сыворотки или крови (сыворотки) реконвалесцентов. Чтобы снизить заболеваемость и летальность среди животных и предупредить развитие осложнений, больным улучшают условия содержания, часто поят, назначают диетические корма (трава, мучные болтушки), симптоматическое лечение в виде дезинфицирующих растворов или мазей для обработки пораженных слизистых оболочек и кожи. Внутривенно вводят глюкозу, применяют антибиотики и сердечные средства.

Список использованной литературы

1. Масабаева А.Н Ветеринарно – санитарная экспертиза мяса животных: учебное пособие / А.Н. Масабаева. – Актобе: АУ С. Байшева, 2018. – 213 с.
2. Житенко П.В. Ветеринарная санитарная экспертиза продуктов животноводства: учебное пособие / П.В. Житенко, М.Ф. Боровков.- Санкт – Петербург Колос, 2000. - 220 с.
3. Колботский Г.В. Практикум по ветеринарно-санитарной экспертизе: учебное пособие / Г.В. Колботский.- Ленинград: Колос, 1966г. - 196 с.

Масабаева А.Н.¹, Тайгузин Р.Ш.²

¹ «Баишев университет» мекемесі

¹ФГБОУ «Орынбор мемлекеттік аграрлық университеті»

ЖҰҚПАЛЫ АУСЫЛ АУРУЫ

Аннотация

Осы мақалада қоздырғышы аусыл, эпизоотология ауру, патогенезі, ағымы және клиникалық көрінісі, патологиялық-анатомиялық белгілері, сондай-ақ келтірілген алдын алу шаралары және емдеу аурулары көрсетілді. Мақалада негізгі эпизоотологиялық деректер кезінде ящуре, сондай-ақ эпизоотологиялық процес - кестесінде көрсетілді.

Кілт сөздер: яшур, қоздырғышы, ауру, вирус, тері, бас, емдеу, адам, жем, жануар.

Masabaeva A.N.¹, Tayguzin R.Sh.²

¹Baishev University

²FSBEU "Orenburg State Agrarian University"

INFECTIOUS DISEASE OF FAMILIES

Abstract

This article shows the causative agent of FMD, the epizootology of the disease, pathogenesis, course and clinical manifestation, pathological signs, as well as measures for the prevention and treatment of the disease. The article describes the main epidemiological data on FMD, as well as the epizootic process is shown in the table.

Key words: *yashur, pathogen, disease, virus, skin, head, treatment, human, food, animal.*

МРНТИ 27.01.45

Сейлова Р.Д.¹

¹Учреждение «Баишев Университет»

О НЕКОТОРЫХ ПРОБЛЕМАХ ПРЕПОДАВАНИЯ МАТЕМАТИКИ В ВЫСШЕЙ ШКОЛЕ

Аннотация

Данная статья рассматривает некоторые проблемы преподавания математики в высшей школе, которые связаны с низким уровнем мотивации достижения хороших результатов в обучении у обучающихся и пути их решения. Также в данной работе рассматриваются вопросы изучения курса высшей математики с использованием современных информационных технологий.

Ключевые слова: *математика, высшая школа, методика преподавания математики, качество математических знаний.*

Математические методы исследования проникают во все области человеческой деятельности. С помощью математики проводят количественные расчеты во многих областях знаний и применяют математические методы исследования при решении прикладных задач посредством предельно четкой формулировки понятий и проблем. Математика служит не только мощным средством решения прикладных задач и универсальным языком науки, но элементом общей культуры. Общий курс высшей математики является фундаментом математического образования специалиста и в рамках этого курса проводится ориентирование на приложение математических методов в

профессиональной деятельности. Успешное усвоение математики обучающимися является необходимым условием изучения многих специальных дисциплин.

Таким образом, роль высшей математики в подготовке высококлассных специалистов неоспорима высока. Обучение профессиональной математике в вузе за сравнительно небольшой отрезок времени является очень сложным и многогранным процессом [1].

Но в процессе преподавания математики обучающимся возникают проблемы в освоении теоретического материала, в решении прикладных задач. Одной из причин является слабая школьная подготовка. Выпускники школ не всегда имеют подготовку, на основе которой можно эффективно изучать математические дисциплины в вузе. По моему мнению, для устранения у обучающихся пробелов знаний в школьной математике необходимо выделять дополнительные часы или первые лекции и практические занятия посвящать повторению основных разделов элементарной математики. Занятия по математике необходимо проводить так, чтобы помочь обучающимся преодолеть трудности, связанные с недостаточно развитым у них аналитическим мышлением и логикой рассуждения, с восприятием доказательного подхода [2].

Необходимо отметить, что уменьшение количества аудиторных занятий негативно влияет на качество подготовки студентов. Максимум полезной информации по предмету они получают на лекциях. Основной теоретический материал обучающимся приходится изучать самостоятельно. Для студентов первого курса это достаточно сложно. Математика – предмет, для изучения которого необходимо не только его осмысление, но и основательное количество решаемых задач, и знакомство с множеством методик и приемов. Для самостоятельного изучения курса математики в учебный процесс внедряют учебно-методические комплексы, содержащие тексты лекции и практические занятия, а также большое количество задач для самостоятельного решения и разнообразные материалы для самообразования и самоконтроля. При этом должна существовать обратная связь с преподавателем: все выполненные студентами задания для самостоятельной работы должны систематически проверяться и оцениваться.

Для эффективного освоения обучающимися курса высшей математики необходимо использовать современные информационные технологии. Так, при изучении курса высшей математики можно использовать универсальную математическую среду Mathcad [3].

Это достигается за счет того, что в этой универсальной программе, наряду с теоретическим материалом курса высшей математики, изложенной в доступной форме, и большим количеством конкретных примеров, иллюстрирующих теоретические положения, почти все решения дублируются соответствующими решениями, полученными при помощи среды Mathcad. Среда Mathcad успешно используется для решения задач линейной и векторной алгебры, для отыскания пределов функций, а также производных,

неопределенных и определенных интегралов, при суммировании рядов, исследовании их сходимости и разложении функций в ряды Тейлора и Маклорена, при решении дифференциальных уравнений.

Такой неординарный подход к изучению курса высшей математики стимулирует студента к освоению как общего теоретического и практического материалов курса, так и основ Mathcad. Студенты имеют возможность проверить при помощи Mathcad правильность полученного самостоятельно «классического» решения задачи, что делает процесс освоения материала интересным, мотивированным, активным.

Список использованных источников

1. Сергиенко Л.С., Багдужева А.В. О проблемах преподавания математики в вузе. Образовательные технологии при обучении математике / Сергиенко Л.С., Багдужева А.В. // Современные наукоемкие технологии. – 2010. – № 7. – С. 272-277.
2. Змеева Е.Е., Сазанова Т.А., Терпугов А.Ф. К вопросу о методике преподавания математики в средней школе и высшем учебном заведении / Змеева Е.Е., Сазанова Т.А., Терпугов А.Ф. // Вестник Томского Государственного Университета. -2003.- № 280.- С. 370-373 .
3. Швачич Г. Г., Коноваленков В. С., Заборова Т. М. : Некоторые проблемы обеспечения качества преподавания математических дисциплин в современных условиях [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/nekotorye-problemy-obespecheniya-kachestva-prepodavaniya-matematicheskikh-distiplin-v-sovremennyh-usloviyah> (дата обращения: 17.03.2019).

Сейлова Р.Д.¹

¹ «Бәйішев Университет» мекемесі

О НЕКОТОРЫХ ПРОБЛЕМАХ ПРЕПОДАВАНИЯ МАТЕМАТИКИ В ВЫСШЕЙ ШКОЛЕ

Аннотация

Бұл мақалада жоғары мектепте математиканы оқытудың кейбір мәселелері, ол студенттердің жақсы оқу нәтижелеріне қол жеткізу мотивациясының төменгі деңгейімен байланысты және оларды шешу жолдары қарастырылады. Сонымен қатар бұл жұмыста заманауи ақпараттық технологияларды қолдану арқылы жоғары математика курсының оқыту мәселелері қарастырылады.

Кілт сөздер: математика, жоғары мектеп, математиканы оқыту әдістемесі, математикалық білім сапасы.

Seilova R.D.¹
¹Baishev University

ON SOME PROBLEMS OF TEACHING MATHEMATICS IN HIGH SCHOOL

Abstract

This article examines some of the problems of teaching mathematics in high school, which are associated with a low level of motivation to achieve good learning outcomes in students and ways to solve them. Also in this work the questions of studying the course of higher mathematics with the use of modern information technologies are considered.

Keywords: *mathematics, high school, methods of teaching mathematics, quality of mathematical knowledge.*

ТЕХНИКА ҒЫЛЫМДАРЫ
ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ

МРНТИ 67.09.31

Джумабаев М. Д.¹, Джумабаева К. М.², Конысбаева Ж. О.¹
¹ Учреждение «Баишев университет»
² Алгинский индустриально-технический колледж

**ПРЕДПОСЫЛКИ СОЗДАНИЯ АРБОЛИТОБЕТОНОВ НА ОСНОВЕ
МИНЕРАЛЬНЫХ И ОРГАНИЧЕСКИХ ОТХОДОВ
ПРОМЫШЛЕННОСТИ И СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА**

Аннотация

В статье приводятся виды промышленных отходов центральноазиатских стран, которые можно использовать при производстве арболитобетонов, даются теоретические и практические предпосылки создания арболитобетонов на основе минеральных и органических отходов промышленности и сельского хозяйства.

Ключевые слова: *промышленные отходы и их виды; утилизация отходов; промышленные отходы для производства местных вяжущих составов; арболитобетонные композиты из местных промышленных отходов на заполнителях растительного происхождения.*

Одной из глобальных проблем, стоящих перед человечеством, является охрана окружающей среды. Эта проблема тесно связана с вопросом использования в строительной индустрии отходов различных отраслей промышленности, накапливающихся в отвалах. Несмотря на высокую технико-экономическую эффективность, объем применения промышленных отходов при изготовлении легких бетонов составляет лишь 27% от общего их выпуска. Проблема утилизации отходов приобретает еще большую актуальность в связи с высокими темпами развития металлургических, энергетических, химических и горнодобывающих производств, в которых конечный продукт составляет лишь незначительную часть переработанного сырья. В результате отвалы образующихся при этом отходов занимают большие площади, в том числе пригодные к использованию для сельскохозяйственных и народнохозяйственных потребностей, а на их удаление затрачиваются значительные средства [1].

В последнее время все большее внимание уделяется разработке технологических процессов и схем, внедрение которых позволило бы уменьшить количество промышленных отходов и обеспечить их максимальную утилизацию, в том числе в промышленности строительных материалов. Это

особенно важно для тех регионов, где нет достаточного количества сырьевых ресурсов, но в избытке имеются промышленные отходы металлургических, энергетических и горнодобывающих производств.

Промышленные отходы по своему химическому составу и свойствам близки к природному сырью, используемому в промышленности строительных материалов, а иногда даже превосходят его. Поэтому они могут служить полноценным и экономичным его заменителем.

Так как многие отходы применяются в промышленности строительных материалов в недостаточной степени, задача комплексного использования промышленных отходов для получения строительных материалов на их основе весьма актуальна. Особенно, если учесть, что не во всех регионах имеются ресурсы природных кварцевых песков, пригодных для производства автоклавных легких бетонов. Например, в большинстве районов Сибири, Кавказа, Средней Азии и Казахстана запасы кварцевых песков невелики, но зато имеются большие запасы промышленных отходов, которые могут служить сырьем для производства эффективных строительных материалов. Поэтому большое значение приобретает их технологическая оценка с целью применения промышленных отходов в производстве легких бетонов.

Республики Центральной Азии располагают огромными ресурсами промышленных отходов, которые в значительной степени могут быть использованы в наиболее материалоемкой отрасли промышленного производства, каким является производство бетонов. Современные требования строительного рынка диктуют необходимость изыскания новых источников сырья, в частности, для производства местных вяжущих веществ [1].

К таким сырьевым ресурсам в Республиках Центральной Азии можно отнести следующие материалы [1,2]:

- зола уноса Экибастузской, Актыбинской, Нукусской ТЭС и Ангренской ГРЭС;

- золошлаки литейного производства Павлодарского тракторного и Бекабадского электросталеплавильного заводов;

- электротермофосфорный шлак Ново – Джамбульского фосфорного завода;

- феррошлак Актыбинского завода ферросплавов;

- гранулированный доменный шлак Карагандинского металлургического завода;

- фосфорный шлак Чимкентского производственного объединения «Фосфор»;

- бокситовый шлам Кустанайского горнорудного месторождения и другие отходы горнодобывающих производств Средней Азии и Казахстана.

Разработки и работы в области технологии композитных материалов, позволяющие улучшить свойства строительных материалов, получили отражение в трудах Н. И. Абраменко, А. А. Акчабаева, Г. А. Батырбаева, К. А. Бисенова, Ю. М. Баженова, П. И. Боженова, Г. А. Бужевича, Ю. М. Бутта, С. В. Федосова, А. В. Волженского, В. Д. Глуховского, М. В. Акуловой, Б. Р.

Исакулова, И. К. Касымова, К. С. Макешева, М. А. Маменова, Ю. Г. Мещерякова, А. И. Минова, В. В. Некрасова, А. В. Нехорошева, О. Н. Петропавловского, В. В. Попова, Ш. М. Рахимбаева, И. А. Рыбьева, В. И. Савина, С. И. Сулейменова, А. А. Тулаганова, Б. Р. Исакулова и других [1, 3,4,5,6,7,8].

Благодаря их исследованиям, в производстве арболитобетонов широко используются отходы горнодобывающей и топливно-энергетической отраслей [1].

Расширение объемов строительства в странах СНГ и зарубежья вызывает всевозрастающую потребность в строительных материалах. Одним из путей решения этой проблемы является создание на основе местных ресурсов и отходов производств высокоэффективных материалов для изготовления строительных материалов и конструкций различного назначения. В связи с этим создание конструкционных и конструкционно-теплоизоляционных материалов с применением вторичных ресурсов на сегодняшний день является наиболее актуальным [1,3-7]. К таким материалам относятся арболитобетонные композиционные материалы на заполнителях растительного происхождения.

В республиках Центральной Азии строительство, как отрасль народного хозяйства, занимает одно из первых мест по использованию материальных ресурсов. В настоящее время в этом регионе в связи с ростом строительства ощущается большая потребность в строительных материалах и изделиях, в частности бетона. В свою очередь это требует большого объема экспорта дорогостоящего цемента. Поэтому в странах этого региона остро стоит вопрос снижения расхода цемента за счет применения местных отходов различных отраслей промышленности и сельского хозяйства в виде наполнителей и добавок [1,7,8].

Регион Центральной Азии испытывает огромный дефицит в минеральных пористых заполнителях и древесных материалах. В этих условиях наиболее актуальна замена вышеуказанных материалов новыми материалами, более эффективными с использованием органических растительных отходов, таких как стебли хлопчатника, стеблей тростника камыша, рисовая солома и лузга, костры кенафа и конопли, твердые органические отходы сельского хозяйства и другие. Тем более что они ежегодно восстанавливаются с их воспроизводством. Выполненные в различных научно – исследовательских и учебных институтах исследования подтвердили принципиальную возможность получения легких бетонов пористой и плотной структуры с использованием различных отходов промышленности и растительности [1,7,8].

Список использованной литературы:

1. Исакулов Б. Р., Жив А. С. Легкие бетоны на основе отходов промышленности и местных сырьевых ресурсов Казахстана и Средней Азии: монография/ Ақтөбе: МОН РК. АУ имени С. Байшева, 2011. 344 с.

2. Абн-Ганнам Файсал М. Бетон на активированном цементном вяжущем для автодорожного строительства: автореф. дис. канд. техн. наук. Ташкент, 1995. 21 с.
3. Акулова М. В., Исакулов Б. Р., Джумабаев М. Д. Получение легкого арболитобетона на основе цементозольношламового вяжущего и органического заполнителя из скорлупы грецкого ореха // Интернет-журнал «Науковедение» ISSN 2223-5167. Том 8. № 4. С.1-8. Режим доступа: <http://naukovedenie.ru/Москва.2016>. (дата обращения: 25.08.2016)
4. Акулова, М. В. Исакулов Б. Р., Джумабаев М. Д. Комплексная электромеханическая активация золошламовых вяжущих для получения легких арболитобетонов // Научно-технический вестник Поволжья №1, 2014. С.49-52.
5. Получение цементозольношламового вяжущего состава, активированного методом комплексной электромеханической активации, для применения в составе легких арболитобетонов // М. В. Акулова, Б. Р. Исакулов, М. Д. Джумабаев и др. // Интернет-журнал «Науковедение». Том 8. № 3. 2016. С. 1-6.
6. Акулова М. В., Исакулов Б. Р. Механохимическая активация и детоксикация промышленных отходов для получения вяжущих легких бетонов. // Вестник ВолГАСУ. Серия: строительство и архитектура. №31 (50). Часть 2. Строительные науки. Волгоград, 2013. С. 75-80.
7. Исакулов Б. Р. Получение высокопрочных арболитобетонов на основе композиционных шлакощелочных и серосодержащих вяжущих: диссертация на соискание ученой степени д-ра техн. наук. Иваново, 2016. 368 с.
8. Джумабаев М. Д. Легкий арболитобетон на основе композиционных цементозольношламовых вяжущих и твердых органических отходов (на примере побочных продуктов сельского хозяйства Республики Казахстан): диссертация на соискание ученой степени канд. техн. наук. Иваново, 2017. 153 с.

Джумабаев М. Д.¹, Джумабаева К. М.², Конысбаева Ж. О.¹

¹ Учреждение «Баишев университет»

² Алгинский индустриально-технический колледж

ӨНЕРКӘСІП ПЕН АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫНЫҢ МИНЕРАЛДЫҚ ЖӘНЕ ОРГАНИКАЛЫҚ ҚАЛДЫҚТАРЫ НЕГІЗІНДЕ АРБОЛИТОБЕТОНДАРДЫ ҚҰРУДЫҢ АЛҒЫШАРТТАРЫ

Аннотация

Мақалада арболитобетондардың өндірісінде қолдануға болатын Орталық Азия елдеріндегі өнеркәсіптік қалдықтардың түрлері, өнеркәсіптің минералдық пен органикалық және ауыл-шаруашылығының қалдықтары негізінде арболитобетондарды өндеудің теориялық және практикалық алғышарттары келтірілген.

Кілт сөздер: өнеркәсіптік қалдықтар және олардың түрлері; қалдықтарды кәдеге жарату; жергілікті байланыстырғыш құрамдарды өңдеу үшін өнеркәсіптік қалдықтар; толтырғыштары өсімдік негізіндегі жергілікті өнеркәсіптік қалдықтардан жасалған арболитобетон композициялар

Dzhumabayev M. M.¹, Dzhumabaeva K. M.², Konysbayeva J. O.¹
¹Baishev University
²Alga industrial technical College

THE PREREQUISITES FOR ESTABLISHING ABOLITION OF ON THE BASIS OF MINERAL AND ORGANIC WASTE OF INDUSTRY AND AGRICULTURE

Abstract

The article presents the industrial wastes of the Central Asian countries, which can be used in the production of abolition of, given the theoretical and practical prerequisites for the establishment of abolition of on the basis of mineral and organic waste of industry and agriculture.

Key words: *industrial waste and its types; waste disposal; industrial waste for the production of local binders; arbolitovyе composites of local industrial wastes on the fillers of vegetable origin.*

МРНТИ 36.01.01

Касанова Г. Б.¹, Аукажиева Ж.М.¹
¹Гумилев Л.Н. ат.ЕҰУ

ЖҚЗ ДЕРЕКТЕРІН КАМЕРАЛДЫҚ ӨНДЕУГЕ АРНАЛҒАН ЗАМАНАУИ АППАРАТТЫҚ-БАҒДАРЛАМАЛЫҚ ЖАБДЫҚТАР ЖӘНЕ ҚОЛДАНЫСҚА ЕНГІЗУГЕ АРНАЛҒАН МЕТОДИКАЛЫҚ ҰСЫНЫСТАРДЫ ЖАСАҚТАУ

Аннотация

Қазіргі уақытта жер бетін және су бетінің маңызды аймақтарын үздіксіз түсіріп отыратын ғарыштық ұшу аппараттарының пайда болуы – Жерді қашықтықтан зондтау (ЖҚЗ) деректерін оперативті түрде жердегі станцияларға жеткізумен қатар, кең ауқымды мұрағаттар жасауға мүмкіндік береді. ЖҚЗ деректерін қолданудың ең басты маңыздылығы – адамзаттың уақытын, күшін және қаражатын үнемдейді.

ЖҚЗ арқылы жиналған мәліметтерді өңдеу және олардың сандық модельдерін әзірлеумен геоаппараттық жүйе (ГАЖ) айналысады. ЖҚЗ

деректерін дереккөз ретінде пайдаланып, түрлі қойылған мәселелерді шешуге қажетті негізгі құрал ретінде осы геоақпараттық жүйені айтуға болады.

Жұмыстың негізгі мақсаты – ЖҚЗ және ГАЖ ұғымына, геокеңістіктік ақпараттарға және оларды тақырыптық өңдеу әдістеріне, форматтар түрлеріне, елімізде және шет елдерде кең қолданыстағы заманауи ғарыштық аппараттар мен ГАЖ бағдарламаларына, олардың функционалды мүмкіндіктеріне теориялық үлгіде тоқталып өтіп, ондағы бірқатар мәселелерге (форматтар сәйкестілігі мәселесіне) талдау жүргізу, тиімді ұсыныстарды жасақтау болып табылады.

Кілт сөздер: *геоақпараттық жүйе, жерді қашықтықтан зондтау.*

«Қашықтықтан зондтау» (remote sensing) термині – жердегі немесе мұхиттағы нысан туралы контактсыз, датчиктер (сенсорлар) көмегімен ақпаратты алу ұғымын білдіреді.

Қашықтан зондтау әдісін қолдану арқылы объектілердің физикалық және химиялық қасиеттері зерттеледі. Жерді Қашықтықтан Зондтау белгілі бір каналда орналасқан, жоғары жиіліктегі радиотолқындар арқылы басқарылатын сегмент пен жер сегменті деп аталатын күрделі жүйеден тұратын сегменттерден тұрады. Жер сегменті өз кезегінде қос орталықтан тұрады: ұшуды басқаратын орталық және кемеден ақпараттарды жинау, өңдеу, сақтау және тарату орталығы. Қазіргі таңда электронды-оптикалық және радарлық сенсорларды қоса есептегенде орбитада 100-ден астам спутник бар. ДЗЗ нарығының 61%-ы Америка Құрама Штаттарға, 18%-ы Францияға, 1-2% Ресейге және қалғаны басқа да елдерге тиесілі.

Әрине, олар, бір-бірін дәлме-дәл ешқашан қайталамайды, әрқайсысының өзіндік конструкциялық ерекшеліктері, мақсаттары мен міндеттері, арнайы бағдарламаланған қызметтері бар. Сондықтан бұл әдіс арқылы алынған суреттер де өзіндік ерекше сипатқа ие.

Осы тұста өз еліміздің Ғарыш жүйесіне тоқталсақ: Қазақстан Республикасының Жерді қашықтықтан зондтау ғарыш жүйесінің мақсаты – ғарыш мәліметтерін қабылдау, өңдеу және екі ЖҚЗ спутнигін қамтитын Қазақстан Республикасының Жерді қашықтықтан зондтау ұлттық жүйесін құру болып табылады.

ҚР ЖҚЗ ҒЖ Қазақстан Республикасын, еліміздің территориясының мониторингтік ақпаратын, сонымен қатар, қорғаныс, ұлттық қауіпсіздік, экономика салаларының мәселелерін шеше алатын мәліметті алуда тәуелсіз етеді.

Жоба озық еуропалық компания Airbus Defence and Space компаниясымен біріге жүзеге асырылады.

ҚР ЖҚЗ ҒЖ ғарыштық және жерүсті деп екі бөліктен тұрады.

«Қазақстан Республикасы Жерді қашықтықтан зондтау жүйесін құру төмендегідей мәселелерді шешуге мүмкіндік береді:

- жер және орманды пайдалануды есепке алу, жоспарлау және бақылау;
- пайдалы қазбаларды және энергия таратушыларды барлау және өндіру;

- инфрақұрылымның жағдайын бақылау;

Ғарыш саласының жедел дамуы, экономикалық тиімділікке қойылған шарттар, соңғы он бес жылда ғаламда болған ғылыми-техникалық өзгерістерге орай ғарыш саласын академиялық және әскери зерттеу мақсаттарында қолданумен қатар, өндірістік, экологиялық, аймақтық, коммерциялық мақсаттарда да қолданыла бастады.

Қазіргі уақытта жер бетін және су бетінің маңызды аймақтарын үздіксіз түсіріп отыратын ғарыштық ұшу аппараттарының пайда болуы – Жерді қашықтықтан зондтау (ЖҚЗ) деректерін оперативті түрде жердегі станцияларға жеткізумен қатар, кең ауқымды мұрағаттар жасауға мүмкіндік береді. Соның нәтижесінде, қазір, жер бетінің толығымен дерлік әр түрлі бақылау жағдайында (бұлттылық, тәулік уақыты, жыл мезгілі, және т.б.) түсірілген түсірістері бар.

ЖҚЗ деректерін қолданудың ең басты маңыздылығы – адамзаттың уақытын, күшін және қаражатын үнемдейді. Ал оның артықшылықтарына мыналарды тізбектеуге болады.

Дәлдігі (кеңістіктік). Қазір әскери бағыттан тыс сенсорлардың кеңістіктік дәлдігі ондаған сантиметрге дейін жетеді.

Жер бетінің бір аймағын түрлі спектральды диапазонда көруге жол ашатын (ультракүлгін, жылулық, радиотолқын және т.б.) заманауи мультиспектральды ғарыштық түсірістің орны ерекше.

Экономикалық тиімділігі. ЖҚЗ деректерін қолданысқа енгізудің экономикалық тиімділігі төмендегідей факторлармен анықталады:

- Жер бетінің кез келген нүктесін (қауіпті, қолжетімсіз орындарды қоса) зерттеуге болады.

- Адамның уақытын, күшін үнемдеудегі түрлі далалық экспедициялардың қажетсіздігі.

- Деректерді ұйымдасқан түрде жедел алу және аймақтық жағдайды қадағалауға тиімді мүмкіндіктердің болуы.

- Түсірістің кеңауқымдылығы. Бір ғана суреттің он мыңдаған шақырымды қамти алуы. Бір жердің әр түрлі уақыттағы суреттері қандай да бір өзгерісті бақылауға мүмкіндік береді.

Деректілігі мен жеделдігі. Осы жиналған мәліметтерді өңдеу және сандық модельдерін әзірлеумен геоақпараттық жүйе (ГАЖ) айналысады. ЖҚЗ деректерін дереккөз ретінде пайдаланып, түрлі қойылған мәселелерді шешуге қажетті негізгі құрал ретінде осы геоақпараттық жүйені айтуға болады.

Бұл жүйе кең көлемді геокеңістіктік деректермен жұмыс жасау үшін арналған және сол деректерді жинауды, сақтауды, өңдеуді, бейнелеуді және таратуды қамтамасыз ететін ақпараттық жүйе. Бүгінде ГАЖ адамзат қоғамының түрлі салаларында пайдаланылады. Олар геодезия және картографияда, экономикада, ресурстарды басқаруда, кадастрда, табиғат пен экологияны қорғауда, тіпті саясатта да қолданылады.

ГАЖ тұтынушы талабы бойынша ақпаратты көбінесе картографиялық форматта беруге, сонымен қатар, мәтін, кесте, график, түрінде шығаруға да мүмкіндік береді.

Геоақпараттық жүйені пайдалану мақсаттарына: жерді инвентаризациялау-тексерістен өткізу, талдау жүргізу, модельдеу, басқару, жоспарлау, болжам жасау, мониторинг жүргізу, картаға түсіру, тұтынушыларға қызмет көрсетуді жатқызуымызға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Қ.Б. Рысбеков, Ш.Қ. Айтқазынова «Аэроқарыштық түсіріс әдістері», Алматы: ҚазҰТУ, 2014, 144 бет.
- 2 А.А. Воробьева, «Дистанционное зондирование земли», Санкт-Петербург: 2012, 14-25 бет.
- 3 К.Кук, «New technological trends of the Earth remote sensing», Москва: 2015, 65-68 бет.
- 4 <https://sovzond.ru/products/spatial-data/satellites>
- 5 <http://gharysh.kz/space-pictures/photos/13/70.html>
- 6 <http://gharysh.kz/space-pictures/photos/14/71.html>
- 7 Ю.С. Галкин, В.С. Шалаев, А.Н. Кравченко «Современное состояние и тенденции развития техники и технологий Дистанционного Зондирования Земли, Лесной вестник», 1/2008, стр.21
- 8 Ю. И. Шокин, В. П. Потапов: «ГИС сегодня: состояние, перспективы, решения», Том 20, № 5, 2015

*Касанова Г.Б.¹, Аукажиева Ж.М.¹
¹ЕНУ им. Л.Н.Гумилева*

СОВРЕМЕННЫЕ АППАРАТНО-ПРОГРАММНЫЕ СРЕДСТВА КАМЕРАЛЬНО ОБРАБОТКИ ДАННЫХ ДЗЗ И РАЗРАБОТКА МЕТОДИЧЕСКИХ РЕКОМЕНДАЦИИ ПО ИХ ВНЕДРЕНИЮ

Аннотация

В настоящее время создание и развитие космических средств и технологий ДЗЗ является одним из важнейших направлений применения космической техники для социально-экономических и научных целей.

Важность использование данных ДЗЗ – первую очередь сэкономить время, силу и средства человека.

ГИС предназначен для получения, обработки и хранения данных дистанционного зондирования Земли и последующей передачи их потребителю.

С этими двумя научными концепциями и в том числе исследованием совместимости форматов геопространственной информации обсуждалась моей теме диссертационной работы «Изучение проблем совместимости форматов геопространственной информации используемые при тематической обработке данных ДЗЗ и разработка методических рекомендации по их решению».

Основной целью работы – является анализ теоретических аспектов концепции ДЗЗ и ГИС, геопространственной информации и тематических методов обработки, типов форматов, современных космических устройств и широко распространенных в стране и за рубежом программ ГИС, а также ряда вопросов (соответствия форматов) и создание эффективных предложений.

Ключевые слова: *геоинформационная система, дистанционное зондирование земли.*

MODERN HARDWARE AND SOFTWARE FOR POST-PROCESSING OF REMOTE SENSING DATA AND THE DEVELOPMENT OF METHODOLOGICAL RECOMMENDATIONS FOR THEIR IMPLEMENTATION

Abstract

At present, the creation and development of space-based and remote sensing technologies is one of the most important applications of space technology for socio-economic and scientific purposes.

The importance of using remote sensing data is the first priority to save time, effort and human resources.

GIS is designed to receive, process and store remote sensing data of the Earth and then transmit it to the consumer.

With these two scientific concepts and including the study of the compatibility of geospatial information formats, I discussed my subject of the thesis «Learning format compatibility problems geospatial information used for thematic processing of remote sensing data and the development of methodological recommendations for their management».

The main goal of the work is to analyze the theoretical aspects of the ERS and GIS concept, geospatial information and thematic processing methods, types of formats, modern space devices and widely used GIS programs at home and abroad, as well as a number of issues (formats) and creating effective proposals.

Key words: *geo-information system, remote sensing of the earth*

МРНТИ 67.09.31

Оспанова Д.¹, Кылышбаев И.¹
¹Каракалпакский государственный
 университет имени Бердаха, РК, РУзб

О РАСЧЕТЕ НАНОСНОГО РЕЖИМА РАБОТЫ ИРРИГАЦИОННЫХ ОТСТОЙНИКОВ

Аннотация

Изучение режима работы действующих отстойников показывает, что их эффективность во многом зависит от правильной эксплуатации, которая должна быть направлена на поддержание их проектных размеров.

Ключевые слова: проектирование отстойников, однокамерные отстойники, гидравлическая промывка, наносы, транспортирования потока

Для осаждения нетранспортируемых потоком наносов с последующей механической очисткой или промывкой устраивают головные и внутрисистемные отстойники.

Оросительные системы с бесплотинным водозабором в большинстве случаев имеют однокамерные отстойники, представляющие собой расширенные и углубленные участки каналов. Длина головных отстойников 0,5-3,0 км, внутрисистемных 0,3-1,0 км. Очищают их от накопившихся наносов плавучими землесосными установками.

При платинном водозаборе обычно устраивают многокамерные отстойники с гидравлической промывкой. Эффективность работы отстойников и их успех в борьбе с заилением оросительных систем во многом зависят от правильного расчета режима осаждения наносов, транспортирующей способности потока в каналах, степени осветления потока и умелой их эксплуатации.

При проектировании отстойников применяются в основном методы расчета предложенные А. Н. Гостунским [3] и А. Г. Хачатряном [4].

Существующие методы расчета транспортирующей способности потока, заиления и промывки отстойников основаны на применении характеристики состава наносов в виде условной величины средней гидравлической крупности (или среднего диаметра) частиц, вследствие чего имеют ограниченные области применения.

Количество наносов, которые может транспортировать поток, зависит не только от его структуры и гидравлических элементов, но и от состава, формы частиц и свойств наносов.

Среднюю гидравлическую крупность полного состава наносов определяют по формуле:

$$\bar{W}_0 = \sum_{i=1}^{r-n} \bar{W}_i \rho_i, \text{ м/с}, \quad (1)$$

где n - число фракций; ρ_i - удельное содержание фракций $\sum_{i=1}^n \rho_i = 1$;

\bar{W}_i - средняя гидравлическая крупность этой фракций.

Величину \bar{W}_i А. Н. Гостунский рекомендует определять по зависимости:

$$\bar{W}_i = \frac{3W_i + W_{i+1}}{4}, \quad \text{м/с} \quad (2)$$

В формуле (2) W_i - наименьшая, W_{n+1} - наибольшая гидравлическая крупность частиц фракции i .

Турбулентный поток обладает способностью взвешивать определенное количество наносов. Для расчетов можно допустить, что если поток полностью затрачивает эту способность на транспортирование взвешенных наносов критической мутности, то остальная часть наносов (избыточная мутность), не подвергаясь действию взвешивания, будет выпадать со скоростью, равной гидравлической крупности частиц. Тогда расстояние L , на котором частица наименьшей крупности ($W \geq 0,2 \text{ мм/с}$), находящаяся у поверхности, при равномерном движении потока осядет на дно, определится равенством:

$$L = \frac{V}{W_{\min}} H \quad (3)$$

Следовательно, на расстоянии L поток полностью освобождается от избыточного количества наносов. В любом другом створе, расположенном на расстоянии, в потоке остается некоторое количество наносов избыточной мутности $\rho_{\text{из}}$. $L_x < L$. Поэтому полную мутность на расстоянии L_x можно выразить в виде:

$$\rho_x = \rho_{\text{кр}} + \rho_{\text{из}} \quad (4)$$

Пользуясь равенством (4) можно рассчитать динамику осаждения наносов, а также величину мутности при выходе из отстойника.

Критическая мутность может создаваться как в результате выпадения из потока избытка наносов, так и за счет продуктов размыва ложа канала при пропуске через него расхода воды со скоростями больше предельной размывающей.

Изучение изменения содержания отдельных фракций наносов в отстойниках в нижнем течении р. Амударья показали, что содержание фракции наносов $W < 0,02 \text{ мм/с}$ в процессе осаждения общей мутности до 70% и при снижении скоростей течения до $v = 0,20 \text{ м/с}$ практически не изменяется. Таким образом, эти фракций проносятся транзитом без осаждения, не участвуют в формировании русла и практически не требуют затрат механической энергии на их взвешивание и могут находиться во взвешенном состоянии независимо от основного фактора взвешивания, то есть воздействия крупномасштабных пульсаций.

Анализ данных натуральных исследований также показал, что поток способен транспортировать определенное количество наносов, соответствующих гидравлическим крупностям $W > 2,0 \text{ мм/с}$, $2 - 0,20 \text{ мм/с}$ и $W < 0,20 \text{ мм/с}$, при этом на взвешивание каждой фракций требуется определенная доля от общей энергии пульсации ($\alpha \mathcal{G} i$). Согласно данным наших исследований [1,2] количество транспортируемых потоком отдельных фракций наносов может определяться следующими формулами:

$$\left. \begin{aligned} \rho_{i>2} &= 0,125 \alpha \gamma \mathcal{G}_* i \\ \rho_{2-0,2} &= 0,280 \alpha \gamma \mathcal{G}_* i \\ \rho_{i>2,0} &= 0,42 \alpha \gamma \mathcal{G}_* i \end{aligned} \right\} \quad (5)$$

где $\rho_{i>2}, \rho_{2-0,2}, \rho_{i<0,2}$ - количество наносов (мутность) с гидравлической крупностью $W > 2$, $2 - 0,2$ и $W < 0,2 \text{ мм/с}$; α - коэффициент интенсивности турбулентности в долях от динамической скорости; γ - плотность воды, кг/м^3 ; $\mathcal{G}_* = \sqrt{gHi}$ - динамическая скорость, м/с , i - уклон водной поверхности.

Полное количество наносов транспортируемых потоком будет:

$$\rho_k = \rho_{i>2} + \rho_{2-0,2} + \rho_{i<0,2} \quad (6)$$

Задерживаемая в отстойнике так называемая избыточная мутность может определяться по формуле.

$$\rho_u = \rho_0 - \rho_k, \quad (7)$$

где ρ_0 - мутность потока на входном створе отстойника;

Полученная зависимость (5) показывает, что количество отдельных фракций наносов определяется закономерным воздействием пульсаций скорости ($\sqrt{\mathcal{G}^2} = \alpha \mathcal{G}_*$), то есть состав взвеси должен соответствовать кривой нормального распределения вертикальной составляющей скорости потока.

Объем отложений в отстойнике может определяться по формуле:

$$V = \frac{86,4tQ}{\gamma_n} (\rho_0 - \rho_k), \quad (8)$$

где t - время работы отстойника, в сутках; γ_n - объемный вес наносов т/м^3 ($\gamma_n = 1,25 \text{ т/м}^3$); Q - расход воды в отстойнике, $\text{м}^3/\text{с}$.

Расчет транспортирующей способности защищаемого от заиления канала следует вести на расчетный расход по формуле [1];

$$\left(\rho \bar{W} \right)_k = \varphi_0 \frac{\gamma}{\delta} \alpha v \quad (9)$$

где φ_0 - коэффициент транспортирующей способности потока.

Для определения φ_0 - в работе [1] использованы данные натуральных измерений в каналах дельтовых оросительных систем, соответствующих критическому режиму и составлен график зависимости $\varphi_0 = \varphi_0(Q)$.

Нагрузки защищаемого канала и нагрузка потока, выпускаемого из головного отстойника $(\rho W)_c$, должны находиться в следующем соотношении:

$$(\rho \bar{W})_c = (\rho \bar{W})_k \cdot \eta,$$

где η - сводный коэффициент, составляющих из коэффициентов полезных действий магистрального канала, отстойника и конкретных условий работы оросительной системы.

Таким образом, изучение режима работы действующих отстойников показывает, что их эффективность во многом зависит от правильной эксплуатации, которая должна быть направлена на поддержание их проектных размеров, в зависимости от поступления наносов с тем, чтобы выходящая мутность была близка к расчетной, соответствующей транспортирующей способности потока защищаемых ими оросительных каналов.

Список использованной литературы

1. Байманов К. И. О транспортирующей (взвешивающей) способности потока в ирригационных каналах. // Мелиорация и водное хозяйство. М.1989 № 11. 37-39 с.
2. Байманов К. И., Назарбеков К. К. Проблемы борьбы с наносами на ирригационных каналах Каракалпакстана. // Нукус, Вестник, ККО АН РУз, 2006, № 4 34-36 с.
3. Гостунский А. Н. Взвешивающая способность. // Ташкент, Известия АН УзССР, 1954, № 3 59-68с.
4. Хачатрян А. Г., Шапиро Х. Ш., Шарова З. Н. Заиления и промыв ирригационных отстойников и водохранилищ. - М., Колос, 1966. 236с.

*Оспанова Д.¹, Кылышбаев И.¹
¹Каракалпакский государственный
 университет имени Бердаха, РК, РУзб*

ИРРИГАЦИЯЛЫҚ ТҮНДЫРҒЫШТАРДЫҢ ЖҰМЫС ІСТЕУ РЕЖИМІН ЕСЕПТЕУ ТУРАЛЫ

Аннотация

Жұмыс істеп тұрған тұндырғыштардың жұмыс режимін зерделеу олардың тиімділігі көбінесе дұрыс пайдалануға байланысты екенін көрсетеді, ол олардың жобалық өлшемдерін қолдауға бағытталуы тиіс.

Кілт сөздер: тұндырғыштарды жобалау, бір камералы тұндырғыштар, гидравликалық жуу, шөгінділер, ағынды тасымалдау.

Ospanova D.¹, Kylyshbaev I.¹

¹Qaraqalpaq state University named after Berdakh, RK, R_{uzb}

ON THE CALCULATION OF THE NANOSE OPERATION MODE OF THE IRRIGATION SINTERS

Abstract

A study of the operating mode of the settling tanks shows that their effectiveness depends largely on the correct operation, which should be aimed at maintaining their design dimensions.

Key words: design of sedimentation tanks, single-chamber sedimentation tanks, hydraulic flushing, sediment, molasses transportation.

МРНТИ 50.03.03

Тоқсанбаева Б.А.¹, Қалиева А.А.¹

¹«Баишев университет» мекемесі

ТЕМІР ЖОЛ АВТОМАТИКАСЫНДА ЭЛЕКТРОМАГНИТТІ РЕЛЕЛЕРІНІҢ МАҢЫЗЫ

Аннотация

Электромагнитті релелер – бұл қабылдаушы бөлігі электр энергиясының бір түріне әсер ететін реле. Электромагнитті релелер қабылдау бөлігі құралының принципі бойынша бөлінеді: нейтралды электромагнитті релелер; полярландырылған электромагнитті релелер, магнитэлектрлік релелер; электродинамикалық релелер; индукциялық релелер; жартылай өткізгіш релелер.

Кілт сөздер: *Түйіспе, коммутациялау, графит,якорь,тартым тоқтары, электрлік, жылулық, ярмо.*

Қазіргі кезде электромагнитті релелер темір жол көлігінің автоматика және телемеханика құралдарының негізгі элементтері болып саналады. Темір жол автоматика құралдарына заманауи интегралды микросхемалардың, микропроцессорлық және есептеуші техниканың қарқынды енгізілуіне қарамастан электромагнитті релелер аралықтар мен стансаларда пойыздар қозғалысын аралық реттеудің басты және негізгі элементтері болып қала береді. Экономикалық дамыған елдерде құрамында ондаған миллион электромагнитті

релелері бар құралдарын пайдаланумен қатар олардың жаңа түрлерін дайындау жұмыстары жүргізілуде. Темір жол көлігінің автоматика құралдарына бұндай электромагнитті релелердің кеңінен қолданылуы жартылайөткізгіш аспаптарды пайдаланумен салыстырғандағы келесідей артықшылықтары болады:

- күрделі климатты жағдайлардағы жоғары сенімділікті жұмыс жасауы;
- ажыратылған түйіспелердегі коммутациялық электрлік тізбектердің толық үзілуі және тұйықталған түйіспелердегі ауысу кедергісінің аз болуы;
- басқарушы және шығыс тізбектерінің арасындағы гальваникалық байланыстың болмауы, сонымен қатар әртүрлі кернеу мен тоқтағы бірнеше тәуелсіз тізбектерді бір уақытта коммутациялау мүмкіндігі;
- пайдалану барысында қызмет көрсетуші жоғары білікті қызметкерді талап етпейтін және күрделі және бағасы қымбат өлшеу аспаптарын жеңіл пайдалана алуы;
- атмосфералық разрядтардан, тартым тоқтарынан, радиация әсерінен, қорек кернеуінің тербелісінен жоғары сенімділікті қорғаныс.

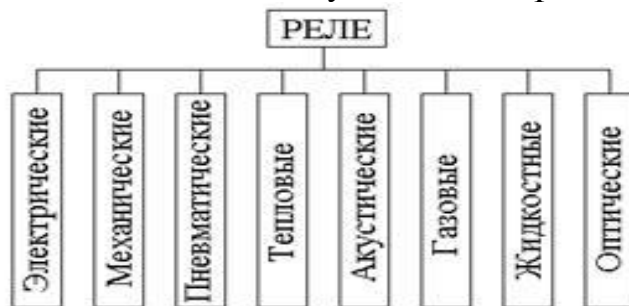
Шет елдердегі заманауи темір жол автоматика құралдары схематехникасының даму сараптамасы электромагнитті релелердің әлі де ұзақ уақыт пайдаланылатындығын көрсетеді. Бұл ең алдымен темір жол автоматика құралдыр схематехникасының жұмысынан тасымалдау үрдісінің қауіпсіздігі тәуелді болғандықтан тиімді болып келеді. Сондықтан кез-келген жаңа құрылғыны енгізу немесе ескі қондырғыны жаңарту зертханалық және пайдалану шарттарында да мұқият сынауды талап етеді.

Оған қоса пойыздар қозғалысының қауіпсіздігін қамтамасыз ететін сенімділігі бойынша I класты электромагнитті релелерге тең келетін жартылай өткізгіштер дайындалмаған.

Релелердің бірнеше түрлері мен типтері болады, бірақ олардың барлығының негізгі екі бөлігі болады

- 1) физикалық энергияның белгілі бір түріне әсер ететін қабылдайтын бөлігі;
- 2) шығыс тізбектегі тоқтың күрт өзгеруіне әсер ететін орындаушы бөлігі.

Техникада бір-бірінен құрылысы, жұмыс принципі бойынша ерекшеленетін релелердің бірнеше түрлері кеңінен қолданылады. Сондықтан реле классификасының негізіне әртүрлі белгілерді алуға болады. Қабылдау бөлігі әсер ететін энергияның физикалық табиғаты бойынша барлық релелерді келесідей кластарға бөлуге болады: (1 сурет): 1) электрлік, механикалық, жылулық, оптикалық, пневматикалық, акустикалық, сұйықтық және газдық.

Сурет 1. Басқару әсері бойынша реле классификациясы

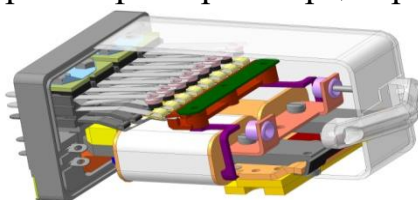
Темір жол көлігіндегі автоматика және телемеханика құралдарында кең қолданысқа енген электромагнитті релелер. Алайда оларға қоса автоматикада басқа да класты релелерді қолдануға болады. Мысалы, локомотив автотоқтауларында сығылған ауа арқылы жұмыс жасайтын және тыйым салушы сигнал белгісінің алдында пойыздық тежегішті іске қосатын пневматикалық релелер қолданылады. Автоматты өткел сигнализациясының сұлбасында электрлік және жылулық релерден құралған НМШТ-1440 және АНШМТ-310 релелері қолданылады және уақыт релесі немесе жүктемеден қорғау үшін қолданылады.

Электромагнитті релелер – бұл қабылдаушы бөлігі электр энергиясының бір түріне әсер ететін реле. Электромагнитті релелер қабылдау бөлігі құралының принципі бойынша бөлінеді: нейтралды электромагнитті релелер; полярландырылған электромагнитті релелер, магнитэлектрлік релелер; электродинамикалық релелер; индукциялық релелер; жартылай өткізгіш релелер.

Нейтралды электромагнитті релелер деп жұмысы ферромагниті материалдан жасалған электромагнит пен якорьден туындайтын магнит өрісінің әсеріне негізделген релені айтады. Нейтралды электромагнитті реленің жұмысы тек қана электромагнитті реле орамасымен өтетін тоқ мәніне байланысты болады және бұл тоқтың бағытынан тәуелсіз. болады.

Темір жол автоматика құралдарында құрылысының қарапайымдылығы мен сенімділігі және ақаусыз жұмысына байланысты нейтралды электромагнитті релелер кеңінен қолданылады. Кез-келген электромагнитті реленің құрылысы негізгі төрт түйіннен тұрады: реле орамасы (өзекшеде немесе якорьде орналасады); өзекше немесе ярмодан тұратын магнитөткізгіштің жылжымайтын бөлігі; магнитөткізгіштің жылжымалы бөлігі болып саналатын якорь; түйіспелі жүйе.

Жаңалау үрдісінде негізгі реле жүйелеріне бірқатар өзгерістер енгізілді.

Сурет 2. Электромагнитті реле

Якорь ілмесінің түйіні оның жабысуын болдырмау мақсатында жаңаландырылған. Түйіспелік жүйеде ең алдымен реленің фронтты пружиналарының бұрыштама түйіспелерінің бекітілу түйіні жаңаланды. Бекіту сенімділігін жоғарылату мен түйіндегі ауысу кедергісін азайту қарастырылды.

Сонымен қатар жаңа типті реледе қолданыстағы түйіспелі графиттің – күміс материалдың берік композициялы материалға ауыстырылуы қарастырылған. Заманауи М релесінің аналогты түрімен салыстырғандағы

артықшылығы оның жоғарғы технологиясы, бөлшектері мен материалсыйымдылығының аз болуы, түйіспелі топтарының ұзақ мерзімділігі, түйіспе жағдайларының жақсы көрінуі, оларды реттей алуы, қызмет көрсету көлемінің азаюы.

Сонымен қатар магнитті блоктаушы заманауи релелердің электр энергиясын азайтуын және аппаратура блоктарының ішіндегі жылулық күй көлемін азайтуын атап өту керек, ол өз кезегінде аппаратураның қызмет ету мерзімін жоғарылатады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Сороко В.И. Реле железнодорожной автоматики и телемеханики./ В.И. Сороко, Е.Н. Розенберг, 3-е издание, том 1.// М.: НПФ «Планета», 2002.
2. Реле модернизированное электрокоммутационное типа Н: ntc-infotech.ru
3. Аркатов В.С., Кравцов Ю.А., Степенский Б.М. Рельсовые цепи. Анализ работы и техническое обслуживание. //М.: Транспорт , 1990 .
4. Петров А.Ф., Цейко Л.П., Ивенский И.М. Схемы электрической централизации промежуточных станций. //М.: Транспорт. 1987.
5. Степанов И.М., Новиков М.А. Автоматическая сигнализация на переездах искусственных сооружениях. //М.: «Транспорт» , 1982.
6. Котляренко Н.Ф. и др. Путьевая блокировка и авторегулировка.// М.: Транспорт,1983.
7. Казаков А.А., Казаков Е.А. Автоблокировка, локомотивная сигнализация и автостопы. //М., Транспорт, 1980.
8. Казаков А.А., Бубнов В.Д., Казаков Е.А. Системы интервального регулирования движения поездов.// М.: Транспорт,1986.

Токсанбаева Б.А.¹ , Калиева А.А.¹

¹ Учреждение «Башиев университет»

ЗНАЧЕНИЕ ЭЛЕКТРОМАГНИТНЫХ РЕЛЕ НА ЖЕЛЕЗНОДОРОЖНОМ АВТОМАТИКЕ

Аннотация

Основными преимуществами современного реле М, по сравнению с аналогами, являются его высокая технологичность, меньшее количество деталей и материалоемкость, увеличенная долговечность контактных групп, хорошая видимость состояния контактов, доступ к их регулировке, сокращенный объем обслуживания.

Необходимо также отметить, что современные реле с магнитной блокировкой позволяют резко уменьшать расход электроэнергии и снижать тепловые перегревы внутри блоков аппаратуры, что, в свою очередь, приводит к увеличению срока службы аппаратуры.

Ключевые слова: *контакты, коммутация, графит, якорь, тяговый ток, электрический, тепловой, ярмо.*

Toksanbaeva B.A.¹, Kalieva A.A.¹
¹Baishev university

THE IMPORTANCE OF ELECTROMAGNETIC RELAYS OF RAILWAY AUTOMATION

Abstract

Electromagnetic relays are the relay that affects one type of electrical energy. Electromagnetic relays are divided by the principle of neutral electromagnetic relays, polarized relays, magnetic electrical relays, inductive relays, semiconductor relays.

Keywords: *transverse, switching, graphite, anchor, pulling cords, electric, heat, scar.*

«С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университетінің Хабаршысы» ғылыми журналына мақалалар беру тәртібі:

«С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университетінің Хабаршысы» ғылыми журналына (ҚР Ақпарат министрлігі бұқаралық ақпарат құралы несепке алу туралы 29.01.2004ж. №4645-Ж куәлігі берілген) қазақ, орыс және ағылшын тідерінде мақалалар қабылданады.

«С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университетінің Хабаршысы» ғылыми журналы авторларына қойылатын талаптар:

Журналға жарияланатын мақала дайындау алдында авторлардың келесі ережелерді басшылыққа алуы-сұралады:

Авторлар жөнінде мәлімет (аты-жөні, ғылыми атағы, ғылыми дәрежесі, қызметі немесе мамандығы, жұмыс орны (ұйым немесе мекеме атауы және орналасқан жері; елінің атауы, мекен-жайы, телефоны, e-mail) үштілде (қазақ, орыс, ағылшын) беріледі. *Ескерту. Автордың аты-жөні атау септігінде қолданылады.*

МРНТИ коды

1 интервалдан соң МРНТИ коды көрсетіледі. МРНТИ коды жарияланатын мәлімет тақырыбынан сол жағында бөлек жолмен орналасады.

Аннотация және кілт сөздер

Аннотация және кілт сөздер арасы 1 интервалмен үш тілде беріледі (қазақ, орыс, ағылшын). Мәтін алдында аннотация мен кілт сөздер жарияланатын материал тілінде жазылады және әдебиеттер тізімінен кейін басқа екі тілде орналастырылады.

Мақаланы рәсімдеуге келесі талаптар қойылады:

Мақала көлемі әдебиеттер тізімі, кесте, сурет, сурет жазбалары және аннотациялармен қоса 5 беттен аспау керек. Баспаға басып шығарылған нұсқасымен толық сәйкес келетін электронды түрінде тапсыру керек. Файл атауы мақала авторының тегімен көрсетіледі. Мақала беттерін нөмірлеу керек. Мәтін Word бағдарламасының кез келген нұсқасымен теріліп, CD, басқада тасушы құралмен жеткізіледі немесе электронды поштаға жіберіледі. Мәтін А4 қағазына (210*297 мм) 14 пиксельдегі Times New Roman әрпімен жоларалық 1 интервал қалдыра отырып жазылады.

Кесте, сурет, формулаларда символ және белгілерге әр түрлі түсініктеме болмауы керек. Суреттер айқын әрі анық болуы тиіс. Мәтіндегі суреттер мен кестелерге сілтемелер көрсетілуі керек. Мәтінде формула саны аз болуы керек. Формулалар баспаға сәйкес (математикалық және химиялық формулалар үшін) болуы тиіс. Кестенің тақырыбы қойылып, бос бағандар болмауы тиіс.

Әдебиеттер тізімі жарияланатын материал мәтінінен кейін орналастырылады. Әдебиеттер тізімі 20-дан көп болмауы керек. Мақалада сілтеме нөмірлері әдебиеттер тізіміндегі дереккөздердің реттік нөмірлері бойынша қойылады. Мұрағаттық материалдар тізімге енгізілмейді, оларға сілтеме мәтін ішінде жақшаға алу арқылы реттеледі. Дереккөз ретінде

электронды ресурстарды қолданған жағдайда әдебиеттер тізімінде библиографиялық жазба және ғаламтордағы толық желілік адресіне сілтеме пайдаланған күнімен берілгені жөн.

Ескерту. Мақала ГОСТ 7.1 - 2003-ке сәйкес рәсімделуі керек. «Библиографиялық жазылым. Библиографиялық, сипаттама. Құрылымның жалпы талаптары мен ережелері». Мақала мәтініндегі дереккөздерге сілтеме тік жақшаға алынады.

Бір нөмірге бір автордың мақала саны 2-ден аспауы қажет. Мақалаға ұйым жетекшісінің қолы қойылған жолдама хаты мен пікірі жазылады. Баспаға түскен барлық мақалаға пікір беріледі. Қажетті жағдайда толықтыру мен өзгертулер енгізу үшін мақала авторға қайтарылып беріледі. Баспа мақала мәтініне өзгеріс енгізуге құқылы.

Жарияланымға мақалалар келесі мекен-жай бойынша қабылданады
030000, Ақтөбе қаласы, Ағ. Жұбановтар көшесі, 302 А. С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті. Тел.: 8(7132) 974081, e-mail: vestnik@ausb.kz

Правила для публикации в журнал «Вестник Актыбинского университета имени С.Баишева»

В научный журнал «Вестник Актыбинского университета им. С.Баишева» (свидетельство о постановке на учет средства массовой информации №4645-Ж, выданный Министерством информации Республики Казахстан от 29.01.2004 г.) принимаются статьи на казахском, русском и английском языках.

Редакционная коллегия просит авторов при подготовке статей для опубликования в журнале руководствоваться следующими правилами в порядке расположения:

Сведения об авторах

Перед наименованием статьи указываются сведения об авторах: имя, отчество и фамилия; место работы (наименование учреждения, организации, предприятия и место расположения; наименование страны, домашний адрес, телефон, e-mail) приводят на трех языках (казахский, русский, английский). Сведения об авторах излагаются на языке публикуемого материала и после списка литературы на двух других указанных языках.

Примечание. Имя автора приводится в именительном падеже.

МРНТИ

Через 1 интервал указывается код МРНТИ. Его располагают отдельной строкой слева перед заглавием публикуемого материала.

Аннотация и ключевые слова

Через 1 интервал приводят аннотацию и ключевые слова на трех языках (казахский, русский, английский). Перед текстом публикуемого материала аннотация и ключевые слова приводятся на языке публикуемого материала и после списка литературы приводятся на двух других указанных языках.

Статья

Через 1 интервал размещается статья. Объем статьи, включая список литературы, таблицы и рисунки с подрисуночными надписями, аннотации, не должен превышать 5 страниц печатного текста. Текст должен быть набран в программе Word любой версии, представляется на электронном носителе, либо отправляется по электронной почте. Шрифт текста – Times New Roman, формат бумаги А4 (210*297 мм), размер кегля – 14 пт. Межстрочный интервал – одинарный. Выравнивание текста по ширине.

В таблицах, рисунках, формулах не должно быть разночтений в обозначении символов, знаков. Рисунки должны быть четкими. На рисунках и таблицах в тексте должны быть ссылки. В тексте число формул должно быть минимальным. Формулы должны быть набраны в соответствующем редакторе (для математических и химических формул). Таблицы должны быть озаглавлены, не допускается наличие в них пустых граф. Условные сокращения и символы следует пояснять в примечании.

Список литературы

Через 1 интервал список литературы помещают после текста публикуемого материала. Список литературы должен составлять не более чем из 20 наименований. Нумерация ссылок в статье производится по порядковому номеру источника в пристатейном списке литературы. Архивные материалы в список не включаются, ссылки на них помещаются в тексте в круглых скобках. При использовании в статье источников из электронных ресурсов или удаленного доступа (Интернета) в списке литературы приводится библиографическая запись источника и ссылка на сетевой ресурс с полным сетевым адресом в Интернете. Желательно указывать дату обращения к ресурсу.

Примечание. Список литературы оформляется в соответствии с ГОСТ 7.1–2003 «Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления». Ссылки на источники в тексте статьи даются только в квадратных скобках [12].

В один номер принимаются не более 2 статей одного автора. В редакцию необходимо представить электронную версию статьи в полном соответствии с распечаткой. Имя файла должно начинаться с фамилии первого автора. Статья должна сопровождаться рецензией. Все статьи, поступившие в редакцию, рецензируются. При необходимости статья может быть возвращена автору на доработку. Редакция оставляет за собой право внесения в текст редакторских изменений, не искажающих смысла статьи.

Материалы для публикации принимаются по адресу: 030000, г.Актөбе ул. Бр.Жубановых, 302 а, Актюбинский университет им. С. Баишева. Тел.: 8 (7132) 974081. E-mail: vestnik@ausb.kz

**С.БӘЙШЕВ АТЫНДАҒЫ АҚТӨБЕ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ**

**ВЕСТНИК АКТЮБИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ
С.БАИШЕВА**

*Қазақ және орыс тілдерінде үш айда бір рет шығарылады
Выпускается один раз в три месяца на казахском и русском
языках*

Формат А4 Көлемі 8,4 баспа табақ Объем 8,4 печ.л.
Таралымы 100 дана Тираж 100 экз.

Басуға қол қойылды: 25.03.2019 ж.
Подписано в печать: 25.03.2019 г.

Редакцияның мекен-жайы: 030000, Ақтөбе қаласы, ағайынды
Жұбановтар көшесі, 302А

Адрес редакции: 030000, г. Актобе; ул. Братьев Жубановых,
302А

тел. 97-40-81, 52-36-00

С.БӘЙШЕВ АТЫНДАҒЫ АҚТӨБЕ УНИВЕРСИТЕТІ

**® ЖУРНАЛ НАБРАН И СВЕРСТАН В РЕДАКЦИОННО-
ИЗДАТЕЛЬСКОМ ЦЕНТРЕ АКТЮБИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА
ИМЕНИ С.БАИШЕВА**

Жарияланған мақала авторларының пікірі редакция
көзқарасын білдірмейді.

Мақала мазмұнына авторлар жауап береді.

Қолжазбалар өңделмейді және авторға қайтарылмайды.

Опубликованные материалы авторов не отражают точку
зрения редакции.